

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОУЗИНИНГ
ОРГАНИ

(82)
Октябрь

Ойлик
адабий-
бадиий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

КОМСОМОЛНОМА

Абдурашид ҚОДИРОВ. Машаққатли йўл 3

НАСР

Шукур ХОЛМИРЗАЕВ. Тоҳир УСМОНОВ. Қизил командир қисмати
Хужжатли қисса 7
Ҳабибулло САИД ҒАНИ. Бир мисра тарихи.
Эссе 34

НАЗМ

Чори АВАЗ 5
Жуманазар ЮСУПОВ 21
Муқаррама МУРОДОВА. Чақмоқ изидан.
Достон 37

ТАНИШУВ

Мансур АҲМЕДОВ. Шеърлар 6
Зиёвуддин ҚУЗИЕВ. Шеърлар 22
Саид АНВАР. Ҳамма биладиган эртақлар 23
Санёра САМАНДАРОВА. Шеърлар 36

ЖАҲОН АДАБИЕТИДАН

Владимир ЭЙЛЕР. Адибнинг сирлар сандиги 42
Стефан ЦВЕИГ. Қутурган қотил. Новелла 43

ГУЛЧАМБАР

Ботир ВАЛИХУЖАЕВ. Дарёдил мураббий 58

АДАБИЙ МЕРОС

Хужжатлар тилга кирганда 61
Лазиз АЗИЗЗОДА. Чулпон ким эди? 64

«ЕШЛИК» ПОЧТАСИ

Қатагонлар кимлар? 70
МЕНИНГ ФИКРИМ 74
ТИЛ САНДИҒИ 60, 73

ЎППИҒИЧ

Муҳаммад Али ЖАМОЛЗОДА. Шўробод.
Ҳикоя 76
ҲОМОШАБОҒ 80

ЁШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза Писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник редактор: Т. РАҲИМОВ
Корректор: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, «Правда» газетаси кўчаси,
60-уй.

Т е л е ф о н л а р :
Бош редактор — 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат
бўлими — 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ ро-
ман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлёз-
масини қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар автор-
ларига қайтарилмайди.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширил-
ган таржима асарлар қўлёзмасинигина қабул
қилади.

Журналда кўчириб босилганда «Ёшлик»дан
олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 22.08.88 й.да туширилди.
Босишга 30.09.88 й.да рухсат берилди.
Р-11003. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт ҳисоб
листи 12,6. Тиражи 336242 нусха.
Буюртма № 4098
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ орденли босмахонаси.

© «Ёшлик» № 10, 1988.
Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти.

Абдурашид ҚодировЎзбекистон ЛКСМ Марказий
Комитетининг секретари

Машаққатли йўл

Мухбир. Сизнинг назарингизда, ЎзЛКСМ 70 йил мобайнида эришган энг катта ғалаба (таъбир жоиз бўлса, албатта) нимадан иборат?

Абдурашид Қодиров. Биринчи саволингизга комсомолимизнинг тарихий йўлининг жиддий босқичларига асосланиб жавоб бераман.

Менимча, Ўзбекистон комсомолининг Октябрь инқилобига, босмачиларга қарши курашга улкан ҳисса қўшгани, айни чоқда минглаб ўзбек ишчи ва деҳқонларини ўз сафига жалб эта олгани — бу дастлабки катта ғалабадир. «Хужум» ҳаракати даврида минглаб хотин-қизларимизнинг жасорати-чи? Улуғ Ватан урушида юз минглаб ёш ватандошларимизнинг ғалаба учун жон берганлиги-чи? Қарши ва Жиззах чўлларини ўзлаштирган йигит ва қизларимизнинг меҳнати-чи, хўш? Наҳотки булардан беҳабар одамлар ҳам топилса?!

М. Энг катта Мағлубият-чи?

А. Қ. Тўғри, бундан 10—15 йил олдин (ҳозир «турғунлик даври» деб ном қўйганмиз) комсомол ташкилотлари ёшларнинг олдида ўзининг обрўйини, ишончини қисман тўқдилар. Лекин, ўйлаб кўрайлик, қўшиб ёзишлар, ваъдабозлик, қариндош-уруғчилик ва порахўрлик фақатгина комсомолда йўл топган эдимми? Йўқ, албатта. Юқорида айтилган камчиликлар (нуқсонлар) умуман жамиятимизнинг касаллиги эди. Дарҳақиқат, комсомол ҳам шу касалликдан ўзини сақлаб қололмади,

сақлаб қололмас эди ҳам. Афсуски, жамиятимизнинг виждони ҳисобланмиш журналистлар ҳам турғунликни улуғлашга ўзларининг «камтарона ҳиссасини» қўшдилар. Ҳеч кимни хафа қилмоқчи эмасман, лекин беихтиёр кўз олдимда бугунги кунда шармандаси чиққан кимсалар ҳақида ёзилган очерклар, романлар, студияларда яратилган кинофильмлар намоён бўлади. Турғунлик даврида комсомол ташкилотлари фаолиятида кузатилган камчиликлар (менинг ишончим қатъий) мутлақо комсомол тарихини инкор қилолмайди. Бироқ, ҳақиқатга тик қараш керак; турғунлик йилларида ёшлар ўртасида комсомол ташкилотларининг роли пасайгани рост — бу жуда ҳам жиддий мағлубиятдир. Бугун бизнинг энг биринчи вазифамиз — ёшларнинг ишончини қайтариш, уларни тарбиялаш билан бир қаторда уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат.

М. В. И. Ленин «Ёшлар союзининг вазифалари» асарига уқдириб ўтган маърифатпарварликка қақриқ нима учун сохталаштирилди? (Сир эмаски, ҳақиқий билим қуруқ ёдлашга, схоластикага алмаштирилди, онг зўрлаб бир қолипга солинди. Ё нотўғрими?)

А. Қ. Олдимизга қўйилган муаммолардан бири — комсомол аъзоларининг, умуман ёшларнинг сиёсий ва иқтисодий билим савиясини кўтариш, сиёсий ва социал активлигини оширишдир. Шунинг учун ҳам биз доҳиймиз В. И. Лениннинг «Ёшлар союзининг вазифалари» асарига қайта-қайта мурожаат қиламиз. Биз Ленинни, унинг ғояларини шахсга сиғиниш ва турғунлик давларида талқин қилингандай эмас, балки доимо ҳаракатда, ривожланишда кўришни истаймиз. Қайта қуриш шарофати билан ленинизм бизнинг кўз олдимизда ижодий ривожланган ташкилот сифатида гавдаланди. Ленин ғоялари ёшларни тарбиялаш учун битмас-туганмас бебаҳо бойликдир.

М. Кўпинча комсомол ташкилотлари бўлғувси порахўрларни, мансабпарастларни «тарбиялайдиган мактаб» бўлиб қолган экан (Атайлаб мисол келтирмадик. Чунки район миқёсидаги порахўрни мисол қилиб кўрсатсак, область миқёсидаги порахўр хафа бўлиши мумкин. Область миқёсидаги порахўрни кўрсатсак, республика, Иттифоқ миқёсидаги порахўрлар ўпкалаши аниқ!) Нега?.. Ҳозир комсомол ташкилотларида XXI асрнинг рашидовлари, каримовлари «малака ошириб» юришмаяптими? (Сиздан илтимос, ушбу саволга виждонан жавоб берсангиз; негаки, ушбу жавобларингиз «Ёшлик»да эълон қилинади, яъни журнал тахламини XXI аср архившунослари обдан муталаа қилиб, тегишли хулосалар чиқаришади, демаски, Сизга ҳам объектив баҳо бериши турган гап.)

А. Қ. «Комсомол ташкилотлари бўлғувси порахўрларнинг мактаби» деган гапни биринчи марта эшитаётганим йўқ. Қизиғи шундаки, ушбу «фикр»ни билдирувчи кишилар на комсомол ишини, на комсомол ташкилотлари амалга ошираётган тадбирларни чуқур билмасликлари аён. Ҳақиқатан, турғунлик даврида, айрим жойларда ҳозир ҳам, амалдор шахслар комсомолдан ўтган. Аммо, улар умумий комсомол кадрларнинг, активининг озчилик қисмини ташкил қилганлар, холос.

Халқимизда «Бургага аччиқ қилиб, кўрпани ёқма» деган оддий бир мақол бор. Гап шундан иборатки, комсомол кадрларнинг асосий қисмини «бургалар» эмас, аксинча комсомолда астойдил ва сидқидилдан меҳнат қилган кишилар ташкил қилади. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтмоқчиманки, бугунги кунда ишлайётган комсомол раҳбарлари қайта қуриш даврида раҳбар бўлиб туғилганлари йўқ, улар турғунлик давридаги мураккаб, балки оғир шароитда ишлаганлар, лекин ҳеч ким уларнинг бетига «порахўр, мансабпараст» деган айбни ташлай олмайдди. Келажакда бизнинг сафларимизга нопок одамларнинг ўтмаслигига биринчи қафолат — комсомол фаолиятида кенг қулоқ ёйган демократиялаштириш ҳаракати; кадрларни жой-жойига қўйишда, биринчи навбатда, комсомол-ёшларнинг фикрига ва талабларига суянишдир. Бугунги кунда шаҳар, район, область миқёсида комсомол секретарларини бир неча номзодлар орасидан сайлаш бошланди. Ишончини оқлай олмаган комсомолларни раҳбар органлардан чиқариш ва уларнинг ўрнига муносиб йигит-қизларни киритиш кенг авж олди.

Мен XXI аср ёшлари билан юзма-юз келишдан сира қўрқмай, улар қаршисида виждонан жавоб бераман: қайта қуриш даврида курашда тобланган комсомол кадрларга келажакда халқ ҳам, партия ҳам ишонч билан суяниши мумкин! Ўзбекистон ЛКСМ МК аппаратининг ташкилий, тарғибот ва молиявий-хўжалик бўлимлари қаторига бугун турли тармоқларда ишловчи, ўқувчи ёшлар билан иш олиб борадиган бўлимлар қўшилди.

М. ҲЛКСМ МК аппаратини, яшириб нима қилдик, бюрократик қисмини кескин қисқартириш чоралари кўриляптими? Кўриляётган бўлса, шу жараён «механизми» хусусида қисқача гапириб беролмайсизми?

А. Қ. Шунинг ҳам айтиш керакки, юқориде эсланган даврда бошланғич комсомол ташкилотларининг ҳуқуқлари чекланиб қолган, аппарат ўзини комсомоллардан устун тутта бошлаган эди. ВЛКСМ XX съезди бу муаммага жуда ҳам катта эътибор бериб, негиз ташкилотларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришга қаратилган қарорлар қабул қилди. Демак, кўламдор аппаратга эҳтиёж йўқ. Лекин, аппаратнинг конкрет қисмини бюрократик қисм деб айтолмаймиз. Давр умуман аппарат системасини янгилашни талаб қилмоқда. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитетида ташкил қилинган махсус группа бу масалани ўрганиб, ўзининг тақлифларини киритди. Шу йилнинг охиригача МК-нинг, область комсомол комитетларининг аппаратлари ўттиз фонизгача қисқартирилади, район комсомол комитетлари аппаратларини эса мустақамлаш чоралари кўрилади. Асосий принцип — район комсомол комитетларига, бошланғич комсомол ташкилотларига мумкин қадар кўпроқ ҳуқуқ ва мустақиллик бериш, юқори органларга эса сиёсий раҳбарлик, мавжуд иш тажрибасини умумлаштириш ва тарғибот қилиш, қабул этилган қарорларнинг бажарилишини кузатиш топширилади.

М. Биз Ўзбекистон комсомолининг «шонли йўли» билан қисман танишдик. Комсомолнинг «шонли йўли» десак инсофсизлик бўлар-у, аммо бичиб-тўқилган, сохта, дабдабали «илмий-тарихий асарлар» билан танишганимиз рост. Хуллас, комсомол тарихи қайта ёзиладими? Архив устига миниб, ҳақиқатни монополия қилиб олган, «зукко, синалган донишмандлар» томонидан ёзиладими? Ушалар томонидан ёзилса, уни ҳақиқий тарих деб бўладими?

А. Қ. Менимча, комсомолнинг «шонли йўли» сўзларини қўштирноқ ичига олиб ёзиш, юмшоқ қилиб айтганда, инсофдан эмас. Шахсан мен шонли йўл деган сўз бирикмасини қўштирноқ ичига олмасдан, балки фахрлиани айтаман. Нечун? Сўхбатимизнинг бошида бу ҳақда айтиб ўтган эдим. Ўзбекистон комсомоли тарихидан эса тўла хабаримиз бор ёки йўқлиги — бу бошқа масала. Бир мисол. Шахсга сиғиниш даврида комсомолга ўзининг минглаб кадр ва активларини ноҳақ репрессия қилинганига бефарқ қарашдек оғир айб юкланяпти. Бироқ ўша даврдаги Ўзбекистон комсомоли раҳбарлари ВЛКСМ раҳбарлари билан биргаликда шу репрессияларга қарши чиқиб, ўзлари омон қолмаганликларидан кўп «айбловчи»ларнинг хабарлари йўқ. Фақат яқиндагина «Ёш ленинчи» газетаси Ўзбекистон комсомолининг бу мудҳиш синов даврини ёпиб турган ниқобнинг бир четини очди. «Ёшлик» журнали ҳам шу хайрли ишни қўллаб юборса яхши бўлар эди. Умуман айтганда, Ўзбекистон комсомоли тарихи бутун давлатимиз тарихи сингари биронта асарда тўлиқ ва объектив ёритилмаган. Шу боисдан, биз олимлар, шу жумладан, ёш олимлар зиммасига Ўзбекистон комсомоли тарихини қайтадан чуқур ўрганиб, уни янги таҳрирда чиқаришдек масъулиятли вазифани юкламоқчимиз.

М. Мана, қуйи комсомол ташкилотларида бир оз жонланиш пайдо бўлди. Аммо бу жонланиш гўдакнинг ўз-ўзини юпатишига ўхшаб қолмаяптими? (Илгари унинг оғзига сўргич солиб қўйишарди, энди у ўзи солиб оладиган бўлди. Ҳаракатда ўзгариш бор, лекин натижа ўша-ўша: ҳамон оғзида сўргич.)

А. Қ. Мамлакат комсомоли ўзининг 70 йиллигига тайёргарлик кўрмоқда. Босиб ўтилган йўл силлиқ бўлган эмас, машаққатли давонлардан тирмашиб ўтишга ҳам, дараларда йиқилишга ҳам тўғри келган. Тарихимиз нақадар зиддиятларга бой бўлишидан қатъи назар — бу тарих бизники; ютуқларимиз ҳам, мағлубиятларимиз ҳам ўзимизники. Мураккаб ва машаққатли йўлни босиб ўтган, курашларда чиниққан Ўзбекистон комсомоли саволингизда айтиб ўтилган сўргичга муҳтож бўлган гўдак эмас, балким бир қатор оғир даврларни бошидан ўтказиб тобланган навқирон вужуддир. Гўдак ўзи қилаётган ҳаракатларнинг маъносини фаҳмламайди. Комсомол ташкилотларининг аксарияти ўз мақсад ва вазифаларини, уларни қандай қилиб амалга оширишни жуда яхши тасаввур этади. Уларнинг шу кунлардаги актив фаолияти — бунинг исботи. Яқин орада бу фаолиятининг яхши натижасини, конкрет самарасини олдиндан кўришни истамаганлар ҳам тан олишларига имоним комил.

Сўхбатни Н. Боқий уюштирди

Комсомол шўхрати музейи залларида

чамалар эди. Унинг дўсти, мардлиги билан ҳам донг чиқарган чағатой уругининг оқсоқоли Бўри тўқсабо:

— Эй, Хўжамшукур, Эшнӣез полвонни биласан-а? — деб қолди.

— Нима бўпти?

— Номард Мамаражаб ҳайдаб юборипти. Ун йил чўпонлиги ҳақиға бир улоқ ҳам бермапти.

— Э, нокас.

— Бек уни кўрғонга олса, Бойсуннинг обрўси бўлади. Ундай полвон ҳали чиқмаган.

— Бекда полвон етарли. Узимиз оламиз, — деди Хўжамшукур тўқсабо.

Шу оқшом Кўшбулоққа борган отлиқ Юнус обкашнинг кулбасини топиб, Эшнӣезга:

— Хўжамшукур тўқсабо йўқлаяпти сени, — деди. — Отинг бўлмаса, шу отга мингаш.

От пишнаб, ҳориб Хўжамшукур тўқсабонинг Бойсун киндигидаги қарвонсаройига етиб келди.

Тўқсабо хос ҳужрасида эди.

— Отанг кўп художўй одамиди, — деди у Эшнӣезни рўпарасига ўтказиб. — Манглайи тер экан, болам. Тақдир... Энди сен шу ерда қол. Саройбон бўл менга. Катта Мадрасаним қоровуллигини овераман.

— Қуллуқ, тақсир, — деди Эшнӣез.

Шундай қилиб, Эшнӣез ҳам шаҳарда саройбонлик, ҳам мадрасага қоровуллик қила бошлади. Лекин Хўжамшукур тўқсабога унинг қоровуллигидан кўра полвонлигию чавандозлиги кўпроқ қадрли, тўй-маъракаларга доимо уни ёнида олиб борар, суюкли қорабайир отини бериб кўпқарига туширар, зўр-зўр полвонлар билан курашга солар, Эшнӣезнинг зот айирмай чиққан вақти йўқ, курашларда «елкаси ер искамас» эди.

Хўжамшукур тўқсабо мард ва адолатли одам эди: ҳар жума юзлаб фақир-ҳақирларга ош берар, баъзи йўриқларда бек ва қозикалон билан ҳам тортишиб қоларди.

Бойсуннинг олдинги эгаси — Ғозибек Пасурини қишлоғидан бўлган бир хўжа олти яшар ўғилчасининг суннати уни ўтказгач, Ғозибек тўйга бормагани учун унинг сарполарини олиб келган, ширакайф ҳожим: «Тўйбола шуми? Бекаларгаям бир кўрсатайлик», дея болани ичкарига бошлаган, қайтиб чиқшганида ота ўлинини ўлар ҳолатда эканлигини кўриб, билса... бек уни зино қилган.

Бу ишдан хабар топган Хўжамшукур тўқсабо жўраси Бўри тўқсабо билан кўрғонга келиб, бекнинг чиқшини талаб қилади. У чиқмагач, халқни йиғиб, кўрғонни қамал қилади.

Икки кундан кейин маълум бўладики, Ғозибек хилват йўлакдан чиқиб қочиб кетган.

Хўжамшукур тўқсабо уни Қаршидан туттириб келиб, бигизлаб ўлдириб, қолга солиб, Бухорога жўнатади.

Алқисса, Эшнӣезнинг обрўси ошиб, бири икки бўлиб, тўқсабонинг маслаҳати билан тўйлардан тушган совринларни Кўшбулоққа юбориб, уёқдаги волидасию икки ўкасининг ҳам димоғини чоғ қилиб юрган кунларнинг бирида Хўжамшукур тўқсабо савдо-тижорат тақозисида Бухорога борадиган бўлиб қолди.

— Улим, бирга кетамиз. Йўл олис. Ҳар хил одам учрайди. Анави бешотарни ол. Қаторвазна ни тақ. Тўрт отни эгарла, — деди.

Эртаси кун тонг қоронғисида тўқсабо бир отда, у бир отда, яна икки отни эгарларига матаб, Бойсундан чиқшди-да, Сувсизтоғ, Ғузур оша Қаршига, ундан Бухорога йўл олдилар. Бир эмас, бир неча марта қароқчилар кўриниш берди.

Эшнӣез кўрқув нималигини билмас, қароқчиларга овда учраган ўлжага қарагандай қарар эди...

Бухорода ўн беш кун қолиб кетишди. Тўқсабо қайси хонадонга ташриф буюрса, Эшнӣезни ҳам эргаштириб борар, у давранинг бир четиди ўтириб, гурунг тинглар эди. Сафар қаригач, яна икки отни миниб, иккисига совға-салом ортиб, юртга қайтдилар.

Бойсунга келишгач, Кўшбулоқда Мамаражаб оқсоқол қазо қилиб, шаҳардан казо-казолар фотиҳага келишган экан. Кечаси Бўри тўқсабо йўқлаб қолди. Хўжамшукур тўқсабо саҳнида у билан хўп гаплашди.

Эртаси бомдод намозини кўрғондаги масжидда ўқишгач, тўқсабо, саройдан жилмай тур, деб Эшнӣезга тайинлади-да, ўзи бек ҳузурига кетди.

— Улим, анча фаҳм-фаросатли чиқдинг, — деди валинеъмат кўрғондан қайтиб келгач, уни хосхонасига чорлаб. — Менга сенинг адолатпешалигинг маъқул. Шунинг учун сен хусусда бек билан гаплашдим. Кўшбулоққа борамиз...

Кўшбулоқ аҳли буларни Дийдоркам довоғидаёқ кўриб, уй-уйи, қапа-қапасидан чиқа бошлаган эди. Мамаражаб жебачининг ўтови олдида кутиб олгувчилар кўпайди.

Хўжамшукур тўқсабо марҳумнинг катта хотини ўтовига кириб, тиловат қилди-да, эшик оғаларига:

— Элни йиғинлар. Бекнинг гапини айтаман, — деди.

Бекнинг худойчилари халқни тўплаб янгиларни айтадиган майдон ҳадемай оломонга тўлди. Қишлоқ масжидининг сўфиси, имоми, мутаваллиси ҳам бор.

Хўжамшукур тўқсабо айтди:

— Аҳли Кўшбулоқ! Мусулмонлар! Сингиллар, небаралар! Мамаражаб оқсоқол бандалигини бажо келтирди. Марҳумнинг орқасидан фақат «яҳши» демоқ лозим. Аммоки, қишлоқларинг оқсоқолсиз қолди... Мана бул йигитни танийсизлар: ўзларингдан. Мамаражаб оқсоқолнинг хизматини ҳам қилган. Ўзи ҳалол, танти, одил йигит... Биз бек билан келишиб, шу Эшнӣез Юнус ўғлини Кўшбулоққа оқсоқол этиб тайинладик.

Эшнӣез гангиб, кейин шахдам одимлар билан ўртага чиқди.

— Қани, бир фотиҳа берайлик! — хитоб қилди тўқсабо. — Янги оқсоқол ҳаргиз адолатли бўлсин! Фуқаронинг бошини силасин! Боёнларимиз ҳурматини жойига қўйсин. Ҳар йўриғда адолат, шарият юзасидан иш тутсин! Омин!

— Оми-ин! — деб гувуллади оломон.

Бироқ аксар чорвадор бойларга Эшнӣезнинг оқсоқол бўлгани маъқул тушмаган, бу ҳол уларнинг истеҳзоли табассумларидан, Эшнӣезга кинояли тикилишлардан англашиллар эди.

— Оқ кигизни опкенгизлар!

Эшнӣезни оқ кигизга ўтказиб, даврани айлантиришди. Эшнӣез ниҳоят, тўқсабога, сўнгра бой-боёнларга, сўнгра авомга таъзим қилиб:

— Қуллуқ, қуллуқ, — деди.

Кейин Хўжамшукур оқсоқол Эшнӣезни ёнига олиб, тагин Бойсунга қайтди.

Кўрғонда бекнинг хазиначиси билан Қози калон йигитни тиз чўктириб қўйиб, қишлоқда қилиш лозим бўлган ишларни ҳижжалаб тушунтиришди.

Оқсоқолнинг бир тадбири хусусида

Мамаражаб жебачи кенжа хотини Тошгулдан фарзанд кўрмаган, Тошгул энди ўн еттига чиққан, Кўшнаво адирида бой тикдириб берган олти қанотли оқ ўтовда яшар, бой унга бир неча юз бош қўй, от, туя ва хизматкорлар қолдирган эди.

¹Қаторвазна — ўқдон.

Тошгул жибачига тушмасдан аввал Бойсуннинг нари чеккасидаги қишлоқларга ҳам сулувлукда ягона деб ном таратган эди.

Марҳумнинг қирқи ўтиб-ўтмасидан Тошгулга талабгорлар чиқа бошлади. Марҳумнинг йили берилган куни сой бўйида ур-йиқит бўлди: пичоқлар қиндан чиқди, пилтамилтиқлар отилди.

Бу тўполоннинг газак олиб, қишлоқлар аро жанжалга айланишидан хавотирга тушган Эшниеъ оқсоқол тўдага қараб бақирди:

— Четга чиқ! Ҳе, нокаслар! Чиқ деяпман сенларга! Қани, мулла? Берман кенг! — Кейин оқ ўтовга бурилиб, шовқин солди: — Ҳе, кайвани! Келинни опчиқинг!

Хизматкор хотин курта¹ ёпинган Тошгулни эргаштириб чиқди. Кур четига келиб, чўнқайишиб ўтиришди.

— Синглим, сени устингда кўпдан берман жанжал бўлятир! — деб гап бошлади Эшниеъ. — Индамасак, қон тўкилади... Энди, эна қиз, мана шу ерда сенга талабгорлар йиғилиб турипти! Ана, бир саф отлиқлар! Қишлоғимизнинг бойларидан ҳам бор... Ана, Шайтон қишлоқлик туғизлардан Саломбек билан хуросони дан Мустафоқулбек. Беш эркакдаги каллардан Хуррамбек билан Раҳмонбердибек... Танла шулардан бирини, синглим! Айтиб қўяй, бири-биридан кам эмас. Танла. Сени айтганинг бўлади! — Кейин оломонга савол ташлади: — Маъқулми шу тadbир?

— Маъқул! Кўп маъқул! — деб гувиллашди одамлар.

— Эса қуруқ қолганлар гина қилишмасин. Тошгул бир йигитга хотин бўлади!

Орадан алла-палла вақт ўтиб, одамлар хархаша қила бошлагач, кайвони хотин Эшниеънинг чакмони ўнгиридан тортиб:

— Ҳе, анави жигитти дейди, — дея бўз отда миққийдек ўтирган, оқ саллали, оқ-сарикдан келган кўса йигитни кўрсатди.

— Бойбича Саломбекни танлади! Омин, қўша қаришсин! Тўйини яхши ўтказайлик! — эълон қилди Эшниеъ.

— Омин!

Амир кетди

Танаписта адирларида лалми бугдой пишган эди. Қаяққа қараманг — олам сап-сарик. Қўшбулоқнинг эркак-аёли ғалла ўрjпти. Эшниеъ оқсоқол Сассиқбулоқ бўйида қиёқ ва пудинадан боғлиқ боғлаётганди, йўл адоғида қуюн кўтарилди. Кейин у каттариб, яқинлашиб кела бошлади. Салдан сўнг мўюлишдан бир гала отлиқлар довиб чиқишди. Қуролли, папоқли, қизил чолворли — сипоҳлар.

Эшниеъ Бухорода кўрган эди: амирнинг хос навқарларигина шу тахлит кийинишарди.

Улар яқинлашиб келаркан, оқсоқол сўқмоққа тушиб, таъзим қилиб турди.

Тўп келди, келди. Пароканда бўлиб тўхтади. Шунда Эшниеъ бошини кўтариб қарадио суворилар ичида — ўртада бодомгулли отда ўтирган симоби саллали, хушрўй соқолли кишига кузи тушиб, боши айланиб кетди. У кишининг ёнида... Эшниеънинг валинеъмати Хўжамшукур тўқсабо қорабайирни жиловидан тортиб турарди.

— Ассалому алайкум! — деди Эшниеъ.

Амир Олимхон оқсоқолга ғамгин тикилиб турган ҳолда тўқсабонинг гапини эшитди. Сўнг тожикчалаб жавоб қайтарди ва отининг бошини йўлга бурди. Тўп

ҳам жилди. Улардан ортда қолган Хўжамшукур тўқсабо:

— Халққа айт, улим, кўнглини бўлмасин. Ҳар хил кўтқуға учмасин, — деди. — Бойсунда нима аҳвол кечганини биласанми?

— Йўқ, тақсир!

— Эса ғаллани кўпайтир. Урисларга бердирма... Бойсунни урислар босди. Биз тез фурсатда қайтамыз. Юртдан уларни қувиб чиқамиз ҳали! Ғазовот бўлади...

Эшниеъ анграйиб турар, Бухорода эшитгани айрим миш-мишлар ёдига тушмоқда эди.

— Дийдор кўришгунча!

Тўқсабо тулпор сағрисиға қамчи солди. Қорабайир кийикдек елиб кетди.

Эшниеъ юзига кўнган пашшаларни ҳайдаб бовлиқ устига ўтирди. Кейин ирғиб туриб бориб, чимзорда ўтлаётган чўбир отни ечиб минди. Бугдойпоядан ўтиб, кирга чиқди. Тек қотиб туришган ўроқчиларга:

— Ура беринглар! Тушликда хирмонжойда кўришамиз! — деди-да, от бошини қишлоққа бурди.

Масжидга етавериб, Қораёғоч тагида тўрт отлиқни кўрди. Йўлни шу ёққа солди.

Улар — Эшниеънинг сирдош жўралари — Мўмин чавандоз, Орзиқул полвон, Чори Тоғай ва Алман полвонлар экан.

— Ким экан улар! Сўйлашдингми? — деб сўради Мўмин чавандоз.

Эшниеъ Хўжамшукур тўқсабодан эшитганларини айтиб бераётганди, этакдан тагин бир қурум отлиқлар тўзон кўтариб ўтаверишди.

— Э, ўзимизди Салом жибачи-ку? — деди Чори Тоғай.

— Униси — Мустапоқул.

Булар — яқин-агроф қишлоқларининг бойлари эди, ўтиб кетишди.

— Мен Бойсунга кетяпман, — деди Эшниеъ. — Элга таинли бир гап айтишим керак.

Бойсунда

Бойсуннинг шимолидан Фарҳод тизмалари қиялаб утади. Шаҳарнинг кунботарию кунчиқар томонида қизғиш қирлар чўзилиб ётади. Этак томон очиқ.

Эшниеъ Ичаксойдан юриб, Қоровултепа пойига етганда, қуёш тепалиқнинг ортига ботган, унинг яллиғида — тарҳида ёли кесилган иккита отда қулоҳли беғоналар қаққайиб туришарди. Эшниеъ отни юлғунга боғлаб, кўприк панасидан кузата бошлади. Битта эшакли ўша ёқдан «их-их»лаб келарди.

— Салом-алайкум, — деди Эшниеъ. — Шаҳарда нима гап?

— Э, сизми? — Эшакли кўкрагига туф-туфлаб қолди. — Урис босди-ку, полвон. Шаҳарга яқин йўлатишмайди. Хуфтондан кейин одамлар уйиданам чиқмасин дейишипти... Бойсун қўлдан кетди, деяверинг.

— Кетиб қаерга кетади? — деди Эшниеъ сўқмоққа чиқиб. — Кўнгилни бўлманг, ака!.. Одам ўлмадим, ишқилиб?

— Шаҳарга киролмай қайтjппан.

Қош қорайди. Ой чиқди. Эшниеъ отни миниб, йўлга равона бўлди: ҳечқурса уларнинг башарасини куради-ку.

Уркачга яқинлашиб борди. Чиқди. Шаҳар қоп-қора гуристонга ўшаб ётар, йилт этган шуъла кўринмасди.

Эшниеъ сергакланиб отни ҳайдай бошлади. Чўбирнинг туёқ товуши атрофга таралиб, акс-садо берарди.

Йигит Мадрасага яқинлашиб қолди. На бир ўрис тўхтатди уни, на бир қора кўринди. У отни буриб, чап кў-

¹Курта — марсак, ёпинчик.

²Уруғ номлари.

чага йўл солди. Ошнаси Усмон косибнинг уйига етиб, қамчи сопи билан дарвозани тақиллатди. Бир пасдан кейин аллаким овоз берди:

— Кимсан?

— Усмон?.. Оч-э бунингди!

Дарвоза занжири шиқирлаб, бир табақаси очилди.

— Эшниёз? Э, жўражон, тезроқ кир! — Отлик энгашиб кириши ҳамон косиб дарвозани ёпди. — Э, бу ўрис дегани бало экан! Сакратмадан пулимотини бир тариллатди, амиримиз Чорчинор тагидан тура солиб қочди. Асли Бухородан ҳам қочиб келишган экан... Энди нима бўлади, жўра?

— Шўни билгали келдим-да!

— Аста гапир. — Косиб отни бостирма биқинига ўтказиб боғлаб қайтди. — Тошпўлат ҳам шу ерда.

— Пир бобонинг улими?

— Шу! — Кейин унинг энгидан тортиб шивирлади: — Қизилларнинг одамига ўхшаб гапиреди-е. Нуқул уларни мақтайди. Бухородан пикри айниб келган эди...

Эшниёз Бойсунтоғдаги Каттакатар қишлоқлик — Тошпўлат Пир ўғлини Бухорода кўрган, — Мирараб мадрасасида ўқиркан, — икки куннинг бирида Хўжамшукур тўқсабо билан Эшниёзни излаб топар, қандайдир ҳовлиқиш ва жилмайиш билан шаҳардаги янгиликлардан айтар, тўқсабо хомуш қулоқ солар, Эшниёз гапларнинг мағзини чақолмас эди.

Туршак ҳиди анқиб турган хонада, жинчиноқ ёнида чордана қуриб ўтирган Тошпўлат:

— Во, ўзимизнинг полвон-ку! — деб ирғиб турди. Унинг бўйи Эшниёзнинг бўйидан бир қарич баланд эди. Кафтини кафтидан қўймай ёнига ўтқазди. — Қани бу... юрак бор экан-ку?

— Э, кўрқиб... нимадан кўрқаман, — деди Эшниёз. — Уз юртингда эркин юролмасанг, юриб нима қилдинг.

— Ҳе, кучингдан! Ҳеч ким учрамадимми?

— Йўқ.

— Эса... улар қайтиб кетишипти.

Усмон косиб ҳам тумшугини чўзиб қолди.

— Қаёққа? — деди Эшниёз.

— Қаршига. — Тошпўлат Пир ўғли энгашиб олди. — Қаршига. Озчилик эди-да... — кулиб бош кўтарди, — биттагина отряд амирни қувиб келган экан... Шундан кўрқиб қочди-я амиримиз!

— Э, мундай тушунтирсанг-чи, боди¹лик қилмай! — деди Эшниёз.

— Амир Олимхон Бухородан қочган-да... Бухорога Шўролар эгалик қилди ҳисоб. Тушуняпанми? Узимиздан чиққан шўрочилар... Амирлик — истибдод, деб юрганлар!.. Ушалар чақаришди-да ўрусиядан қизилларни. Улар ҳам жон-жон деб қўшин юборишди... Қўшин ҳозир Қаршида. Бойсунга келганлари — бир отряд, холос...

— Сен тагин ўшаларнинг одами бўлма?

— Ҳе-хе-ҳа-а! Бўлсам, нима қипти?! Йўқ, жўралар, уларни шаҳарга оптушганлар айтишди...

— Ҳа, энди буёғи нима бўлади?

— Ўрис замон бўлади. Ҳе-хе-хе... Ҳазил! Ўрислар яна қайтиб кетади. Юрт ўзимизга қолади.

— Амир қайтиб келмайди дейсанми?

— Келиб бўпти!

Эшниёз шу ерда тунаб қолди.

Эртаси таҳорат олишаётганда, кўчадан ғалоғув эшитила бошлади. Тошпўлатга эргашиб Эшниёз ҳам чиқди. Шунда Қўзи жарчи бир тўриқ отни йўрттириб ўта бошлади:

— Кўрғонга боринглар! Ҳо, кўрғонга!.. Ўрис кетди! Бойсун ўзимизники бўлди яна! — Жарчи буларга бош ирғаб, қўлидаги хивич билан кўрғон томонни кўрсатди. — Полвонлар, боринглар!

Икки жўра дарҳол отланиб жўнашди.

Бахайбат деворлари саккиз газ баланд кўрғоннинг олдида одам ғуж-ғуж, дарвоза биқинидаги супада оёқларини кериб турган Бўри тўқсабо занглаган қилични сермаб-сермаб гапирарди:

— Эр йигитнинг юртини ёв олама? А? Мусулмонлар, айтинглар, қайси замонда ўрис бизга озодлик берган эди? Оқпошшо тўралари эсларингдами, жигарлар? Казаклар-чи? Улар билан бу қизил аскарларнинг фарқи нимада? Кийим-бошида, холос. Эй, Бойсун эли, қулоғингга қуйиб ол бу гапларни!.. Мана, кўрғонга қаранглар энди. Эгасиз! Бегимиз ҳам қочиб кетди! Номард... Биз унинг жазосини берамиз! Амиримиз вақтинчага кетганлар... Биз ҳозир Қозикалон билан келишиб, Ҳисорга одам юборамиз! Амирга бориб айтади, у бизга янги бек юборсин!

Қизил отряд кеча халққа кўчага чиқмасликни буюргач, қоронғида шаҳарни тарк этган, айтишларича, уларнинг отлари ҳориб қолиган, орқадаги кучлари эса йироқда экан...

Эшниёз Қўшбулоққа қайтиб кетди.

Жўралари хавотирланиб, Кампирчорбоққа чиқиб туришган экан. Эшниёзни кучиб олиб, ундан шаҳар аҳволини билишгач, кўнгиллари жойига тушиб, овулга жўнадилар.

Эшниёз эса халқни йиғиб, кўрган-эшитганларини сўзлаб берди. Сўнг:

— Кўнгилди иккита қилманглар, юртдошлар! — деди. — Шаҳардаям гап шу: копирлар тагин қайтиб келишади. Жанг катта бўлади... Қисқаси, ғазовот уруши бўлади! Ғаллага жўнадик, ғаллага!..

Ғазовот шу экан...

Қор учкунлаб турар эди, Ҳисор томондан беҳисоб отликлар шаҳарга кириб келишди. Аксари навкарлар. Телпақлари, соқолларига қор инган. Кўзларида ажабтовур ғазаб, хуруж.

Уч минг чоғли навкарнинг бошлиғи — кулмаса ҳам тиши кўриниб турадиган, тулки тумоқли киши — Бўри Батош кўрбоши экан.

Бойсунга бек этиб тайинланган чиройлигина — қошкўзи қоп-қора Олимжон бойнинг ёнида, бойсунлик талай тўқсаболар: Хўжамшукур, Саломбек, Хуррамбек, Мустафоқулбек... хуллас, амир изидан кетган зўр-зўр бойлар ҳам қайтишмоқда эди.

Навкарларнинг бир қисми бойлар меҳмонхоналарига, бир қисми кўрғонга жойлашди. Русларнинг илғор отрядини шаҳарга олиб тушган тўрт киши — Қодир Фафур батрак, Қосим тилмоч, Ҳасан яҳудий Якуб ўғли ва Парда фаррошни қайсидир масжиднинг ертўласидан топиб, судраб келтиришди. Қозикалон ҳукм этди ва шунга кўра уларни бозорда ўрнатилган дорларга оёқларидан осишди, устига устак тошбўрон қилишди.

Эртаси маълум бўлди: Парда фаррош осилган дор арқони туядек гавдани кўтаролмай узилиб кетган, фаррош кўриқбон миршабларни уриб, қочган. Қосим тилмочни ҳамқишлоқлари — пасурхиликлар, Ҳасан тилмоч Якуб ўғлини Бойсуннинг энг катта судхўр бойи Суюн Яҳудий ибн Пинхос бекка «хун пули» тўлаб, кенаси олиб кетишган. Қодир Фафур қандай бўлиб қутилган — ҳеч ким билмасди.

Шаҳар ичидаю сиртида ғазовотга тайёргарлик авж олиб кетган эди: шаҳарда мавжуд қирқ бир масжидда

¹ Боди — олифта (шева).

сўфилар аҳли мусулмонни намозга, шунинг баробарида ғазовотга чорлаб нутқ ирод қила бошладилар. Жарчилар кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ от сурадилар:

— Ғазовот, ғазовот! Ҳозирлигингни кўр! Қуролинггни чархла! Уловингни эгарла!..

Олимжон бекнинг янги гумашталари шаҳарга кирган навкарларни озик-овқат, от-уловини ем-хашак билан таъминлашга тушиб кетганлар. Жанг чўзилиш эҳтимоли борлиги учун бойларнинг омборлари, ҳатто мадраса ертўласио эски ҳаммомлар ҳам озуқага тўлдирила бошланди.

Бойсун шаҳридан йигирма чақирим кунботарда жойлашган Оқдовонга жўнатилган сара мерганлар ва кузатувчилар пистирмаларга жойлашиб, ёв келиши кутилаган Тангиҳарамга кўз тутдилар.

Алқисса, янги ҳисобда 3 январь тонгида Оқдовондан шохилинч чопарлар келди: қизил аскарлар Тангиҳарамдан ўтиб, Оқработга етганларини, айримлари илгарилаб келаётганини қўрғонга маълум қилди.

Кейинги куни чошгоҳга томон қўрғон атрофини тутиб кетган оломонга Қорахўжа эшон фатво берди: — Улган шахид, ўлдирган ғозий!..

Халқ бақир-чақир билан йўлга тушди. Отлиқлар отларини чоптиради. Олдиндан ва орқадан ногора, карнай садолари янграйди. Оломоннинг қўлида: калтак, паншаха, бойларда — пилтамилтиқ, қилич. Чопонли, чакмонли, юпун кийинганлар ҳам бор...

Кулиб бораётган — ким, аския қилаётган — ким, йиғлаётганлар ва оғзига талқон солганлар ҳам кўп.

Бироқ барида бир шиддат, шижоат борки, ёв уларни кўрибоқ зинғиллаб қочиб кетади-ю, булар боса-бос қилиб, улар мурдасини ҳам тепкилаб, сўнг ёруғ юз, бахтиёрлик билан ўз маконларига қайтиб келадигандек!

Ғазовотчилар кечга яқин Оқдовон этагига етдилар. Бўри тўқсабонинг буйруғи билан давраларга, қурларга бўлиниб, тоғ бетигади бодомча ва арчаларни кесиб тушиб, гулханлар ёқишди.

Бўри Батош қўрбошининг навкарлари Оқдовонга чиқаверишдаги Темур дарвозаси атрофига жойлашган, душманни ўшалар қарши олиши — қайтариши лозим эди.

Эртаси кун саҳарда ғала-ғовур бўлиб қолди: Бўри Батош навкарлари билан қочиб кетибди! Қаёққа? Ҳеч ким билмайди...

Казо-казолар, жумладан, Хўжамшукур тўқсабо ҳам халқнинг орқасида эди, отларини қичаб ҳайдаб, Темир дарвозаси томон ўтиб кетишди.

Пешинга бориб доvon ўрқачидан илк милтиқ товушлари эшитилди. Кейин... қизил аскарлар бирданнга дарвозадан тошиб чиқиб, пулемётларни сайратишди; одамлар турган жойларида қулаб туша бошлади, ваҳима, қоча-қоч бошланди.

Қизил аскарлар қиличларини суғуриб, отларини елдириб энавергач, ит эгасига боқмай қолди.

Тўқсаболар қуролланган йигитлар сафида отиша-отиша чекинишаркан, Бўри Тўқсабо туйқус тек қолди-да, афти тиришиб, эгардан қулади.

Шаҳар олинди

Бухородан йўлга чиқиб, амирни қувиб келаётган қизил қўшин 5 та бригада — жами 6000 жангчидан иборат эди. Улардан 3 та бригада — ўқчилар, 2 таси отлиқлар бўлиб, «Ҳисор экспедиция корпуси» деб аталар, раҳбари Марсов эди. Қўшин бойсунлик ғазовотчиларни таъқиб этиб, Сакратма доvonига келиб, тўхтади.

Олимжон бек жазолаган ўша — тўрт киши ғазовот-

чиларга қўшилиб чиқишган эса-да, шу кичкина доvonнинг бир камарида писиб қолишган эди. Ғазовотчиларнинг тирик қолганлари шаҳарга эниб, тепалиқда Волков қўмондонлигидаги илғор аскарлар отларини тўхтатишганда, улар бир жуфт ноннинг устига бир бўлак тоштуз қўйиб ҳамда бир бўз белбоғни ёғоч учига боғлаб, аскарлар қошига чиқиб боришди.

Булар илиқ қарши олинди.

Кейин тўртовлон қўшиннинг олдига тушиб, шаҳар сари йўл бошлашди.

Қўрғонга яқинлашганда, тағин отишма авж олди. Кейин найзабозлик бошланди.

Кўп одам қирилди.

Қизилларнинг бошлиқлари қўрғонга киришгач, айрим полклар курашни давом эттириб, Қоровултепагача боришди. Шаҳар атрофига соқчи постлари қўйилди.

Сўнг ҳалиги тўртовлон қизиллар ҳамроҳлигида шаҳар кўчаларида кезиб, хуфтондан кейин кўчага чиқишман қилингани, эрталаб азонда қўрғон олдида тўпланиш кераклигини айтиб қайтишди.

Шаҳарда ҳарбий ҳолат эълон қилинган эди.

Эртаси қўрғон олдида эмас, бозорда тўпланган халққа қизил қўшин қўмондонларию улар билан бирга келган, нафсиламбири, ўша қўмондонлар ҳам бўйсундиган Фавқуллода Комиссия раиси Гейзер Юсуф тилмоч орқали бугун — 1923 йил 5 январдан эътиборан Бойсунда беклик ўрнига Шўро ҳукумати ўрнатилганини эълон қилди ва маҳкамалари жорий этилганини билдирди.

Чунончи: Бойсун Инқилобий Қўмитаси, унинг раиси — Ибодулла Хотам ўғли. Фирқа қўмитаси, унинг котиби — Мулла Нўъмонхўжа. Озиқ-овқат қўмитаси...

Кейин Гейзер шундай деди:

— ...Бул ерга ўрнатилгон Шўро ҳукумати фақат камбағалларнинг нафани кўзлайди. Шунинг учун бой-боёнларнинг ер-суви, мол-мулкни фақирларга бўлиб беради... — Сўнг Амир Олимхон ҳали Ҳисорда экани ва қўшини мавжудлиги, Бойсун чегарасидан нари томонларда ҳам қўрбошилари уларнинг навкарлари борлиги ва улар чекинишаётгани, демак, ҳали катта-катта жанглар олдиндалигини айтиб, бошқа масалага кўчди: — Шўронинг мақсадларини тушунмайдургон кишилар орангизда кўпдирким, бу ҳол кечаги жангда ва ғазовотда билинди... Энди гап шу: Шўро мақсадларини тушуниб, унга хизмат қилишга тайёр кишилар бемалол келаберсин. Қўрғонга!.. Унга қарши қилич кўтарганлар ҳам афв сўраб келишса, Шўро кечиради... Энди, аҳли Бойсун бир нарсани яхши билиб қўйсин: шонли қизил қўшинлар — унинг ҳимоячиларидир!..

Ниҳоят, қизил қўшиннинг шаҳарга киришида кўшиш кўрсатган ва янги ҳукуматга садоқатини намойиш қилган Қосим тилмоч Ҳабибулла ўғли Пасурхи қишлоғига, Қодир Ғафур батрак шаҳар марказига Шўро оқсоқоллари қилиб тайинланди...

Ана шу пайт оломон ичидан сурилиб чиққан Тошпўлат Пир ўғли:

— Биз ҳам четда турганимиз йўқ, Шўронинг йўлини деймиз! Олинглар мениям ишга! — деди.

Шивир-шивир қилаётган кишилар бирдан тек қотди. Гейзер уни мақтаб, бошқаларни ҳам шундай бўлишга чорлади. Кейин халқ қизил қўмондонлару уларга қўшилган ерликларни, янги ҳукумат арбобларини кузатакузата қўрғонгача эргаштириб борди.

Шу кун кечга довуз томошабон ишлар кўп бўлди: Парда фаррош бир тўп қизил аскарни Рамазонбойнинг ҳовлисига эргаштириб борди ва 1000 қоп сомон топиб берди. Қодир Ғафур эса вақтида Абдулҳафизбек қурдирган ҳаммомнинг эшигини буздирди ва у ердан 500 ботмон арпа чиқди...

Қизил аскарларнинг аксари бойларнинг уйлари, саройларига жойлашди.

Эшниеъ — Шўро оқсоқоли

Волковнинг илғор полки Қоровултепадан ошди. Паданг қишлоғига яқин боришганда шайланиб турган Олимжон бекнинг навкарлари уларни ўққа тутишади.

Рус қўмондонининг қўлида бу ерларнинг харитаси бўлиб, тилмочи Қодир Ғафур ҳам Қўштегирмонда туғилиб ўсган мардикорликка бориш чоғи, кейинчалик Термиз темир йўлида ишлаб юрган кезлари русчани чала-чулла ўрганган, бу томонларнинг тошини санаган эди. Унинг кўрсатган йўлидан бориб, қир оша навкарларга ҳужум қилишди. Бекнинг йигитлари тутдек тўкила бошлашди.

Болғалига етдилар. У ерда талай қўрбошилар» жумладан, Хўжамшукур тўқсабо ҳам қўниб ётган эди. Улар тагин олдинроқ отишма бошладилар ва дастлабки ўқлардан бири Қодир Ғафурнинг чап елкасига тегиб, суягини синдириб юборди. Шундан кейин Волковнинг жаҳли чиқиб, душманнинг устига тикка бостириб бориш тўғрисида буйруқ берди.

Хўжамшукур тўқсабо эса яраланди ва асир тушди. Уни бир отга, Қодир Ғафурни бошқа отга миндиришди ва асирларни олдиларига солиб, Бойсунга йўл солишди. Улар Дидоркамга ўрлашаётганда...

...Эшниеъ Хўжамшукур тўқсабонинг топшириғига итоатан талай от-эшакларга ем-хашак ва буюдой ортиб, дўстлари ҳамроҳлигида Болғали сари кетаётган эди, отишмадан сергак тортиб туришганида бир отряд уларни ҳам ўраб олди, Эшниеъни ҳам от-уловию ёр-жўралари билан қўшиб Бойсунга жўнатишди.

Дидоркам сойдан ўтишаётганда Эшниеъ жўраларини қочирди, соқчиларнинг бир қисми уларнинг изидан тушишди. Худди шу пайтда Хўжамшукур тўқсабони олиб кетаётган аскарлар уларнинг ёнидан ўта бошлашди.

— Пирим, буюғи қандай бўлди энди? — деди Эшниеъ.

— Э-э, улим... — тўқсабо бошяланг, қўлини орқага қайриб, салласи билан боғлашган эди. Кўзлари ёшга тўлиб, қиблага қаради. — Дунё қўлдан кетибди экан... Тақдирга тан бериш керак энди.

Эшниеънинг ҳам дили вайрон бўлди.

— Ҳа, тақсир, — деди шунда Қодир Ғафур. — Сизларнинг даврларинг ўтибди. Ҳей, полвон, сен бир фақирдан чиққансан, буюғини ўзинг ўйлаб кўр!

— Пасткаш, — деди Эшниеъ.

Шунда соқчилар ўшқирди:

— Молчать! Не разговаривать!

Сўнг улар тўпи ўтиб кетди.

Эшниеънинг жўраларини топишолмай қайтишди. Бироқ ҳориган жангчилар аламини ундан олишди...

Қўрғонда Эшниеъни Гейзернинг ўзи сўроқ қилди. Рост, унинг ёнида Ҳасан яҳудий Якуб ўғли билан Тошпўлат Пир ўғли бор эди.

Гейзер: — Эшниеъ, шерикларинг кимлар?

Эшниеъ: — Мўмин чобагон, Алман полвон...

Гейзер: — Яъни, озиқчиларинг?

Эшниеъ: — Шундай десаям бўлади.

Гейзер: — Қизил аскарга ўқ отдингми?

Эшниеъ: — Йўқ.

Гейзер: — Милтигинг йўқ-да?

Эшниеъ: — Йўқ.

Гейзер: — Бўлса... отарминг?

Эшниеъ: — Билмадим.

Гейзер: — Демак, отар эдинг... Менга қара, Шўро

ҳукумати камбағалларнинг ёнини олади-ку? Тошпўлатнинг айтишича, сен ҳам фақирдан чиққан экансан?

Эшниеъ: — Ёнимизни олганини кўрмадик ҳали.

Гейзер: — Кўрасан... Шўрога дўстлик қилсанг, кўрасан.

Эшниеъ: — Э, Шўрога душманлик қилишдан... пойда йўқ экан.

Гейзер: — Сенинг рост сўзлашинг менга маъқул тушди. Тошпўлат билан Қодир Ғафур ҳам айтяпти, мард, адолатсевар йигит экансан. Мана, Шўрога қарши боришдан наф йўқ экан дединг... Тўғри фикр. Биз сенга ишониб, сени... Шўро ҳукумати номидан Қўшбулоққа оқсоқол этиб тайинласак, бўладими?

Эшниеъ: — Билмадим... А, нима иш қилишим керак?

Гейзер: — Шу кунгача нима иш қилиб келган бўлсанг, шуни қилсан. Яъни, озиқ-овқат, ем-хашак йиғасан. Бироқ... бизга! Қизил аскарларга!

Сўнгра Қўшбулоқдаги бойларнинг ер-сувини мусодара қилиш, халққа Шўронинг мақсадларини тушунтириш борасидаги қилажак ишларини баён қилди.

— Кўрамиз, — деди Эшниеъ.

— Сенинг ёнингда биздан одамлар ҳам бўлади... Билиб қўй, кураш ҳали давом этади.

— Кўрамиз.

— Лекин хиёнат қилсанг, отиласан.

— Билдим.

Сўнг Эшниеънинг Қўшбулоққа Шўро оқсоқоли эканини тасдиқлайдиган ҳужжат битиб бериб, ёнига Тошпўлат Пир ўғлини ҳам қўшиб, саккиз нафар қизил аскар билан шу ёққа жўнатди.

Эшниеъ жўнайтуриб:

— Жўраларимга зиён етмайдами? — деб сўради.

— Сенга боғлиқ...

Банди бўлиб Бойсунга борган Эшниеъ озод бўлиб Бойсундан чиқиб кетди.

Қизилларнинг юриши ва Эшниеъ...

Бойсундаги қизил қўшинга Бухоро тарафдан тагин 10000 чоғли аскар келиб қўшилди. Энди «Ҳисор экспедиция корпуси»нинг бош қўмондони В. М. Ионов эди.

Мақсад аниқ: амир навкарларини бир зарбда тормор этиш, Шарқий Бухорода Шўро ҳукуратини ўрнатиш. Бунинг учун шаҳарда бир ой тайёргарлик кўрилди: отларга дам берилди, Панж дарёсигача бўлган ерларнинг жуғрофияси тубдан ўрганилди.

Ниҳоят, юриш бошлаб, икки кунда Денов шаҳрига етдилар. У ерда беклик йўқотилгач, Юрчи билан Сариносиё ҳам навкарлардан тозаланди. Кейин Ҳисор-Қоратоғ ҳам қўлга киритилди. 20 февраль куни Душанбе эгалланиб, Шўронинг қизил байроғи ўрнатилди.

15 майда Амир Олимхон бир қурум мулозимлари ва сипоҳлари билан Панж дарёсидан Афғонистонга қочиб ўтди.

Шарқий Бухоро аталмиш бу ўлканинг хилват гўшалари — тоғ оралиқларига яширинган қўрбошилар ва уларнинг омон қолган навкарлари Афғонистондан мадад келишини кутишлари, бу орада Шўро ҳукурати ва унинг тарафгирларига мумкин қадар кўпроқ зарар етказиб туришлари керак эди.

Душанбе олинган кун Бухорода Бухоро Фирқўмининг Қурултойи очилган, унда Шарқий Бухородаги эски маҳкамалардан тортиб барча солиқларгача бекор қилиш, ерсизларга ер улашиш, халқнинг саводини чиқариш, Шўрога тобе бўлмаган амалдор ва бойларнинг мол-мулкни мусодара этиш каби масалалар кўриб чиқилиб, тегишли кўрсатмалар тарқатилган эди.

Расмни Х. Лутфуллаев ишлаган

...Эшниёз Қўшбулоққа Шўро оқсоқоли бўлиб келганини Тошпўлат Пир ўғли «ўрлар»га тушунтиргач, у сўз айтган эди:

— Ҳуртошлар, замон Шўроники бўлди энди. Энди унинг йўлига юрмак керак...

Халқ оқсоқолнинг гапини қайтаролмай ўша куни 100 қоп сомон, 50 ботмон буғдой тўплаган. 60 бош қўй-кетки келтириб берган, Эшниёзнинг ўзи амирга эргашиб кетган бойлар уюрларидан 123 бош от олиб, шунга қўшган ва Бойсунга жўнатган эди.

Хуллас, у ҳар ҳафта топганини шаҳарга юбориб тураркан, Шарқий Бухорода Шўро ҳукумати маҳкамалари ўрнатиб бўлинди. Энди бою амалдорларнинг ерсуви ва мол-мулкани мусодара этиш ҳақида кўрсатма келди. Шу кўрсатмани олиб келган шаҳар озиқ-овқат қўмитаси бошлиғи Олим Уринбой ўғлига:

— Ака, — деди Эшниёз, — менинг бу ишларга ақлим етмайди. Биламан, Шўро ҳар тадбирники билиб қилади... Лекин бировнинг молини тортиб олишга қўлим бормайди.

— Ҳали қўлинг боради. Сиёсий саводинг паст-да, — деди Олим Уринбой ўғли.

— Майли. Мен озиқчилигимни қилаберай.

Эшниёз шу куни Қора Пирман жебачининг 200 бош қўйини ҳайдатиб келди-да, Бойсунга жўнатдирди.

Тўранинг супасида

Шаҳардан қирқ чақирим шимолда, арчазор қир устида майдон бор. У ерга ёз бошидаёқ уч-тўрт чорвадор бойлар чўлдан кўч-кўронлари билан кўчиб келиб, ўтов ва капаларини тиктиради, кеч кузгача бу жойдан қўй-қўзиларнинг маъраши, чўпон-чўлиқларнинг шовқини эшитилиб турарди.

Бир замонлар Бойсун Бегининг азиз меҳмони — Бухородан келган «Урис тўра» бу тепаликда икки кун ҳордиқ чиқариб, товушқон овлаган, «Тўранинг супаси», деган ном шундан қолган эди.

Шу кунларда бу ерга Қорахўжа эшон кўш ташлаган, қўрбошилар ҳам бу ерга серқатнов бўлиб қолган эди.

...Бугун оқ ўтовнинг кунботар томонига тўшалган кизгиз, кўрпача ва кўш-қўш лўлаболишлар — Қўшбулоқ атрофидаги айрим қишлоқларнинг ҳам сара бойлари тагида, тирсагида — улар чордана қуриб, тиззалаб ўтиришар, айрими ёнбошлаган, қир пастада эса булутга сапчийдиган отлар эгари олинмай турар, бир четда навкарлар ўзаро кураш тушишар, ундан нарида учта-тўрттадан бўлиб айланиб юришар эди.

Давранинг тўрида чордана қуриб, гумбаздек бўлиб ўтирган оқ юзли, қора соқол Қорахўжа эшон:

— Анвар пошшо кимлигини мен ҳам яхши билмайман, — деди. — Лекин зўр бир одам бўлуви керакки, амиримиз уни лашкари исломга бош саркарда қилиб юборган эмиш. Иброҳимбек жаноблари ул кишига ўринбосар бўптилар... Тагин мактубда ёзилади, аъло ҳазрат Парғона томонларга ҳам, Хоразм, Тошкану Бухоро теварақларига ҳам нома йўллаб, ўрисларга қарши одам борки, қўрбоши, бек, нойиб борки, уларнинг ҳам Анвар пошшо қўли остида бирлашувларини сўрайдилар. Тагин бир гап: Англиё бизнинг ёнимизни олиб, қурол-яроғ бермоқчи экани айтилади. Аммо биз бунинг учун Авғонга мол, пул ўтказишимиз зарур...

— Молимизни Эшниёз қуритаётир-ку? — деди Хуррамбек тўқсабо, — Пирманбой, сиз айтинг!

Ота авлоди тўғизлардан, она авлоди тоғ тожикларидан бўлган, косовдек қора Пирман жебачи:

— Галақўтонда икки юз бош қўйим бор эди, суруви билан ҳайдаб кетиб, Шўрога берипти, — деди. — Тақ-

сир, уни йўқотмасак бўлмайди. Ўзингдан чиққан душман узангингни узади, деб бежиз айтмаганлар.

— Уни қидириб борганларам тополмай қайтишяпти-ку? — зарда қилди эшон. — Уйда ётмас эмиш.

— Мен ҳам эшитдим, — деди Сойибқал қўрбоши. — Сойларнинг тубидами, жинғиллар ичидами ётиб юрармиш... Лекин кундузи қишлоққа бостириб бориш хавфли.

Қорахўжа тасбеҳ ўгириб жим қолди. Кейин...

— Кўп қорувли йигит эди-я, — деди. — Аттанг... Шўро уни алдаган-да.

— Ҳа, — деди Саломбек тўқсабо. — Ўзи камбағал эди. Шўроям шуларнинг ёнини оляпти.

— Ўзи билан гаплашининг иложи бўлсайди...

Қўрбошилар эшонга тикилишди: наҳотки бу улуг зот чақиртирса, Эшниёз келмас?

Эшон даврадагиларнинг нигоҳларидаги маънони англаб турарди.

— Эса, бир иш қилийликки, ўз оёғи билан келсин, — деди ниҳоят. — Пирманбой, сизни куйдирди-я?

— Мен уни ёндираман, — деди Қора Пирман.

— Унинг орқасида қизиллар турипти, бўтам. Бошқа бир иш қиламиз...

Шу куни Эшниёз оқсоқол Бойсун қўрғонида — штабда эди. Кечаси не маҳалда йўлга чиқди. Паданг сойдан ўтиб, Қоплондарага отни бурди. Даранинг қирғоқлари устидан сакраб ўтса бўлар, аммо даранинг ичи кенг, сув урган камарлари кўп, у камарлар шифтидан тоштоклар осилиб ётарди.

Эшниёз Мамаражаб жебачининг қўйини боқиб юрганида, бир ярадор какликнинг изини йўқотган, шунда дара қирғоғидан пастга қараб, унинг парт-парт қанот қоқиб ўзини тошлоққа ураётганини кўрган ва ахтара-ахтара қўйига эниш мумкин бўлган тўйнуқ топган эди.

Мана, бир неча ойдирки, ўқтин-ўқтин шу дарага кириб тунар, тўйнуқ оғзида боғлиқ турадиган қора от ҳатто тулки қўринса ҳам кишнар, эгасини уйғотар эди.

Эшниёз тагин шу дарага кириб ётмоқчи бўлди-ю, бир хавотир дилини хира қила бошлади: у отни сўқмоққа чиқариб, милтиқни эгар қошига қўйганча елиб кетди.

...Капага яқинлашганда, йиғи саси эшитилди. Отни қичаб ҳайдагани, унинг дукиридан бўлса керак — укаси Ҳусан пешрав чиқди.

— Э, сизми, ака? Чечам¹ни опкетди Қора Пирман! Мени ўласи қилиб урди!

Эшниёз қотиб қолди.

— Қаяққа опкетди?

— Ҳе, кам²дан ошириб кетди. Учта шеригиям бор. Отам ҳам ўламан, деб ётипти.

Эшниёз кунчиқардаги қирнинг эгардек кемтик жойига қаради. Жиловни силкитдию:

— Одамлар-чи? Улганмиди? — деди.

— Улар қуролли. Ана-мана дегунча опкетишди! Милтиқам отишмади...

— Қастини опти-да... Мен унинг уйига ўт қўяман. Пўстагиниям қолдирмай шўрога топшираман.

Эшниёз отнинг сағрисига қамчи урган ҳам эди, сойнинг у бетига бир от кишнади.

Саломбек

— Ҳўв, полвон! Бир майдон³ тўхта!

Эшниёз уни танигандай бўлиб, югани тортди. Соининг нари бетига отлик пастга энди, сувдан кечиб ўта бошлади. Ортига яна бир от маталган, унга нимадир

¹ Чеча — янга. (шева)

² Кам — тоғнинг кемтик жойи (шева).

³ Бир майдон — бирпас (шева).

ортилган эди. Эшниеъ беихтиёр милтиқни ўнглаб турарди.

— Саломбой?

— Мен,— деди у.— Ассалом алайкум.

— Ваалекум... Уйимга келяпсанми?

— Ҳа.

— Қора Пирманга кўзинг тушгандир?

— Тушди.

— Эса, ке...— Эшниеъ одан тушиб, унинг жиловидан ушлади. Саломбек ҳам ерга тушди.— У отда нима бор?

— Ол. Очиб кўр.

Эшниеъ алланечук ҳовлиқиб, ҳаяжонланиб, отга ортилган кигиз ўрамини пайпаслади.

— Нима бу?

— Хотининг.

— Улигимми?

— Йўқ.

Эшниеъ пичоғини қиндан чиқарди. Кигиз ўрамининг четларидан тортиб айилга боғланган чилвирни кесди. Урамни авайлаб кучиб туширди. Ажриққа қўйиб, думалатди. Кигиз ёйилиб, жувон кўринди.

— Рабия!?

Аёл энтикиб, чинқириб юборди.

— Мен, мен...— Аёл туролмади. Эшниеъ уни кигизга қўшиб кўтариб, қапага олиб кирди. Кейин нармач га суяб ўтқазиб қўйди. Аёл энтикар, мажолсиз қўллари билан кўксини, ёқасини тимирскилар эди.— Бошига бир нарса ёп! — деди Эшниеъ ва отилиб ташқарига чиқди.

Саломбек ажриқзорда, ўзи миниб келган отнинг айлини тортарди.

Эшниеъ ҳалпиллаб тўқсабонинг олдига борди. Беихтиёр унинг елкасидан ушлаб, ўзига қаратди.

— Ростини айт.

— Хотинингга биров тегмади. Ўзидан сўра, ишонмансанг... Қора Пирман оборман экан. Айтишиб қолдик. «Номардлик қипсан», дедим. У: «Эшниеънинг иши мардликми?» деди. «Хотинди орага қўшмаслик керак», дедим. Шўйтиб, айтишиб олдик... Эшан бобо: «Шундай қилсам, Эшниеънинг ўзи аёлини қидириб келади», деб эдилар. Шунга оборман Пирман... Бор гап шу...

— Кейин сен олиб келдинг?

— Ҳа. Маматрайим полвоннинг капасига киритиб қўйган эди. Полвон ҳам хапа бўлиб ўтирган экан. Отга ортиб жўнайбердим. Билмадим, ҳали нима гап-сўз...

— Мунча яхши одам экансан, билмаган эканмиз-да.

— Сен кўп нарсани билмайсан... Адашиб юрганинг-диям... Эшниеъ, ҳе-е Ташгул йўруғида қилган мардлингдан кейин сенга ҳурматим ошиб қолган... Лекин бу йўлда панд ейсан. Ҳали кўп ишлар бўлади! Юрт яна қўлимизга тегади. Ўзимиз бошқарамиз. Тайёргарлик катта...

— Йўқ,— деди Эшниеъ.— Дунё Шўроники бўлган, Саломбек. Тақдирга тан бериш керак.

— Уят.

— Менга бу гапни пирим айтганлар.

— У киши дунёнинг ўзгаришини билмас эдилар.

— Сен билгич бўп қолдингми?

— Эшниеъбой, пастлигинга боряпсанми?

— Салом! Энди жўна... Бу ишинг учун сендан қарздорман.

— Йўқ... Мен қарзимни уздим.

— Эса, тенг бўпмиз.

— Эшниеъ, бизга қўшил.

— Пойдаси йўқ.

— Эса, хўш-да?

— Хўш кўрдик.

— Ишқилиб, отишмада учрашмайлик, Эшниеъ.

— Рост айтасан... Шошма, қўрбошиларга айт: қишлоққа аралашмасин.

— Буёғи билан ишинг бўлмасин.

Тўқсабо отини минди, иккинчи отни етаклаб, сойга энди. Сувдан кечиб ўтиб, нари бетга ўрлай бошлади.

Эшниеъ оқсоқол Бойсунга яна ем-хашак, озиқ-овқат олиб борганида:

— Ё бизга бир отряд беринг, қишлоқда ётсин,— деди Гейзерга,— ё милтиқ беринг.

— Биз ҳам шул тўғрида ўйлаб қўйган эдик,— деди ЧК раиси.— Амир тарафдорлари ғимирлаб қолишгани маълум... Уёғини сўрасанг, Афғонистондаям ҳозирлик кўрилаётир. Лекин бари бир...

Анвар пошо

Туркия султони Абдулхамиднинг куёви Анвар пошо — мамлакатда якка ҳокимликка қарши чиққан, республика ва ислохотлар тарафдори бўлган — «Ёш турклар» жамиятининг раҳнаомларидан бири эди. Биринчи Жаҳон муҳорабасида Туркия Қуролли Кучлар Нозири лавозимида мамлакат қўшинларини урушга олиб кирган, демак, шундоқ ҳам кучсизланиб қолган Туркиянинг бўлиниб кетиш хавфига опкелиб қўйганлардан ҳам бири эдики, Камол Отатурк бошлиқ жамият ғолиблик қилиб, мамлакат бирлигини сақлаб қолгач, «Ёш турклар»нинг пантуркистлар қанотига мансуб талай йўлбошчилари қаторида Анвар пошо ҳам юртдан бадарға этилган эди.

Амир Олимхон Англиянинг моддий ва маънавий кўмаги таяниб иш тутаркан, ташкил этила бошлаган лашкари исломга дипломатия йўриқларида тажрибали, уруш кўрган; хорижий мамлакатлар раҳбарлари билан бемалол гаплаша оладиган бир саркардага муҳтож бўлиб қолди.

Ниҳоят, Англия ва Олмониёнинг элчилари маслаҳати билан бош саркардаликка Анвар пошо муносиб кўрилди.

Бухорода — Шўролар ҳукумати бошлиқларидан ҳам айримлари, жумладан, Умумбухоро Ижроия Қўмитасининг раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев бир замонлар амирлик тупроғига-да — зиёлилар орасида машҳур бўлган «Ёш турклар» партияси ғоялари таъсирида эдики, «Ёш турклар»нинг, айниқса, туркий халқларни бирлаштириш, Урта Осиёда «Турк султонлиги»ни ташкил этиш билан боғлиқ ғоялари унгаям маъқул эди.

Анвар пошо Бухорода пайдо бўлганида, Пўлатхўжаев уни дафъатан илиқ қарши олиб, Бухоро Халқ Жумҳуриятида ташкил этилажак Миллий Армиянинг нозири этиб тайинлаш фикрини Ижроия Қўмита мажлисида баён қилди. Умумбухоро фирқа кўмитасининг раиси Файзулла Хўжаев бу номзодга қарши тургач, раиснинг фикри ўз-ўзидан барбод бўлди.

Анвар пошо Шарқий Бухорога йўл олди.

Ҳисорга, кейин Жиликўлга келиб, Иброҳимбек билан учрашди. Унинг 3000 га яқин лақай сипоҳларини, бу ўлкада изғиб юрган минглаб аламзадаларни-да қўли остида бирлаштириб, Душанбе гарнизонига ҳужум қилди.

Бу вақтда Умумбухоро Ижрокўми Русиядан чақирилган қизил қўшиннинг бир қисмини, «Шарқий Бухоро амир тарафдорларидан тозаланди, русларнинг бу ерда туришига эҳтиёж қолмади», деган сиёсат билан қайта жўната бошлаган, шу тариқа Шарқий Бухорода бир қадар хотиржамлик вазияти вужудга келган эдики, Анвар

¹ Напрамач — гиламсандик.

пошонинг ҳужуми қизил аскарларни тентиратиб қўйди.

Анвар пошо Душанбедан чекина бошлаган қизил аскарларни таъқиб этиб, бирин-кетин Сароисиё, Юрчи ва Деновни қўлга киритди. Сал кунда Бойсун остонасига этиб келди ва шаҳарнинг жанубидаги Кофирун қишлоғига жойлашди.

Бу қишлоқдан шаҳар яққол кўриниб турар, зеро, бу ёқ — Бойсуннинг очиқ тарафи эди.

Эшнӣез кимнинг оқсоқоли!

Анвар пошонинг навкарларига ҳам озиқ-овқат, табиийки, от-уловига ем-хашак керак.

Бойсунтоғдан дарҳол эниб келган тўқсабо ва қўрбошилар билан шу хусусда кенгаш қилар экан, Эшнӣезнинг ҳам номи тилга олинди...

Қора Пирман 30 йигит билан Қўшбулоққа жўнади...

Шаҳарга зўрға қочиб кириб жойлашган қизил аскарлар орасида ярадорлар кўп, озуқа етишмасди; кунчиқар томондаги қишлоқлар билан шаҳарнинг алоқаси узилган, аниқроғи, Қўшбулоқ ҳам Анвар пошо тасарруфида қолган эди.

Қора Пирманнинг йигитлари келиб Эшнӣезнинг уйини ўраб олишди. Оқсоқол ахийри ичкаридан чиқди ва эски рақибини кўрди.

— Меҳмон бўлсаларинг, уйга киринглар!

— Отингни мин! Олдимизга туш! — деди Пирман.

Эшнӣез хотини ва укалари билан хўшлашди. Яқин-атрофдаги қора сувоқ уйлардан ҳам одамлар чиқиб, дийдираб қараб туришарди.

Эшнӣез отини миниши ҳамон Қора Пирманнинг йигитлари уни ўраб олишди-да, шу ердаёқ қамчилаб уриб жўнашди. Чўбир от пишқиради, қўрдан чиқиб кетолмайди. Йигитлар қамчи сермайди; худди Эшнӣезни эгардан юлиб олиб, улоқ қилишадигандек.

Кофирундаям минг-минг навкар орасидан шу алфозда олиб ўтишди. Юзлари моматалоқ бўлиб, чакмони йиртилиб кетган оқсоқолни масжидга рўпара қилишди.

Кейин отдан тушириб, лойга тиз чўктирдилар.

Бир оздан кейин ичкаридан ҳожидўппи кийган, инглиз формаси устидан адрас чопон ташлаб олган Анвар пошо ва казо-казолар чиқишди.

— Шуми Эшнӣез? — сўради лашкарбоши.

— Шу, пошшойи олам, — жавоб берди эшон.

— Шўрога хизмат этдингми, ўғлон?

Эшнӣез бошини кўтармай:

— Ҳа, — деди.

— Бу ишинг — хиёнат-ку? Дини исломга-да, амир ҳазратларига-да, бул турк турпоғига-да?

— Таксир, замоннинг зайли шу экан, деб ўйладим.

— Ҳазрат, бунга не жазо лозим?

— Жазо битта, — деди эшон. — Уринглар! Улгунича уринглар! Улгунича уринглар!

Қора Пирман Эшнӣезнинг устига келди. Бир қамчи туширди-да, бир йигит кўмағида уни босиб, чопонини бошига қоплаб ташлади. Кейин судраб, қари тут тагига элтишди ва тут танасини «қучоқлатиб», билакларидан тортиб боғлашди. Сўнгра унинг яланғоч елкасига чарсиллаб қамчилар ўрамаси...

Анвар пошо бу ёқда Саломбек ва Хуррамбекдан Эшнӣез ҳақида суриштирар эди.

Эшнӣезнинг елкасига тушган қамчи ўрни кўпчиб чиқар, ўрама қайта урилган жой ёрилар, атрофни навкарлар ўраб олишган, бировлар қизиқиш билан кулимсираб, бировлар сал-пал ачиниб, айримлар унга қойил бўлиб қараб туришар эди.

Анвар пошога тadbиркорлик, яъни «сопини ўзидан чиқариш» маъносида усталик бор экан.

— Ўғлонлар, тўхтангиз!

— Тўғри қиласиз, — деди Саломбек. — Бу ўлса, «ўрлар» бизга душман бўлиб қолади.

— Бўшатинглар, — деди йўлбошчи.

Эшнӣезнинг қўлини бўшатиб, чопонини тушириб, Анвар пошо олдига судраб келишди.

— Ўғлон, сенинг гуноҳинг кўп, — деди Анвар пошо. — Муслмон бойларининг мол-мулкани талатгансан. Шунинг учун ҳар бир бой сени юз карра ўлдурса-да, ҳақи бор. Бироқ... биз сенга ҳаётингни қайтиб беришимиз мумкин. Бунинг учун сени синаймиз: икки кун орасида, нима тайинласак, шуни муҳайё қиласан. Тўзукми?

Эшнӣез зўриққанидан кўзлари қинидан чиқиб кетгудек бўлиб турар, юзида мудҳиш изтироб қотиб қолган эди.

— Агар шу ишни уддаламасанг, сени... мана шу тутга осамиз. Оч қарға-қузғунлар еб кетади... Уқдингми?

— Ҳа.

— Бунинг учун биз сени... ўз номимиздан оқсоқол этиб тайинлаймиз. Гуноҳларингдан ўтамиз. Ҳа-да, бу талотўп замонда ҳар ким ҳам адашуви мумкин...

— Йўқ, бунга ишонманг, — деди Қора Пирман.

— Пирманбек! Сиз бунга йигитлардан қўшинг. Улар кўмағида ҳаракат қилсин.

— Лекин, ҳадсиз кечиримли инсон экансиз, — деди эшон. — Эшнӣез, бери кел! Тавоб қил. Ҳақиқий пошшолар ҳамиша шундай бўлади...

Эшнӣез қимирламоқчи бўлди-ю, юз тубан йиқилди. Анвар пошо масжидга қайтиб кирди. Унга бошқа казо-казолар ҳам эргашди.

Эшнӣезнинг отига бир йигитни, унинг орқасига ўзини мингаштиришди. Улар яна Қўшбулоққа жўнадилар.

Қора Пирман йигитга буюрди:

— Одамларни йиғиб тур!

Булар борганда, қишлоқнинг аксар одами — аёлидан тортиб қари-қартангигача майдонда ғуж бўлиб туришар, улар орасида Эшнӣезнинг жўралари ҳам бор эди.

— Эшнӣез — бугундан бошлаб Анвар пошонинг оқсоқоли! — деди Пирман жевачи. — Бу нимани сўраса, беринглар! Йўғасам, тортиб ҳам оламиз!.. Етар қизилларни боққанларинг! Узи сизларниям битталаб қамчилаш керак эди-ку, ҳа, майли!..

Қора Пирман эртаси чошгоҳларда қайтиб келишини айтиб, тўпи билан қайтиб кетди.

Эшнӣез Алман полвонга сўяниб турарди.

— Эй, ўрларим! Дунёни тушуниш қийин бўп қолди... — деди. — Мен ҳам сизларнинг бирингизман. Эшитдиларинг унинг гапини. Узларингдан билиб пошшо учун бир нарса бермасаларинг, тортиб ҳам олишади...

— Сен учун мен бир сигир бераман, — деди Туроб полвон.

— Мен икки бош совлиқ бераман, — деди Алман полвон.

Орзиқул чавандоз билан Чори Тоғай ҳам 20 қопдан сомон берадиган бўлишди.

Одам ўлдирилди

Бир ҳафтадан кейин Эшнӣез юрадиган бўлди. 10 от, 4 ўтов, 8 эшакка арчаўтин ортиб, Кофирунга ҳайдади. Қоплондара устидан ўтаётганда, қорбўрон ичидан Маматали полвон чиқиб қолди. Эшнӣез билан кўришиб:

— Сизни йўқлапти. Фейзир бова, — деди. — Бойсуннинг Сакратма томонидан борасиз экан, бу томондан боролмайсиз...

Эшнӣез кўзлари каттариб кетди.

— Улар нимани кутишяпти? Ҳаракат борми?

— Борганда биласиз.

Саломбек Робияни ташлаб кетганининг эртаси Маматали полвон Эшниеэни сўроқлаб келган, Эшниеэ уни Гейзер номидан алоқачи этиб тайинлаган, кейин шаҳарга ўзи олиб тушиб, ЧК бошлиғига таништирган эди.

Эшниеэ Кофирунга этиб, каттакон йиғиннинг устидан чиқди. Пирманнинг йигитларига келтирган мол-ҳолни санаб бергач, даврага яқин борди.

Уртада — Бойсунда таниш-билиш бўлиб қолгани 15 чоғли милисалар тиз чўктириб қўйилган бошлари очик, ёлғиз кўйлақда, озиқ-овқат қўмитасидан ҳам 4 нафар озиқачиси бор эди.

Уларнинг рўпарасида қалин кийинган улуғлар: Анвар пошо, Қорахўжа эшон, Кора Пирман, Салом тўқсабо, Эрназар жибачи, бойлардан Чори Аймак, Абдулла Шерназар...

— Қийналиб қолишдими ўруслар? — деди лашкар-боши. — Атанг!.. Ахир, Бойсунлик бўлак... дунё бизники бўлганини билмапсизлар-да, ўғлонлар?

Пошо эшонга қаради.

— Барига ўлим! — деб фотиҳа ўқиди ҳазрат.

Анвар пошонинг ёнида юрадиган турк зобитларидан Дониёр афанди бир тўп навкарни эргаштириб чиқди. Улар ҳаш-паш дегунча милисаларни туртиб-суртиб этакка олиб боришди. Сўнг изларига тез қайтиб елкаларидан қирқма милтиқларини олишди.

Дониёр афандининг қисқа буйруғидан кейин қарс-қарс отишди. Кейин афандининг ўзи улар устига бориб, чалажонларини тўппончада отиб тинчитди.

Озиқачиларни тошқалама деворли бостирмага кири-тиб, ичкаридаги сомонга ўт қўйишди-да, эшикни зич-лашди. Сўнг икки навкар эшик қошида милтиқларини ўнглаб туриб олишди.

Эшниеэ лабини қимтиб пошонинг олдига борди.

— Ассалом алайкум. Мен келиб эдим, ҳазрат.

— Э, Эшниеэ ўғлон! — деди саркарда. — Ҳозир ай-тишди. Биз сендан хурсандмиз.

— Тақсир, — деб эшонга мурожаат қилди Эш-ниеэ. — Пирман жибачи мени оқсоқол деб айтгани билан халқ унчалик ишонмаяпти, тақсир.

— Нима учун?

— Пошшо жаноблари бир қоғозга муҳр босиб бер-салар...

Анвар пошо мийиғида кулимсираб:

— Ҳозир оласан, — деди.

Қош қорайганда, Эшниеэни масжид айвонига чақи-риб, унга бир парча қоғозни тутқазишди.

— Қуллуқ, — деди Эшниеэ. — Бу ерга келаётганда уч-тўрт жойда навкарларинг тўхтатишди...

— Энди тўхтатишмайди, — деди Саломбек.

— Қуллуқ.

— Эшниеэ, нима деб эдим?

— Ҳе, тўқсабо, кўрамиз-да...

— Кўрасан... Билиб қўй, «ўрлар» ҳам «тўғиз»ларга ётади. Бир уруғданмиз. Айнима... Пошшога яхши хиз-мат қилсанг, бек бўласан...

— Менга оқсоқоллик ҳам етади.

Эшниеэ майдонда гулханлар қошида исиниб турган жўраларини чақириб, орқага қайтди.

Қоплондарага етганда у:

— Жўралар, мен шаҳарга бормасам бўлмайди, — деди тишлари тақиллаб. — Мана бу паттасини кўрсата-ман қоровулларига. Утсам ўтдим. Қўлга тушсам, укка-сининг... Бир дуо беринглар, эсан-омон кўришайлик.

Эшниеэ отини қуйруғи билан силжитиб, сойга тушди. Наридан бетга ўтиб қоронғилик, оқ бўрон қўйнига кирди. Аммо... от йўлни топиб олға босар, унда-бунда қораси кўринган соқчилар ҳам, камарларда ўт ёқиб ўтиришган навкарлар ҳам унга эътибор қилишмас эди.

Дийдоркам довидан ошиб, Қўштегирмонга рўпара бўлиши ҳамон ер остидан чиққандек тўрт қизил аскар милтиқ ўқталиб тўхтатишди.

Эшниеэ бошидан телпагини олди. Унинг манглайда-ги букламаси қатидан Шўро оқсоқоллигини тасдиқлай-диган қоғозни олиб узатди.

Қаршига сафар

Штаб. Уймакор эшик, ёғоч панжара лампа-чироқ-нинг ёғдусидан ялтирайди. Миз-стол атрофидаги пастан-курсиларда ЧК бошлиғи, Қодир Ғафур, марказ гарни-зони бошлиғи Петров ва Эшниеэ оқсоқол ўтиришарди.

Гейзер нозик бармоқлари орасида ўраган тамакили найчани лабига қистириб, чироқ устига тутиб тутатди.

— Эшниеэ, мен сенинг аҳволингни тушундим, ўғ-лим, — деди. — Ҳали тузалмаганинг ҳам кўриниб ту-рипти. Биз Сунон Пинхосга айтамыз, у малҳам қўяди...

— Мен энди нима қилай? — деди Эшниеэ. — Қўшбу-лоққа қайтиб борсам, пошшога ёлғанишим керак. Йў-ғасам мени бир бало қилишади.

— Бу гапинг рост, — деди ЧК раиси. — Аммо урушнинг таомили шулки, бундай вақтда душманга озуқа берилмаслиги керак... Биз Колчак, Деникин бил-лан бўлган жангларда шу тариқа иш тутилганини яхши биламиз! Аммо... — Гейзер оқсоқолга тикилди. — Сен бизга кераксан!.. Халқингга кераксан. Сендай йигитлар ҳали жуда асқотади. Шўро ҳукуматининг кейинги тақ-дир сизларга боғлиқ бўлиб қолади... Шунинг учун мен-да бир таклиф бор...

— Ҳўш?

— Бизлар Русияга қайтиб кетганимиздан кейин ҳам армия сизларга керак бўлади! Бундан буёғида ўзла-рининг Қизил армияларинг бўлади. Аниқроғи, Бухоро халқ ҳукуматининг Миллий Армияси тузилиши ке-рак... Унинг учун кадрларни ҳозирдан тайёрлаш — биз-нинг бурчимизга киради. Ана шу мақсадда Чоржў бил-ан Қаршида қизил командирлар тайёрлаш мактаби очилди яқинда...

— Мени ўша яққа юборасизми?

— Юборасан, нима дейсан?

Эшниеэ Петровга қаради. Унинг қизил тасмалар кўк-рагини кесиб ўтган шинелига, чап елкасини «қучиб» тушган тўппонча тасмасига кўз тикди.

— Шундай бўламанми?

— Шундай!.. Ана ундан кейин ўзинг ҳам отряд ту-зишинг мумкин бўлади. Уқдингми? Қаршидан ҳарбий интизомни, уруш ҳадисларини ўрганиб келасан...

— Эса борганим бўлсин, — деди Эшниеэ. — Қачон жўнайман?

— Хоҳласанг эртага.

— А, буёқда...

— Буёқдан хотиржам бўл. Сен қайтиб келгунча, биз анвар пошониям Панж дарёсидан уёққа кузатиб қўя-миз...

— Ундаям тайёргарлик зўр.

— Биламиз... Сен бу оқшом қишлоққа қайтишинг керак. Ҳарқалай, хотинингни шаҳарга, мана, Қодир Ға-фурнинг уйига келтириб қўйишинг керак... Дарвоқе, шу боришингдаям пошо навкарларининг қандайли-гини яна билиб оласан... Эсингдан чиқарма: бизнинг армия — Биринчи жаҳон урушини кўрган, Русияда Ок-тябрь инқилоби ғалабаларини таъминлаган армия! Унга қарши туриш осон эмас...

— Хотинимни олиб келсам, уруғдошлар нима деб ўйлайди? — деди Эшниеэ. — Хотинини қутқарди, но-мард, демасми? Хотиним қолади у ерда. Эл билан...

— Демак, ҳозир қишлоққа қайтасан?

— Қайтишга қайтаман... — деди Эшнӣёз. — Лекин жўраларимга бор гапни айтишим керак, Гейзер бобо. Улар ҳам халққа айтиши керак...

— Бу маъқул гап, — деб гапга қўшилди Қодир Ғафур. — Халқ Эшнӣёзга ишонади.

ЧК бошлиғи кулимсиради.

— Ундай бўлса, ҳалиги гап — гап: пошонинг навкарларига ҳеч нарса бермаслик керак. Шуниям тайинлашинг керак... Барибир тортиб олади дейсанми? Яшир-синлар...

Даврадан четда — дераза панжараси тагида чекиб ўтирган Никкель — Гейзернинг ёрдамчиси русчага ўзбекчани аралаштириб бир нима деди.

Қодир Ғафур унинг гапини тушунтирди:

— Кейин сени «йўқолиб қолди», деб гап тарқатамиз. Фақат жўраларингга тайинла...

Эшнӣёз шу кеча Қўшбулоққа етиб борди. Йўлда унга — чакмон кийган, телпакли йигитга Анварнинг соқчилари тағин эътибор қилишмади.

Жангга тайёргарлик ва унинг натижаси

Анвар пошо Бойсунни бир ҳамлада олиш ва Бухорога йўл очишни мўлжаллаб, бутун баҳор қўшинни жангга тайёрлади: отиш, санчиш, сўқиш ва... машқларини ўргатди; ўз тобелигидаги Душанбегача бўлган кентлардан навкар йиғдирди, уларнинг кўпини қуроллантирди; тағин хорижий эллар матбуотига барпо этилажак султонликнинг мақсадлари ҳақида мактублар битди; табиий, у ўз кучини ортиқча баҳолаб сўзлар, бундан мурод — хорижи ўзига кўпроқ ишонтириш ва унинг мададидан кўпроқ баҳраманд бўлиш эди; айна чоғда Амир Олимхон билан ҳам алоқани узмасди: унинг-да олиб кетган олтинларига қурол-яроғ, ўқ-дори харид қилдиран... шу билан бирга ўз қўли остидаги эшонун мулла, сўфию имом ва ҳоказоларни қишлоқларга тез-тез юбориб турар, улар Анвар пошо кимлигини халққа тушунтирар, Бухоро ҳадемай қўлга киришини шак-шубҳасиз қилиб айтишар ва албатта кўпайиб бораётган навкар учун отулов, озуқа ва ем-хашак топиш пайида бўлишар эди.

Тағин: Анвар пошо — жаҳон муҳорабасини кўрган тажрибали саркарда сифатида Бойсунга туйқус-туйқус қисқа ҳужумлар уюштирар, шаҳар ичидаги қизил аскарлару халқнинг ҳаргиз оч қолиши, шу тариқа улар орасида келишмовчилик, Шўро ҳукуматидан норозилик кайфиятлари туғилишини мўлжаллар эди.

Ниҳоят, у 15 апрелда лашкари ислом раҳномалари — қўрбошиларининг илк Қурултойини ўтказишга қарор қилди. Бу вақтда унинг ҳукмида 50000 га яқин навкар бўлиб, шундан 7000 нафари ўзининг атрофида эди.

Қурултойга Фарғона, Хоразм музофотларидан ҳам машҳур қўрбошилар етиб келишди, келолмаганлари Анвар пошога совға-саломлар юбориб, илк ғалабаси — Бойсунни ишғол қилишига кўз тутиб туражақларини билдиришди.

Қурултой бошланиши олдидан амирнинг элчиси Ҳожи Латиф сарбонлигида Афғонистондан 11 туя қурол-яроғ, ўқ-дори ва рупия келиб қолдики, бу ҳол Анвар пошонинг обрўсини чунон кўтариб юбориши баробарида Қурултойнинг руҳини ҳам белгилади.

Масжид айвонининг тоққа қараган ёғида Шарқий Бухоро ўлкасининг қўрбошиларидан қуйидагилар пас-так катда ўтиришар эди: Иброҳимбек тўқсабо, Қаршидан Ҳайитбек, Душанбедан Раҳмонқул додҳо, Шеробод беги Аҳмадбек, Ҳисор беқлигидан Эшон Султон,

Бойсундан — Мустафоқулбек, Саломбек, Соҳиб жебачи, Раҳмонбек, Чори Аймак, Қора Пирман...

Илиқ баҳор ҳавосида карнай, ноғора товушлари тингач, оппоқ салла ўраган, қизил этиги мойланган, кичкина қора соқоли кузалган гирдиғум Анвар пошо:

— Бисмиллоҳи раҳмони раҳим!.. — деб Қурултойни очди. Сўнг турли музофотлардан келган қўрбошиларни қўтлади. Лашкари ислом йўлидаги саъий-ҳаракатлари учун ушбу ўлка элбегиларига ҳам ташаккур айтди. Сўнгра: — Уғлонлар, нукерларим! — деб оломонга мурожаат қилди. — Биз муқаддас жанг арафасида туриб-миз! Бу — биз учун ё илкинжи, ё сўнги жанг бўлғусидир! Енгилсак — Ватан тубли қўлдан кетади ва уни ҳеч қачон қайтиб ола билмаймиз! Сизлар то абад ёв қўлида қолиб кетасизлар ва умрларинг келгуси авлодларинг қарғишлари остида ўтади! Шунинг учун ё ҳаёт, ё ўлим деб жангга кирмак зарур! — Кейин, Ғалабадан сўнг тузилажак давлат ҳақида сўз бошлади: — Биз бу тупроқда Буюк Турк Султонлигини ташкил этажамиз! У — «Урта Осиё турк султонлиги» деб аталади. Сўнг Русия тасарруфиндаги жами туркий халқлар яшаб келган ўлкаларни ўзимизга қайтарамиз! Бу ёғи Энасой, бу ёғи Анатологача бўлган дунё — тағин бизники бўлади! — Кейин ушбу масала юзасидан ҳам қўрбошилар фикр билдиришларини сўрагач, Бойсунга ҳужум этиш кунини ҳам белгилаш муддати етганини баён этди...

Масжид ичида ўтган хуфя йиғинда у муддат тайин қилинди: июнь ойининг 29-30 кунини.

Русия эса, бу борада олдинроқ ҳаракат қилиб қолганди: Бухоро Шўролари бу ёқдаги аҳволни Москвага маълум қилгач, 1 мартда РКП(б) Сиёсий Бюросининг йиғини бўлиб, «Шарқий Бухорода қўшинларни кучайтириш ва қурол-яроғни кўпайтириш ҳақида» алоҳида қарор қабул қилинган, қарорда Русиядан яна юборилажак қўшин, ҳарбий мутахассислар сони ҳам аниқ кўрсатилган, улар июнь ойининг бошида Шарқий Бухорога, яъни, мазкур вақтда — Бойсунга етиб келишлари керак эди.

Дарҳақиқат, қизил қўшин, яъни «Бухоро группа қўшинлари» собиқ амирлик тупроғига кириб келди. У 81 полқдан иборат бўлиб, 40000 чоғли аскар эди.

Бойсунга қуйидаги қисмлар етиб келди: 1 — Туркистон алоҳида отлиқлар бригадаси, 8 — отлиқ бригада, 3 — Туркистон ўқчи дивизияси, 11 — отлиқ дивизия. Аскарлар сони — 5000.

Тағин, Русияда «Ҳамма нарса Шарқий фронт учун!» дейилган шиор ўртага ташланиб, РКП(б) Марказий Комитетининг вакиллари С. Оржоникидзе, Я. Х. Питерс, РСФСР Мудофаа министри С. С. Каменевлар ҳам Бухорога келишган эди.

Улар Анвар пошога ҳужумни унинг мўлжалидан 15 кун олдин бошлашга қарор қилишди: яъни, 15 июнда.

Ҳужум худди ўша кунни тонг маҳали — соат 4 да бошланди.

Анвар пошо 50 нафар йигити билан Панж дарёси яқинидаги Обдарада қуршовда қолади. Оқибат қуршовни ёриб чиқаётганда, бешинчи ўқ тегиб, ўзи ордан қулайди.

Шундан кейин «Шарқий Бухоро Анвар пошо авантюрасидан халос бўлди», ҳисобланиб, «Бухоро группа қўшинлари»нинг асосий қисмлари тағин Русияга қайта бошлади.

Сурхон музофотида, жумладан, Қашқадарё ва Душанбе томонларда саноқли полклар ва кичик-кичик қизил гарнизонлар қолди, холос.

Амир Олимхону Анвар пошонинг бу ерлик содиқ қўрбошиларидан эса кўплари ҳали омон, уларнинг ҳар бирида 30-40 тадан тортиб 500 тагача қуролли навкар бор эди.

Илк мусулмон отряди

Эшнӣёз Қаршидан қайтиб келди. Эғнида қизил аскар формаси, кайфи чоғ, бор гумонлари ҳам бартараф бўлган эди.

— Ҳ, камандир! — деб уни кўксига босди Гейзер. Никкель унинг қўлини қисиб:

— Лекин бу аҳволда сени босмачилар бир кунлик йўлдан ҳам танийди, — деди.

Шаҳарда муқим турғувчи 81-полкнинг командири Петров фуражкасини олиб, ялтироқ бошини эгиб кўришди.

— Ҳ, бу кишиям бизга ўхшаб жарғоқ экан-ку, — деб кулди Эшнӣёз.

— Ты сам жаргак, — деди Петров.

— Эшнӣёз, энди сенинг галинг келди, — деди ЧК раиси. — Вилоятни қолган-қутган босмачи тудаларидан сен тозалайсан энди, ўғлим.

Сўнг Эшнӣёзнинг қилажак ишлари режаланди: у — тағин Қўшбулоққа оқсоқол, айни чоғда 81-полкка йўл кўрсатувчи ҳисобланади.

— Кейинроқ, — деб уқтирди Гейзер, — биз оқсоқолликлар ўрнида қишлоқ шўроларини тузамиз. Шўро раислари, муовинлари сайланади... Ҳозир халқнинг кўнглини кўтаришинг, унга ғалабаларимиз муқаррар экани, шунинг учун ҳам ғалаба қилганимизни тушунтиришинг керак, токи, қолган босмачиларни йўқотишда ўзлари иш кўрсатсин... Халқ урушдан чиққан. Аҳволи танг. Анвар пошонинг навкарлари пишиб турган арпаларгаям ўт бериб кетишди. Баъзи ён-бағирларида буғдойзорлар омон қолган. Донни тезда йиғиштириб олиш лозим. Йўғасам, қўрбошилар яна ҳунар кўрсатади: улар аламзада — ашаддий қашқирларга айланмишган, ўғлим. Сен ана шу ишларгаям бош бўласан... Тағин бир гап: жўранг Тошпўлат Пир ўғли Каттакатарда оқсоқол, ўн битта қишлоқ қарайди. У халқнинг бошини қовуштириб ётипти. У билан ҳам алоқани мустаҳкамлайсан... Сўнгра ҳамқишлоқларинг билан гаплашиб кўр: отряд бўлишга талабгорлар чикса, биз қурол-яроғ берамиз...

Қабулхонага озиқ-овқат қўмитасининг раиси Олим Уринбой ўғли билан Қосим тилмоч Ҳабибулла ўғли кириб келишди.

ЧК раиси Олим Уринбой ўғлини Эшнӣёзга қўшди. Улар Қўшбулоққа жўнадилар.

Олим Уринбой — шўх, мусиқага ишқибоз, ўзи шаҳар марказидаги турк уруғи — чиғатойлардан чиққан, Бухоро мадрасаларида ўқиб юрган чоғларида маҳаллий шўрочиларга замин бўлган — «Ёш бухороликлар» жамятининг хуфя йиғинларида иштирок этиб, Русиядаги Октябрь инқилоби моҳиятини ўзича тушуниб олган ва Тошкенту Фарғона, Хоразму Еттисув вилоятларида Шўролар ҳокимияти ўрнатилиб бўлгач, Бухоро амирлиги тупроғида бу ҳукумат барибир қарор топишига шубҳаси қолмаган ва бу иш ҳам содир бўлгач, уни табиий бир ҳолдек қабул қилган, шунинг учунми феъл-ҳўйи деярли ўзгармаган киши эди.

— Ҳе, бизнинг замонамиз келди, полвон! — деди у қоровултепадан энишаркан. — Лекин сенинг йўғингда роса-а... ў, бир жанглр бўлди, бир жанглр! Ана, ана шу қирлар бағри Анвар пошо навкарларининг ўлигига тўлиб кетган эди. Худди буғдойпояда ётган ғарамларга ўхшарди. Бай-бай! Бу қизил аскар деганинга қойил бўлиш керак экан! — Кейин бирдан хўрсинди. — Лекин мен, мисол учун, кўп йигитларга ачиндим...

— Тақдир, — деди Эшнӣёз. Э, ҳайданг-э!

Ичаксойга тушиб, соҳилдан кетишди. Олим Уринбой унга кўз остидан қараб:

— Аммо-лекин, полвон, яқин-яқинда ҳам ёмон ишлар қилишди босмачилар, — деди. — Сени сўраб...

— Мендан бошқа дарди йўқ эканми уларнинг?

— Э, сен баҳона-да...

— Хўш?

— Бобоҳон Раҳим ўғли деган амакиваччангни отиб кетишди. Жўранг Чори Тоғайнинг уйига ўт қўйишди. Мўмин чобагон жўрангнинг бир қариндоши бор экан, Эшбой Карим деган, шунинг қулоқ-бурнини кесишди. Укаларингни оёғидан осиб уришди... Хайрият, хотинингни Қодир Ғафур уйига опкелган экан...

— У тинчми?

— Тинч.

Қўшбулоқ аҳли Эшнӣёзни «кўзга суртиб» қарши олишди: Қаршига кетганини билмаганлар уни ўлдига чиқаришган экан.

Робия унинг оёғига йиқилди... Кейин ўтов олди одамга тўлиб кетди. Гап-гап билан, Эшнӣёз йўқлигида, уни «топиб бермаганлари учун» жабр кўрганларнинг жиҳарлари ҳасратга ҳам тушишди.

Кейин бундай гаплар:

— Камандир бўп кепсиз, оқсоқол. Тоғамнинг хунини олмасангиз, юрагим совумайди.

— Ҳалиям тирик улар...

Олим Уринбой ўғли Эшнӣёзнинг қишлоққа тағин оқсоқол бўлиб келгани, эндиликда Бойсунда қизил аскар кам қолгани, шу боис қишлоқнинг ўзи-ўзини ҳимоя қилиши, бунга албатта Эшнӣёз оқсоқол бош бўла-жагини айтиб жўнаркан, Эшнӣёзнинг биқинига туртиб шивирлади:

— Тезроқ буларни жўнат. Келиннинг кўзи биё-биё бўлиб боряпти.

— Э, соқолингиз оқариптию... — деб кулди Эшнӣёз.

Эшнӣёз аёллар хусусида аскияни, гапни ёмон кўрарди, бу борада комил мусулмон эди.

Икки кундан кейин Падангдан Дони оқсоқолнинг йўқолиб қолгани овоза бўлди. Кампирининг айтишича, босмачилар Донибойдан Эшнӣёзнинг келган-келмагани, қаерда эканини сўрашган, кейин боғлаб олиб кетишган.

Учинчи куни эса тоққа чиққан ўтинчилар битта эшакка тарози қилиб ортилган дастаклар ўртасига оқсоқолнинг чопонга ўралган мурдасини ортиб тушдилар.

Санжартоғда... қояга қоқиб ташланган экан.

Тўртинчи куни Мустафоқулбекнинг йигитлари куппакундузи Қўшбулоққа ҳо-ҳув дея от елдириб кириб, кўп уйлар, капаларга ўт бериб ўтиб кетишди.

Эшнӣёз оқшом Бойсунга жўнади. Кечаси қайтиб келиб, укаси Ҳасанни жўраларининг уйига юборди. Улар келишиб, Ҳасан билан кенжа укаси Раҳимбердини ҳам олиб, Қоплондарага энди. Дарадаги ўша туйнукдан ичкарига бошлади уларни.

Фовлаб кетган тоштокларни кўтариб, узунасига ётқизиб қўйилган 7 милтиқ билан 7 қилич ва бир тўппончани кўрсатди. Кейин қўйнидан қурьон чиқариб:

— Жўралар, аҳволни кўриб турибсизлар, — деди. — Юрт ҳам, мана, халқники бўлди... Амир ҳам, Анвар пошолар ҳам йўқ... Қолган-қутган қўрбошилар бўлса қутуряпти. Энди гап шу: мен Шўронинг каттаси билан келишиб, шу қуролларни опкелдим. Отряд тузамиз. Ким қўшилади?

Улар бош силкиб қолишди.

— Биз... Мен!

— Сен нима бўлсанг, бизам шу.

— Ундай бўлса, милтиқдан олинглр. От ўзларингдан бўлади. Уқ-дорини топиб бераман. Жангда қўлга туширганимиз ҳам ўзимизники. Трафаядан олиб отрядингни каттартира берасан, дейишди. Энди, жўралар, босмачи номи борки — аямаслик керак. Улсаям келиб, таслим бўлмайди. Авф сўраш қаёқда!..

— Отряд бўламиз, бўламиз!
— Эса, онт ичамиз! — Эшниёз духобасининг пати титилиб кетган китобни олиб ўпди, кўзига суртди. — Улгунча шу йўлдан қайтиш йўқ!
— Қайтиш жўқ!
— Пақат элди ўйлаймиз!
— Ўйлаймиз!
— Онтимизни бузсак, шу китоб урсин!
— Урсин.
Эшниёз китобни укасига берди. У тавоф қилиб, Рахимбердига узатди. Ундан кейин...

Эшниёзга қарши фитна

Қизилқишлоқ. Эшон Султоннинг боғи. Чимзорга тўшалган тўшанчиларда: эшоннинг ўзи, Мустафоқулбек, Анвар пошо ҳалок бўлгач, Сурхон воҳасию тоғларидаги босмачиларга ўзини «Бош қўмондон» деб эълон қилган Хуррамбек, Мулла Ражаб, мулла Эшқул...

— Омин, барорингларни берсин. Илойи Эшниёзнинг боши мана шу чўқморга қадалсин! — деди эшон.

— Қадалади, — фотиҳа ўқиди Хуррамбек. — Хўш, Мустафоқулбек, сенга ишондик эса?

— Мен уни энасини эмдираман! — деди Мустафоқулбек. — Жонимдан ўтиб кетди! Лекин, бек, режапежа билан менинг қурчим¹ чиқмасди-да.

— Эса тўғри бориб, қўлга ол.

— Мустафоқулбек! Гап тамом, — деди Эшон Султон. — Шу режаниям яхшилаб уддалай олсангиз, хўп. Локин эсдан чиқарманг, у кечаги Эшниёз эмас...

Пешин маҳали эшакларига бир-бир боғ ўт ортган паданглик Жалил Алим билан Эшқобил Поён чўпон Эшниёзнинг уйи қошига келиб тушишди.

Эшниёз буғдой ўримидан қайтиб, ўтов ортида ювинаётган эди. Қизил белбоғига артина-артина чиқиб келди-да, ҳорғин жилмайди.

— Поданглар жойидами?

Поён чўпон салласи қатидан туморга ўхшатиб букланган қоғоз чиқариб узатди.

— Муни ўқинг.

Эшниёз Хўжамшукур тўқсабо мадрасага қоровул қилиб қўйган пайтлардаёқ ёзувни ўқийдиган бўлган эди. У хатни очди.

«Эшниёз оқсоқолга дуои салом. Қаршидан Шўронинг камандири бўлиб келганингни эшитдик. Сен бизга ишонмайсан, аммо бизнинг димоғимиз чоғ бўлди. Нимагаки, сен ўзимиздан. Энди гап бундай: мен Хуррамбек, сўзим шу: қўлимда қолган йигирма йигитим билан Шўрога таслим бўлмоқчиман. Шунинг учун эрта-мертан чошгоҳларда қишлоғинг яқинидаги Яккатуғдона тагида учрашсак. Ёнингда йигирмадан ортиқ йигит бўлса, учрашмаймиз: нияти бузуқ буни дейман. Гап шундаки, оқсоқол, янги ҳукуматга қарши жанг қилишдан фойда йўқ экан. Ўз элимизга азоб бериш ҳам — кони гуноҳ... Мухр қўйдим. Хуррамбек. Тағин бир сўз: ўрнимга Мустафоқулбек боради. Уни йигитлари билан хушқол кутиб олганингни эшитсам, кейин ўзим эниб бораман. Сурхон лашкарининг сардори Хуррамбек тўқсабо Ҳайиткал ўғли».

Эшниёз кулиб:

— Ў, уккағар-э, — деб қўйди. — Ҳа, ўзи қаерда Хуррамнинг? Қаерда берди буни?

— Бешэркакда, — деди Жалил Алим ўғли. — Полизда эдик, кеп қолди...

Шу кеча тонг қоронғисида Мустафоқулбек 100 дан ошиқ қуролланган йигитлари билан Яккатуғдона яқи-

нидаги Чаганда тўхтади ва йигитларини пистирмаларга жойлаштириб чиқди.

Кун чиқди. Чошгоҳ бўлавериб, Қўшбулоқ йўлида отликлар кўринди.

Мустафоқулбек дурбинда қараб тураркан:

— Узи, — деб пичирлади. — Аскар бўлса, орқасида бўлади. — Кейин ёнида чўккалаб турган Мулла Эшқулга буюрди: — Бу ерга етиб келишини кутмаймиз. Айт йигитларга: ҳар бири биттасини чоғлаб¹ турсин! Бос, деганимда отади!

Эшниёзлар тўдаси милтиқ ўқи етадиган жойга келиб тўхташди. Алланарсалар дея ўзаро гаплаша бошлашди. Кейин титилиброқ жилишди-ю, Яккатуғдона тагида пайдо бўлганларга қаратиб биратўла ўқ узишди. Шунда...

...Мустафоқулбек ўнгу сўл томондаги қирлар ортидан ҳам «ура!» дея от чоптириб тушаётган қизил аскарларни кўриб: «Қоч!» деб отига талпинди.

Хуркиб кетган отга судралиб анча ерга бориб қолди. Ўзини эгарга олганда, орқа тарафдаги навкарларни ҳам қизиллар сиқиб келаётганини кўрди. От бошини бура-солиб, тўғри йўлга ҳайдади: ўша томон очик эди. Унга йигитлари ҳам эргаша кетди.

Қоча-қоч билан Қўшбулоққа оралаб... ўтиб кетишди.

Бу жангдан кейин Эшниёз отряди 8 кишига кўпайди. Чунки Мустафоқулбек 8 йигит, 10 отни «ташлаб кетган» эди. Эшниёз ва қизилларнинг зарари: отряддан 1 йигит ярадор бўлган, руслардан 2 жангчи ўлган; қишлоқдан 2 келинчак «тақимга босиб» кетилган.

Урим-йиғим палласида отряд тағин бир неча кичик тўплар билан тўқнашди. Улар Эшниёзнинг ортида қизиллар бор деб ўйлашдими, дарҳол қочиб қолишди.

Қиш совуқлари Бойсунтоғдан эса бошлаганда, аксар қўрбошилар ўз йигитлари билан Боботоққа, рус гарнизонлари сийрак, Иброҳимбек жавлон уриб юрган томонларга ошиб кетишди.

Давоми келгуси сонда

¹ Қурч — аҳиллик, ҳамфирлик.

¹ Мўлжалга олиб.

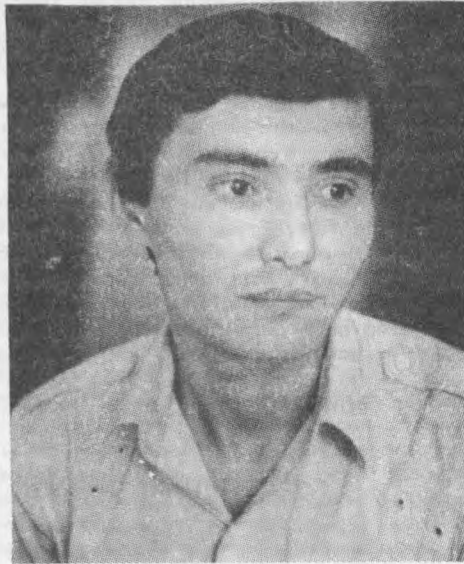

**Ҳамма
биладиган
эртақлар**

Кичик қисса

Саид
Анвар

Расмларни Т. Саъдуллаев ишлаган

Пахталар қийғос очилди. Ҳовлиқиб сентябрь келди.
— Уколга кечқурун келингләр! Пахтага чиқишим керак ахир. Менга ҳам норма бор...

Медпункт беркилди.
— Нима оласизлар ўзи?.. Бўлмаса чиқингләр, берки-таман. «Очма» дейишяпти...

Магазин ёпилди.
— Уфф... Уйда ҳам тинч қўйишмайди-я!.. Нон йўқ! Пахтадан кейин бўлади. Эълонни ўқисаларинг-чи, яхшилар!..

Хуллас, нонвойлар, сотувчию сартарошлар, фельдшеру ҳамширалар сафарбарлик эълон қилишиб, ўй-уйларига йўл олишди.

Кечқурун дадамнинг область газетасида ишлайдиган оғайниси Акбар ака келди. Сўрида алламаҳалгача гурунглашиб ўтирдилар.

— Қалай, мактаб маъқулми? — деб сўради дадам.

— Э! — Акбар ака кулди. — Мактаб эмас, кулғихона экан. Илгари автогаражмиди?

— Йўқ, аввал отхона бўлган, — деди дадам. — Сўнг у жойни мослаштириб товўқхона қилишди. Лекин кўп ўтмай товўқларнинг маҳсулдорлиги пасайиб, раҳбарларда ташвиш туғдира бошлади. Жониворларни дарҳол замонавий бинога кўчиришди. Товўқхона эса автогаражга айлантирилди. Типовой автогараж битгач...

— Олиб қоч-а! — Акбар ака хохолаб кулди. — Ўзи сендан бир нарсани сўраб бўлмайди. Дарров гапга тўн кийдирасан.

— Ишонмайсанми? Ҳақиқат бу, — деди дадам.

Акбар ака кула-кула мактабда кўрган-кечирганларини гапириб берди. Айтишича, ҳовлидаги мактаб кутубхонасини гўшт дўконмикан деб ўйлаб, роса изза бўлибди. Китоблар бирам кўп эмишки, кутубхоначи ичкарига киролмай хуноб бўлиб юрганмиш.

— Кейин мактабни айланиб чиқдим, — деди Акбар ака. — Битта эшикни очсам, хоҳ ишон, хоҳ ишонма, парталарнинг устида нон, овқат, чай. Ўқувчилар тамадди қилишяпти. «Ошхонами бу?» деб сўрадим.

— Кўни узайтирилган группа, — деб жавоб қилди муаллим. — Ҳозир идиш-товоқларни йғиштириб, машғулоти бошлаймиз. Буларнинг режимига андак «тузатиш» киритдик. Болалар овқатланиб бўлиб ухлашлари лозим эди. Лекин биз аввал машғулотларни ўтказиб, сўнг ўйларига жавоб беряпмиз. «Бориб, албатта, уҳлангләр!» деб тайинлаймиз. Уйқу жой танлармиди!

— Тасанно! — дедим муаллимнинг елкасига қоқиб. Яна бир синфхонага кирсам, яшнатиб қўйишибди. География хонаси экан. Бурчакдаги сандиққа кўзим тушиб:

— У нима? — деб сўрадим.
— Химия кабинети, — деди директор хотиржамлик билан.

— Ие! Эсингиз жойидами? — дедим ажабланиб.
— Ҳозир бу ерда география дарси бўляпти, — дея директор тушунтира кетди. — Кейинги соатда химия дарси бўлса, танаффусда сандиқ очилади. Қарабсизки, хона бирпасда химия кабинетига айланади қолади. Сўнг яна химия кабинети сандиққа тушади. Ахир биз хоналардан унумли фойдаланамиз. Тарих — математика, рус тили — биология, физика — адабиёт кабинетлари ҳам худди шундай ўрин алмашлаб туришади. Бунинг афзалликлари кўп...

— Баракалла! — дедим директорнинг елкасига қоқиб.

Коридорнинг бир томонини ёғоч панжара билан тў-

сишибди. Аломатгина хона пайдо бўлибди. Пионерлар хонаси эмиш.

— Комсомоллар ҳам шу...

— Йўқ, уларга қоровулхонадан жой ажратиб берганмиз.

Шу пайт шифтда нимадир қитирлаб ўқувчи қизнинг тантанали овози янгради.

— Ҳи-ҳи! — деди директор қизариб-бўзариб. — Радиоузелни чердакка жойлаштирганмиз.

Ўқовчи чикдик. Беш-олти ўқувчи қайгадир парта ташиш билан овора эди.

— Колхозимиз ҳамisha оталарча ғамхўрлик қилиб келяпти. Олти ёшларга хона керак, дегандик, дарров тўғрилаб беришди. Ўқов, анови бинони кўряпсизми? — дея директор йўлнинг нариги чеккасидаги иморатни кўрсатди. — Ана шу типовой бино эрта баҳоргача бизнинг ихтиёримизда!

— Нега энди эрта баҳоргача?

— Нега дейсизми? Чунки бу инкубатория. Баҳорда қурт чиқаришади-да!

— Офарин! — дедим. — Бошқа нима дейман? — Акбар ака қўлларини ёйди.

— Раисимиз ана шунақа «маорифпарвар» одам! — деди дадам кулиб. — Роса фельетонбоп материалларни тўплабсан-да!

— Йўқ, фельетон қилиб бўлмаиди, — деди Акбар ака бош чайкаб.

— Нега?

— Э, фельетон қилиб ёзсам, ким ишонади бунга?! Фельетон эмас, эртақ ёзибсан, деб майна қилишмайди-ми?..

Директорнинг эртаги

Кўнғироқ чалинди. Мактаб ҳовлисини қий-чув босди.

— Тўпа! Тўпа хола келяпти.

Кўчанинг мўюлишида оёғида йиртиқ калиш, эгнида узун, йиртиқ кўйлак, оқ сочлари пахтамайган Тўпа девона кўринди. Болалар уни ўраб олишди.

— Бор ҳамманг! Тентаклар! Жувалмаклар! — Тўпа шанғиллаб ўдағайлади.

Болалар баттар қийқиришиб, уни мазах қила бошлашди.

— Кўйлагингиз мунча чиройли. Қайси магазиндан олдингиз?

— Вой-бўй! Калишингиз ҳозиргина заводдан чиққанга ўхшайди-ку?

— Сочингизга орден тақиб олибсизми? Ким берди?

— Йўқол ҳамманг! Бир уриб ўлдириб қўяман! — Тўпа қўл силтаб пўписа қилди.

— Болалар, ҳозир уни бопламан! — деди сариқ сочли бола кампирга яқинлашиб. — Тўпа, қара, самолёт келяпти! Ғў-ў-ўнг! Қоч!

Тўпа бошини қўллари билан чангаллаб, йўлга узала тушиб ётиб олди. Қий-чув кўтарилди. Кўнғироқ чалинди кўча яна ҳувиллаб қолди...

— Ёзинглар! — деди ўқитувчимиз ва узи доскага ёза бошлади. — Ун учинчи сентябрь. Таълимий иншо. Пахта — ифтихоримиз.

Ҳамма ёза бошлади: «Пахта...» Шу пайт эшик тарақлаб очилди.

— Олтинчи «Б»ми? — Илмий бўлим мудирининг олдин дўриллаган овози, сўнг ўзи кириб келди. — Нечта ўқувчи бор? Ҳамма шу ердами?.. Ундай бўлса, йиғилишга!

Ўқитувчимизнинг рухсатини ҳам кутиб ўтирмай ташқарига отилдик. У эса доска олдида маъюслиниб туриб қолаверди.

Йиғилишни директорнинг ўзи очиб, ўзи ёпди.

— Ҳў-ў-ўш, — деди у, — ҳамма тўпландими? Яхши... Қаранглар, бу шинам синф хоналари, бу кенг стадион, хўш, яна... волейбол, футбол майдончалари, хўш, яна... ва ҳоказолар сизларнинг ихтиёрингизда. Хоҳласаларинг ўйнайсизлар, хоҳласаларинг ўқийсизлар! Юз фоиз шароит яратилган! Булар кимнинг пулига қурилган?

— Колхознинг! — Ҳовлини бошимизга кўтариб бақирамиз.

— Ҳар йили мактаб ремонтга минглаб сўмни ким сарфляпти?

— Колхоз сарфляпти!

— Баракалла! Колхоз ҳамisha оталарча ёрдам бериб келмоқда. Шундай экан, колхоз биздан ёрдам сўраса берамизми, йўқми?

— Берамиз!

— Даладаги ҳосил пахта эмас, колхозчи ота-оналаримизнинг йил икки ой меҳнат қилиб тўккан пешона тери бу! Агар йиғирма кун, узоғи билан бир ой ёрдам бермасак, бу табаррук тер, шарафли меҳнат қор-ёмғир остида қолиб, увол бўлади. Бунга йўл қўямизми?

— Йўқ!!!

— Бўлмаса, — дея директор овозини пасайтирди, — ҳамма эртадан бошлаб этак, нон-туғун билан мактабга келсин! Тушунарлими?

— Тушунарли!

— Тарқалинглар, уйларингга бориб этак олиб келинглар!

Шовқин солиб уйга чопдик.

— Бошландими? — деди дадам ҳовлиқмалигимдан кулиб.

— Улсин! Ўқувчиларга эртақ айтиб нима қиларкан?! — дея ортимдан опам кириб келди. У директорга тақлид қилиб жаврай кетди. — Даладаги ҳосил пахта эмас. Колхозчи ота-оналаримизнинг пешона тери бу! Таваба... Қатқалоғини юмшатган ким — ўқувчи! Яганадан чиқарган ким — ўқувчи! Ғўзанинг ўтини юлиб, тагини чопган ким — ўқувчи! Йиғирма кун, узоғи билан бир ойга эмиш! Пахта тугагунча дегин! Ростини айтавер! Ё йилда кўрмайпмизми? Планни тўлдириб, ғўзапояларни йиғиштириб қайтасизлар, дегин.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, — деди дадам кулиб, одатича эртақ тўқишни бошлаб. — Бир мактабнинг она тили ўқитувчиси бор экан. У ҳар нарсадан мин' топар экан.

— Э, боринг-э! — деди опам зарда билан юзини буриб.

Дадамнинг эртаги

Укам Олимжон антиқа бола-да! Унинг таржимаи ҳоли ҳам қизиқ. Пахтазорда туғилган экан. Бувим туш пайти ҳамма қатори терган пахтасини тортирибди. Тушлик қилибди. Сўнг яна теримга тушибди. Бир этак пахта териб тўкибдию Олимжон туғилибди.

Ҳамма чақалоқлар туғруқхонадан узоғи билан ўн кунда чиқишса, Олимжон уч йил деганда чопқиллаб юрадиган бўлиб уйга келди. Шунинг учун ҳам айтгани айтган, дегани деган. Дадамдан бирор нарса ундирмоқчи бўлсам, уни ишга соламан. Ниятига етмай қўймайди. Ҳеч бўлмаса йиғининг авжини олади — масала ҳал!

Олимжоннинг калласи катта, оёғи ингичка. Қорни эса мешдай. Жуда иштаҳаси зўр-да, қўрғунинг! Косамда қолган овқатни ҳам исроф қилмайди. Боғчадан келадию нон кавшашга тушади. Аммо бугун негадир нон қўтининг оромини бузмади.

Мин — камчилик, нуқсон (шева).

— Боғчамизга-чи, ада, камисса келди! — деди у бир пайт.

— О, о! — деди дадам қизиқсиниб.

— Ҳа, камисса келса зўр бўларкан, — дея бидиллай кетди у. — Опойларимиз оқ халатларни кийиб чиройли бўлиб олишибди. Ҳар куни-чи, йиғлаган болани қамаб қўйишарди. Бугун йиғлоқиларга ҳар хил ўйинчоқлар беришди. Айтганча, овқатга гўшт ҳам солишибди. Тушда ҳам овқат едик. Ухлаб турсак, яна овқат. Э-э, роса мазза бўлди-да! Ада, эртага ҳам камисса келсин!

— Ие! Комиссияларга мен хўжайин эмасман-ку?

— Йўқ, келсин! — Олимжоннинг феъли тутди.

— Ахир улар райондан ёки областдан келишади. Уларининг планлари бўлади. План бўйича...

— Йўқ, келсин дедимми, келсин!

— Бўлмаса эртақ айтиб беринг, — дедим дадамга «ёрдам»лашиб.

Хайриятки, Олимжон бунга кўнақолди.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, — дея дадам эртақни бошлади. — Қадим замонда бир бола бўлган экан. Унинг ота-онаси колхозда, опаси эса сиртдан институтда ўқиб, мактабда ишлар экан. Акаси мактабда ўқиркан. У ҳамма фанлардан «беш» баҳо оларкан-у, ўзи ҳеч нарсани билмас экан.

Эртақ қалтис томонга бурилаётганини билиб, Олимжоннинг қулоғига шипшидим: «Бошқасини айтсин».

— Бошқасини айтинг.

— Қайсини?

Олимжон анграйиб менга қаради.

— «Агроном билан инженер»ни, — дедим.

Тўтиқуш дарров такрорлади.

— «Энтақ билан Тентақ»ни айтиб берақолай.

— Табелчи ўқитувчини ургани ҳақидами? Э, у қизиқ эмас.

— Бўлмаса, «Муаллим мукофот олди»ни айтақолай?

— Э, уни кеча айтиб бергансиз.

— «Маставанинг тўппаси-чи?» «Одобли домлалар-чи?» Булар ҳам қизиқмасми?

— «Агроном билан инженер»ни!

— Хўп, — деди дадам кулиб ва эртақни бошлади. —

Қадим замонда бир колхоз бўлган экан. Ана шу колхознинг бақбақалари осилган, ҳавасга семирган инженер бор экан.

— У тентақ экан-а, ада?

— Ҳа, у тентақ экан. Раис нима деса ўйлаб ўтирмай бажаравераркан. Бир куни раис уни чақириб, «Ҳамма бункерларни остир!» дебди. Инженер шу заҳоти паркка бориб, ҳамма ёққа бункерларни осиб қўйишни буюрибди. Унинг буйруғини сўзсиз бажаришга ўрганиб қолишган экан. Кимки гапини қайтарса, ишдан ҳайдаларкан-да! Хуллас, раис ишдан хабар олгани паркка келибди. Қараса, аҳвол бошқача. Дарахтларда, шифтларда бункерлар тебраниб турганмиш! Эсхонаси чиқиб кетибди. «Дарахтларга бункерни эмас, ўзингни осмайсанми, аблаҳ!» деб инженерни чангитиб сўкибди... Уша инженер бир куни ўзаро текшириш бригадасига бошлиқ бўлиб, қўшни мусобақадош хўжаликка борибди. Эрталаб далаларни айланиб чиқиб:

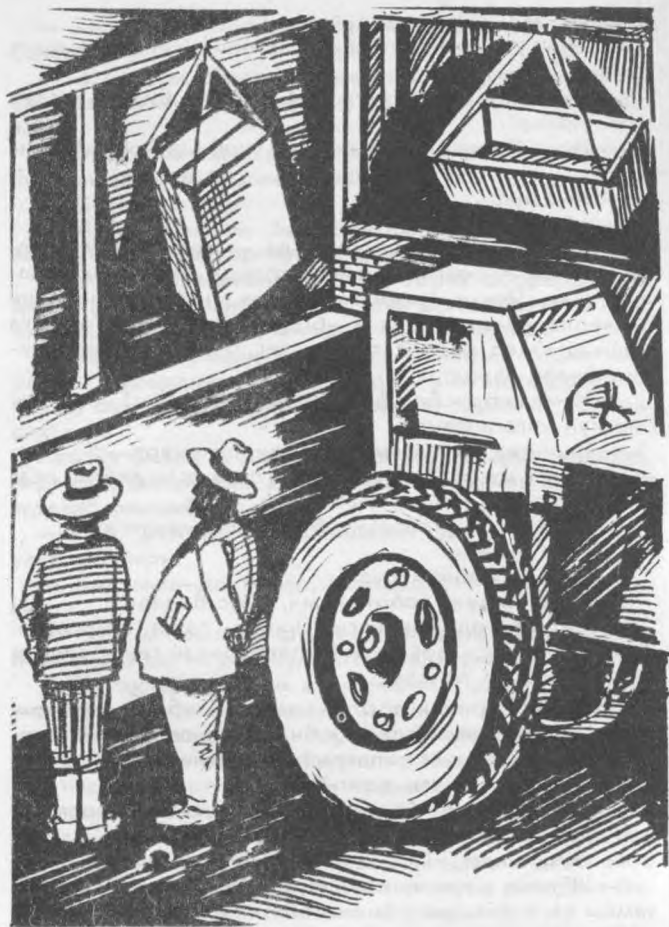
— Нега ҳамма ёқни шира босган? — деб сўрабди у бригадирдан.

— Йў-ғе, ҳозир шира нима қилади, ака, — дебди бригадир ажабланиб.

— Мана, уст-бошимни кўринг, шалаббо қилдию!

— Шабнамдир, ака, шабнам. Кечаси билан тушган!

— Ишлаш керак! — дебди инженер. — Кечаю кундуз ишлаш керак. Кечқурун бепарво бўлгансизлар-да. Эндиги вазифа битта: шамми-памми тез кунда йўқотасизлар! Бўлмаса пахтани нобуд қилади.

Бригадир шумроқ экан.

— Ҳозироқ курашни бошлаймиз, ака! — дебди.

Тушга бориб шабнам қурибди. Бригадир инженерни пайкалга бошлаб келибди:

— Мана, ака, айтганингиздек қилиб шабнамни йўқотдик!

— Бу бошқа гап! — дебди инженер хурсанд бўлиб...

Дадам нашъа қилиб кулиб:

— Энди ётиб ухланглар! — деди.

— «Агроном»ни айтмадингиз-ку? — дея тагин хархаша қила бошлади Олимжон.

— Эртага айтиб бераман.

— Йўқ, бугун!..

— Шошмай тур-чи, — дея дадам уни чалғитмоқчи бўлиб менга юзланди. — Она тилидан қандай баҳо олдинг?

— Она тили бўлмади. Муаллим пахтада.

— Рус тилидан-чи?

— Пахтага кетган...

— Математика ўқитувчиси ҳам пахтадами?

— Йўқ. Директор пахтада нима қилади? Йиғилишдан ортмайди у бечора. Ҳали райкомда, ҳали райОНОда, ҳали... Камига ўзи ҳам мажлис ўтказиб туради. У ундоқ деди, бу бундоқ деди, деб.

— Узи бирор соат дарс бўлдими? — Дадамнинг жаҳли чиқа бошлади.

— Ботаника билан инглиз тили бўлди.

— Ҳа, яхши. Бу фанларнинг ўқитувчилари нега пахтага чиқишмабди?

— Уқитувчилар пахтада. Муяссар опа бор-ку, группа тарбиячиси, ўша ўтди. Мен икковидан ҳам «беш» олдим.

— Ия, Муяссар баҳо қўйдими?
— Жим ўтирганларга «беш», тўполончиларга «икки» қўяман, деди.
— Сен жим ўтирдингми? Ботаника билан инглиз тили ўқиб-а?
— Йўқ. «Петка билан Варка»ни ўқиб ўтирдим. Айтинг энди!
— Нимани?
— «Агроном»ни...

— Оббо! Ҳеч қўймадинглар-да, — деди дадам норози оҳангда. — Бояги инженер агроном билан чиқишолмас экан. Чунки йиғим-теримгача инженернинг иши бункерларни оширишдан иборат бўларкан. «Теримга шаймиз!» деб рапорт топширгач, бункерларни тушириш билан овора экан.

— Нима кераги бор бу оворагарчиликнинг? — дебди бир кун унга агроном.

— Ишингиз бўлмасин! — дебди инженер. — Бу раис аҳамиятига эга бўлган иш. «Тракторга ос!» дейди, осамиз. «Тушир!» дейди, тушираемиз.

— Узингиз билмайсизми бунинг беҳудалигини?
— Раис билади.
— Сиз-чи, роботмисиз?
— Роботмизми, лоботмизми, раис билади.

— Айтинг, одамларингиз чиқиб пахта теришсин. Колхозга шуниси фойда. Бўйи пахта билан тенг болалар далада, сизлар панада!..

Инженер бурнини тортиб, нари кетибди. Агроном ундан бир гап чиқмаслигини билиб, раисга ўз фикрини айтибди. Раис унинг гапларини бурнини қовлаб ўтирганча «диққат» билан эшитибди. Сўнг:

— Ҳозир қайси бригадада бўлишингиз керак? — деб сўрабди.

— Олтинчида...
— Жўнанг, олтинчида! — деб буюрибди раис ва гап тамом дегандай, даструмолига бурнини қоқа бошлабди. Агрономнинг жаҳли чиқса-да, ўзини босиб, индамай ишига жўнабди.

Ҳақиқатан ҳам колхозда ишлар кулгили экан. Ғўзаларнинг баргини тўктиришга минглаб сўм маблағ сарфланаркан, эллика яқин терим машинасини сафга ти-зишаркан. Ҳатто далаларнинг чеккаларини текислаб, юқорига баландпарвоз рапортлар ёзишаркан. Аммо бирорта машинани пахтазорга яқин йўлатишмас экан. Машиналар пахтани тўкиб юборади, деб баҳона қилишаркан. Дори сепилган далаларда оналар, қиз-жувонлар, муштдай-муштдай қоракўз болалар пахта теришаркан.

Агроном бир йиғилишда шулар ҳақида гапирибди.

— Ё машиналарни ишлатайлик, ё ғўзани дефолиация қилмасдан, пахтани қўлда териб олайлик! — дебди у.

Агрономнинг фикрини кўпчилик маъқуллабди. Раис ҳам «тўғри гап» деб бақарибди. Аммо йиғилишдан сўнг агрономни хонасига чақириб, олдига қоғоз билан қалам қўйибди:

— Ёз! — деб буюрибди.

— Нимани? — дебди агроном ҳайрон бўлиб.

— Аризани! Икки қўчқорнинг калласи бир қозонда қайнамайди! Мен аҳмоқ бўлмасам, сени бошингни силаймани?! Бош агрономликни еб ётишга бериб қўйган бўлсам-у... Илоннинг бошини силабман! Сени мақсадингни энди билдим! Бутун колхозни менга қарши қўймоқчисан! Томиримга болта урмоқчисан. Билиб қўй, менинг ўқ томирим жуда бақувват. Унча-мунча болтанинг юзини қайириб ташлайман!..

Агроном унга ётиғи билан тушунтирмақчи бўлибди. Раис яна бақарибди:

— Менга ақл ўргатмаган битта сен чўлоқ қолгандинг!

Агроном музлаб кетибди. Ўзини зўрға босиб:
— Тўғри, менинг оёғим ногирон! Аммо сизга ўхшаб сўқир эмасман! — деб чиқиб кетибди, ишини қилиб юраверибди. Лекин ой охирида кассага борса, рўй-хатда фамилияси йўқ эмиш. «Бош агроном» деган жойда бегона одамнинг исми шарифи турганмиш. У дарров раисга рўпара бўлибди.

— Уша кундан эътиборан ишдан бўшагансан! Қўлингдан келганини қил! — дебди раис.

Дадам жимиб қолди.
— Кейин-чи? — деб сўради Олимжон.
— Агроном у ёққа югурибди, бу ёққа чопибди, — деди дадам истаб-истамай. — Охир-оқибат...
— Чўл бригадасига табелчи бўлибди, — дея шоша-пиша эртакни тамомладим.
— Ҳа, — деди дадам бўшашиб.

Шаҳарлик ҳашарчилар эртаги

Дала шийпонига катта қозон келтиришди. Маҳалла ошпази Жума бува ўчоқ қовлаб бошлади. Атрофини ўраб олди.

— Нима қиялсиз? — деди Карим қизиқсиниб.
— Ош қиламиз-да, ўғлим...
— План тўлдими?..
— Қаёқда? Шаҳардан ҳашарчилар келаркан, ўшаларга.

— Жўна, зумрашалар! Пахтангни тер! — Тўсатдан тепамизда пайдо бўлиб қолган бригадир бақариб берди. Ўзимизни шийпон ёнидаги пахтазорга урдик. — Домланг қани? Сенларни қаторга солмай қайларда дайдиб юрибди?

— Пахтага чиқмаганларни айтгани кетди, — деди Карим.

Бригадир ён-верига аланглаб, энди колхозчи хотинларга бақира бошлади:

— Ҳой, йиғиштир беланчакларингни! Толзорга олиб боришлар! Боғча ўша ерда бўлади.

Хотинлар норози бўлиб, жаврашди. Уларнинг овозини бригадирнинг дўқи босиб кетди:

— Йиғиштир, кўтар, жўна!
Хотинлар бошида тугун, қўлида бола билан толзорга йўл олишди.

— Мамазия! — Бригадир шийпон қоровулини чақирди.

Мамазия бува пилдираб чопиб келди.
— Нега шу вақтгача йиғиштирмадинг? Кеча айтгандим-ку! Супур, сув сеп! Ҳозир кўрпа-тўшак, стол-стулларни олиб келишади. Санаб ол. Кечқурун ўзинг топширасан. Жой қилишлар. Холдорали билан Ҳусанбойни айтиб юбораман, ёрдамлашади. — Бригадир велосипедига миниб қайгадир жўнади.

Мамазия бува ишга киришди. Уч-тўрт ўқувчини олдига солиб, ўқитувчимиз келди.

— Нариги картага ўтиб терарканмиз, — деди у. — Қани, ҳамма ўша ёққа ўтсин, қаторга тушинлар!..

Этакдаги далага ўтиб, пахта тера бошладик. Бир пайт милиция машинасининг ҳаяжонга солувчи сигнали қулоққа чалинди. Муаллимнинг дўқ-ққписасига ҳам парво қилмай шийпонга югурдик.

Милиция машинаси иккита автобусни эргаштириб келганча хирмонда тўхтади. Автобуслардан шаҳарлик ҳашарчилар ёпирилиб туша бошлади. Баъзиларнинг қўлида қаппайган сумка, баъзилари эса қўлтиғига китоб, газета-журнал қистириб олган. Бири олма қовшайди, иккинчиси писта чақади. Биттаси бошига ўғилчаси-

нинг расмли оқ шапкасини кийиб, бўйнига фотоаппарат осиб келибди.

— Боғчага бормабсанлар-да! — деди у бизга кўзи тушиб.

— Мактабда ўқиймиз! — деди Рашид қовоғини солиб.

— Мактабда?

— Ҳа, бешинчи синфда, — деди Рашид ғурур билан.

— Ва-ҳа-ҳа! Аскияни ҳам қотираркансан-ку, братиш-ка!

— Аския қилаётганим йўқ!

— Жуда пачоқсанлар-ку! — деди сураткаш ва аппарати бизга тўғрилаб чиқиллатди. — Эсдаликка. «Липутлар пахта теримида!» деб атайман.

— Э, келинлар, келинлар! — Бригадир велосипедини толга суяб қўйиб сўраша кетди.

— Ёрдамга келдик-да! — деди шляпали семиз амаки.

— Раҳмат, раҳмат! — деди бригадир қўлини кўксига қўйиб.

— Қўй сўйсангиз ҳам бўлаверади! — деди шляпали амакидан ҳам семизроқ киши кулиб. — Заводимизнинг иши бир кунга тўхтайдиган бўлди.

— Сўямиз-да! — деб бригадир ўчоққа ишора қилди. — Мана, қозон тайёр. Хоҳласаларинг ош, хоҳласаларинг шўрва...

— Қозонларинг биттами? — деди сураткаш наъша қилиб кулганча.

Атрофдаги ҳашарчилар унга қўшилишди. Бригадир кизариб ерга қаради.

— Бўлмаса, ўртоқлар, — дея шляпали амаки аввал қозонга, кейин ҳашарчиларга қаради, — паловхонтўра пишгунча бир оз пахта терайлик!

— Майли, майли! — Ҳашарчилар чувиллашди.

— Кўрсатинг пахтазорни!

— Мана шу ердан тераверасизлар. Шийпоннинг ёнидан...

— Дори сепилмаганми, ишқилиб? — деб сўради бигиз пошнаги туфли кийган жувон.

— Йўғ-е. Унақа жойга сизларни бошлармидим! Дори сепилган ер, ҳов, анови ёқда, — деди бригадир толзор томонни кўрсатиб.

Ҳашарчилар далага тушишди.

— Сенлар нима қилиб турибсанлар? — Бригадир афтини буриштирди. — Жўна, домлангнинг олдига!

Бир-биримизга гап бермай, яна пахта тера бошладик.

— Биттасининг магнитофони бор экан. Мана шундай келади, — деди Рашид шапалоғини кўрсатиб.

— Олиб қоч-а! — Карим уни масхаралади. — Яхшиям гугурт қутисидай демаринг.

— Улай агар!

— Бир йигит телевизор кўтариб олибди, — деди Самад.

— Э, менам кўрдим, — деб Қосим қўл силтади. — Сен шахматларни кўрмабсан, доналари одамга ўхшаркан.

— Менга биттаси, этагингдаги пахтаггни бир сўмга берасанми, деб ёпишиб олибди.

— Сотдингми?

— Йўқ. Нормани бажармасам, муаллим сўкади, йиғилишда директор уради, дедим.

— Э, мен бўлганимда дарров сотиб юборардим, — деди Рашид мақтаниб. — Бир этак пахта тўрт-беш кило чиқади. Колхоз бунга йигирма тийин тўлайди.

— Кейин нормани бажаролмай йиғлаб бувингнинг олдига борардинг, — деди Карим уни масхаралаб. — «Буви, бир этак пахтагиздан беринг, ке-линг, хив-хив-ҳиқ!»

Гап-сўз билан туш ҳам бўлди. Пахталарни орқалаб, хирмонга шошилдик. Ҳашарчилар аллақачон шийпонни эгаллаб олишибди.

— Вой, манови миттивойларни қаранглар! — деди улардан бири.

— Қаҳрамон-да, булар, қаҳрамон! — деди иккинчиси.

— Олти миллионни шу миттивойларга ишониб ваъда берганмиз-да! — дея луқма ташлади учинчиси.

— Уртоқлар, ош дам еб қолибди. Пахталарни торттиринглар! — деди шляпали амаки.

— Ҳаммамиз қўшиб торттириб қўяқоламиз-да! — деди сураткаш афтини буриштириб. — Икки-уч килолик нарсани тарозига илиб юрамизми?

Бу гап барчасига маъқул тушиб, терган пахталарини бир чойшабга тўка бошлашди. Биз эса пахтаимизни ўлчатиб, шийпоннинг орқасида этакларни тўшаб жой қилдик. Болалардан бири косасини кўтариб қозон бошига йўл олди. Унга бошқаси эргашди.

— Ия! Ия! — деди Жума бува ажабланиб. — Меҳмонлардан олдин-а?! Йўқ, болалар, ҳозир сизларга ош солиб берсам, бригадир мени ейди! Ҳашарчилардан ортса, берасан, деган.

Чойга нон тўғраб ейишдан бошқа иложимиз қолмади.

— Ун тўртинчи номер ким? — деб сўради ўқитувчимиз.

— Мен, — деди Умида секин.

— Яшанг! — деди ўқитувчи. — Болалар, Умиданинг битта ўзи ҳашарчилар билан тенг пахта терибди.

Доира овози эшитилди. Бундай қарасам, артистлар келибди. Концерт бошланди. Бир зумда хирмон одамга тўлиб кетди. Толзордаги хотинлар, ҳатто, қўшни бригада колхозчилари ҳам келишди.

Артистлар бир жуфт қўшиқ айтиб, ўн марта «Раҳмат,

лабзи ҳалол шаҳарлик ҳашарчилар!» дейишарди. Ҳашарчилар негадир қизаришмади ҳам. Бири қўйиб, бири ўртага чиқиб, бақириб-чақирибди, роса ўйнашди.

Яна теримга шўнғидик. Соат тўртларда пахталарни орқалаб хирмонга йўл олдик. Ҳашарчилар эса, бир-бирларига эртак айтиб автобусларга чиқишаётган эди.

— Тоза ҳаво—танга даво. Ишлаб чарчамайсан!

— Ҳа, тобинг қочса, врач ўтирибди. Қорнинг очса, палов тайёр. Зериксанг артистлар хизматда. Бозорга борай демайсан. Кўчма дўкон «Нима керак?» деб оғзини очиб турибди. Колхозчиларнинг семириб кетмаганига ҳайронман!

Комиссиялар эшитмаган эртак

— Эртага ўқиш экан, болалар! — Рашид янги гап топиб келди.

— Бекорларни айтибсан. Муаллим ўқиш байрамдан кейин деган.

— Байрамгача область тўлмайди-ю?

— Кеча радиода раиснинг гапини эшитдиларингми? Яна ўн центнердан пахта топширамиз, деди!

— Орден олмоқчи-да!

Раиснинг гўрига ғишт қалаб теримга тушдик. Аммо Рашид ҳақ бўлиб чиқди. Тушга яқин ўқитувчиларимиз:

— Пахталарингни торттиринглар! Эртага мактабга борасизлар! — деб кичқирди.

Болалар қий-чув кўтаришиб, терган пахталарини хирмонга сочиб ташлашди-да, уйларига отланишди...

— План тўлмасдан қанақасига ўқиш бошланармиш? — деди дадам ажабланиб.

— Комиссия келяпти экан, — деди опам. — Юқоридан эмиш. Ушандан қўрқишиб...

— Ҳа, хўжакўрсинга дегин! Мактаблар ёпилмади, техникадан унумли фойдаланиб, ҳосилни йиғиб-териб оляпмиз, дейишмоқчи-да!

— Шундай...

Эртасига биринчи соатда ўқиш бўлмади. Уқитувчилар йиғилиш ўтказишибди. Иккинчи соат математика дарси эди, негадир синф раҳбаримиз кириб келди.

— Ҳамма шу ердами? — деб сўради у ва жавобимизга аҳамият бермай, ўзи санай бошлади. — Беш киши йўқми?

— Алишер, Шоҳиста ва Отабек касалхонада, — деди навбатчи.

— Баҳодир-чи?

— Дўхтир анализ топширасан, деган экан. Шунга кетди шекилли?

— Манзура ҳам кўринмайдими? Ие, шу ердამисан? Утир. Яна ким йўқ?

— Нодира!

— Ҳа, Нодира. Қани у?

— Уйида ётибди экан. Ойиси муаллимингга айтиб қўй, деганди. Қорни оғриётганмиш, — деди Умида қўрқа-писа.

— Справка олсин медпунктдан, — деди ўқитувчимиз. — Справкасиз касал — касал эмас. Комиссиядан хабарларинг бўлса керак? Улар районимизга, албатта келишаркан. Шунинг учун дарсларга тўлиқ қатнашишимиз шарт. Сабабсиз прогул қилиш йўқ. Тушунарлими? — Тушунарли!

— Ҳа, айтганча, — деди ўқитувчимиз ўйганиб. — Сизлардан сўраб қолишлари мумкин: «Пахтага чиқяспизларми?» деб. Тўққизинчи, ўнинчи синф ўқувчилари дарсдан кейин чиқиб, ўз хоҳишлари билан ёрдам беришяпти, дейсизлар. Хўпми?

Анграйиб қолдик.

— Агар бошқачароқ жавоб қилсаларинг, мушт кетди

бўлади... Комиссиялар обкомни, обком райкомни, райком колхоз раисини, раис директоримизни, директор мени, мен сизларни... — ўқитувчи муштани силтади.

Тушундик. Айниқса, мушт кетдисини юракдан ҳис қилдик. Уқитувчимиз нимадандир хижолат бўлиб қизарганча иягини қашлади. Сўнг шошиб синфдан чиқди.

Савол-жавобга роса тайёрландик. Ахир бегона одамнинг олдида тутилиб қолишимиз мумкин-да! Аммо уч кун кутдик. Комиссиялар келишмади. Айтишларича, райкомдагилар звини қилиб, уларни район марказидан қайтариб юборишибди. Биз ҳам «Бор-э!» деб эртакни пахтазорга айтиш учун яна далага отландик.

Эшакка айтилган эртак

Қишлоғимиз радиолари эшиттиришни тонгги концертдан эмас, гимнастика машғулотидан бошлайди. Концерт ўрнида раисимиз «қуйлайди». Бу «қўшиқ» бошланиши билан кимдир радиосини ўчиради, кимдир карнайни тегиб юборади. Ҳатто, товуқларнинг «қоқоқ»лаши тиниб, хўрозлар овоз чиқармай қичқиришади. Қўй-кўзилар бир нуқтага тикилишиб, жим бўлиб қолишади.

— Дикқат, диққат! Колхоз радиоузелидан гапирамиз! Колхоз радиоузелидан гапирамиз! Ҳамма уй-фондимми? Ётганлар турсин, уйку шох чиқармайди! Ваҳобжон, Акмал, Ҳажира, турдиларингми?! Кеча соат тўққизгача ухлабсизлар-а! Ҳурматли қариялар, сизлардан хафамиз. Номозга турган пайтда ёшларни уйғотиб қўймайсизлар! Хў-ў-ўш... Кеча колхозимиз бўйича бир процентга яқин пахта сотилди... Ваҳоб турдингми? Кечаги пахтани нима қилдинг?! Топширдингми? Индамайсан, демак топширмагансан. Ухлагунча бориб топшириб келмайсанми, ялқов! Хуллас, кеча бир процент пахта сотдик. Саксон олти бўлдик. Қўшни мусобақадош «Пахтакор» колхози эса саксон олти ярим. Улардан яна ўтолмадик. Бунинг сабаби нимада? Сабаби шуки, колхозимизда такасалтангларнинг, ўз манфаатини халқ манфаатидан устун қўядиганларнинг кўпайиб кетганида! Масалан, мактаб ўқувчиларидан... Пахтага чиқмаган болаларнинг рўйхати қани? Райкомга бериб юборгандик дейсанми? Бир копия олиб қолсанг, ўласанми?! Хўп, рўйхатни топиб директорларига берамиз. Ҳайдаб юборинг, шу ўқувчиларни, ҳурматли мактаб директорлари! Колхознинг оғирини енгил қилишга ярамаганлар бошқа колхозга бориб ўқишсин!..

Чаманой, кеча увада заводида нима қилиб юргандингиз? Колхоз бедарвоза бўлиб қолдимми?! Пахтани сиз учун мен тераманми? Кўрпа қоплашга бало борми, сезонда? Нисо хола, кеча сиз кампирларни тўплаб нима қилдингиз? Кимдан рухсат сўрадингиз? Менданми? Ё парткомга «мавлуд қиялпман», деб бир оғиз айтдингизми? Ҳар қандай меъриятнинг пахтадан кейин бўлиши шарт! Кеча Соликойнинг ўғли Мамазиянинг қизини селсоветда етаклаб юрибди. Пахта вақтида ЗАГСга бало борми? Ун бешинчи декабрга планни бажарамиз деб сўз берганмиз. Бажаришимиз шарт! Бугун ҳам хўжалик активлари қишлоқларни айланишади. Сандирақлиб кўчада юрганларни, уйда тухум босиб ётганларни ёзиб олишади. Кимки рўйхатга тушса, мендан ўпкалаб юрмасин! Яхшиси кўзимга кўринмай, колхоздан кўрпа-тўшагини кўтарсин!..

Икки қўлоғим радиода, этик кийиш билан овораман-у, дадам тепамга келиб «қўшиқ» бошлайди:

— Э, яна этикнинг оғзини очиб келибсизми, жаноб пахтакор? Олиб берганимга неча кун бўлди? Тўққизми? Майли ўн кун дейлик. Шу вақт ичидан неча сўмлик пахта тердингиз? Икки сўм эллик етти тийин-а? Офарин! Бу-

нинг олдида уст-бошингиз ва қорнингизга кетган сарф-харажат дарёдан томчи! Бунақада мени миллионларга чўктириб юборасиз-ку!

— Яхшиям болангиз учта-я! — Бувим¹ жонимга оро кирди. — Унта болалиларга тўзим берсин!..

Пайдан фойдаланиб ташқарига отилдим. Бугун йиғилиш бўлиши керак эди. Мактабимиз ҳовлиси серкатнов йўлга туташ. Машиналарнинг шовқини ҳамisha мажлисларга «файз» киритиб туради. Мен ҳам бориб сафга қўшилдим, директор «дийдиё»ни бошлади:

— Синф раҳбарлари ўз ўқувчиларининг олдига ўтиб туришсин! — деди у ён дафтарчасини варақлаганча. — Хўш, кеча мактабимиз бўйича олти тонна уч юз эллик килограмм пахта терилган. Мавсум бошидан буён эса, беш юз саксон тўққиз тонна. Мусобақада олтинчи «б» синфнинг ўқувчилари ғолиб чиқишди. Улар кеча ўртача ўн беш килограммдан пахта теришган. Байроқ ўнинчи синфдан олиб берилади. Қани, топширинг байроқни!

Фароғат опа байроқни олиб ўртага чиқди-да, индамай олтинчиларнинг синфбошисига тутқазди.

— Байроқни шунақа топширадими?! — деди директор тутатиб. — Қайтариб ол қўлингга! Нима дейиш керак?

— Шу байроқни топширар эканмиз, уни яна қўлга киритишга ҳаракат қиламиз! — деди Фароғат опа паст овозда.

— Шу байроқни қабул қилиб оларканмиз, уни мавсум охиригача қўлда сақлаймиз! — деди синфбоши.

Боғча олдига трактор келиб тўхтади. Унинг товуши директорнинг овозини босиб кетди. Тракторчи прицепдаги кўракни ерга ағдардию ўзига қайтди. Сўнг бригадир билан боғча мудираси ўртасида «айтишув» бошланди:

— Ким чувийди шунча кўракни? Ҳамма пахтада. Юзта болага ўзим тарбиячиман, ўзим ошпазман...

— Топшириқ шу! Болаларга чувитасан!..

— Олтинчилар ўн беш килограммдан пахта теришган! — деди директор бақириб. — Аммо ҳўкиздай болалар уч килодан пахта олиб чиққан! Мана, Аҳмедов, сафдан чиқ! Қўлингни тушир! Маллаева! Ўртага чиқинглар, ўртага. Носир, Фуломова, Болтабоева... Чиқ мана-ка! Ҳа, яширинмай ўл! Уч кило тергани уялмайди, ўртага чиқ деса, уяладилар! Йиғлайди-я! Мени йиғинг билан қўрқитолмайсан! Сенларнинг дастингдан мен тоқайгача сўкиш эшитаман. Нега кам тердинг? Гапир, Болтабоева! Уканг етти кило терганда сен аблаҳ ўнинчида ўқиб туриб уч кило тергансан. Нима гап бу?

— Биқиним оғриб қолганди, — деди Болтабоева кўзларини артганча ерга қараб.

— Пахтани биқининг билан термайсан-ку, ҳўкиз! — Директор қизнинг ияги тагида муштини силтади. — Қани справканг?

— Дўхтир бермади...

— Демак, биқининг оғримаган, айёрлик қилгансан! Яна йиғлайди-я. Ҳе, хиққилламай ўл! — Директор бошқа болаларга юзланди. — Сенлар-чи? Сенларнинг ҳам биқининг оғридими? Ҳе, ер чизмай балога йўлиққурлар! Бугун ҳам уч килодан терасанларми?..

Бу сафар эшакнинг ҳанграши йиғилишни «гуллатди». Тандирфуруш келибди. Қўрғурнинг эшаги чўзиб-чўзиб ҳангради-я! Эшакнинг овози тиши билан эгаси авжини олди: «Тандир келди-ё-ё-ё!»

Илғор теримчилар эртаги

Ўқитувчимиз бугун янгича мусобақа эълон қилди: — Энг кўп пахта терганлар касалхонага боради!

¹ Она маъносида.

— Алишер, Шоҳиста, Отабекни кўрганими?

— Қачон? Нимада?

— Кечқурун. Колхоздан машина сўрадим. Бензин топсаларинг, майли, дейишди.

Синфдошларимизни кўришдан ҳам район марказига бўладиган тунги саёҳат бизни кўпроқ қизиқтирарди. Шу боис болалар бош кўтармай теримга шўнғишди. Маъруф билан Самад онасидан «ёрдам» олгани кетди. Расул уйда пахта борлигини айтди. Унга қўшилиб мен ҳам уйга чопдим. Бувим бош терим пахтадан бир қоп олиб қўйганди. Қишда, сандалда ўтириб «эрмак» қилиш учун. Ушани ўмардим.

Кун боғанда «мусобақа» ғолиблари маълум бўлди: мен, Маъруф, Самад, Расул ва Умида.

— Уйларингга бориб ювининглар! Овқатланиб, кийиниб мактабнинг олдига чиқинглар. Машина ўша ерга келади, — деди ўқитувчимиз.

Уйга бориб, апил-тапил кийиндим-да, бувимнинг «Овқатингни еб ол!» деганига ҳам қарамай, бир тўғрам нонни ковшаганча кўчага отилдим.

Маъруф билан Самад алақачон келиб, «Болалар дунёси»нинг ҳозир очик ёки ёпиқлиги тўғрисида баҳслашиб туришган экан. Дам ўтмай Расул, Умида, Салим, Карим, Қосим... борингки, бутун синф тўпланди. Ўқитувчи уларнинг ҳафсаласини пир қилди.

— Фақат мусобақа ғолиблари боради! — деди у. — Қолганлар уйига жўнасин!

Болалар чурқ этмай тураверишди. Шу пайт тугун кўтарганча Алишернинг бувиси келди.

— Юрибсизми, ўғлим? — У ўқитувчимизнинг елкасига қоқиб кўришди. — Илойим, умрингиздан барака топинг. Мен ҳам сизлар билан бирга бориб келсам деб чиққандим?

— Бемалол-да, хола, — деди ўқитувчимиз.

— Раҳмат, болам... Уғлимнинг шунча ўртоқлари бор экан-а, холанг ўргилсинлар! — деди кампир йиғламсираб.

Болалар жимиб қолишди. Хола эса, чўнқайиб ўтирганча куйиниб гапира бошлади:

— Алишерни ўтган куни бориб кўрувдим. Иситмаси ҳеч тушай демайди. Кеча машина чиқмади. Ҳамма автобуслар пахтада эмиш. Йиғлаб-йиғлаб уйга қайтдим. Мадаминжон билан Абдуқаҳорнинг боласи ҳам ўша ерда. Уларнинг машинаси бор. Мадаминжоннинг уйига борибман, денг. Хотинидан қолдим балога! Менинг боламга сенинг Алишерингдан юқди, деб айтмаган гапи қолмади. Юқса юққандир. Менда нима айб? Дўхтирларга айтсин-да! Жой йўқлигини рўқач қилиб, балнисадан чиқариб юборишган. Абдуқаҳорнинг машинисини мелисалар олиб қўйганмиш. Нега пахта вақтида миниб юрибсан, деб. Шўрлик энди велосипедда қатнаепти экан. Бошим қотиб ўтиргандим, сизларнинг хабарларингни эшитиб қолдим. Ишқилиб, болам...

— Қўйинг, хола, ҳаммаси яхши бўлиб кетади, — деди ўқитувчимиз тасалли оҳангида. — Ҳозир медицина ҳар нарсага қодир. Сариқ касалини даволаш уларга хамирдан қил суғургандек гап. Фақат врачларимиз бир оз бепарво-да!

— Кунига битта укол қилишаркан, — деди хола хўрсиниб. — Униям иситмаси чиққан-да. Катта дўхтирига кирсам, дори йўқ, дейди. Бошқалар қаердан олишяпти, дедим. Уларнинг ўзлари топиб келишяпти эмиш. Менинг ҳам дори излаб бормаган жойим қолмади. Яхшиям, бир мусулмон йўлиқиб, худо мушкулимини ўзи осон қилди. Дорихонада унинг таниши бор экан. Бир қўйнинг пулини бераркансан. Э, қанча бўлса ҳам майлийди. Болагинамининг дарди енгиллашса бўлгани.

— Ҳа, тузалиб кетади, — деди ўқитувчимиз соатига

қараб.— Машинадан дарак бўлмаяпти-ю?! Мен гаражга бир телефон қилиб кўрай-чи...

— Нисо хола, кеча радиони эшитдингизми? Сизни гапирди,— деди Карим муаллим кетгач.

— Мени? Вой, ўлмасам! Менинг нимами гапирди?

— Кампирларни тўплаб мавлуд қилибсиз-ку!

— Ҳа, ўлсин! Шуниям айтдимми? Раисга ҳам гап қолмабди-да. Мавлуд эмас, мушкулкушод қилгандим. Бошим ҳеч ташвишдан чиқмай қолди. Отасининг айбини буйнига қўйиб ё суд қилишмайди, ё озодликка чиқаришмайди. Ҳали уйни тинтув қилишлар, ҳали чақиришиб сўроқ қилишлар... Бу ёқда Алишер қайта-қайта сариқ бўлишини қўймайди. Зора, мушкуллим осон бўлса деб...

— Раис ёки парткомга бир оғиз айтсангиз, индамасди,— деди Карим билағонлик қилиб.

— Машина келмас экан! — деди муаллим жаҳл билан ва ўкитувчилар хонасининг эшигини қулфлаб қўйди.— Раис рухсат бермабди.

— Улар ўзи ёлғончи! — деди Карим.— Утган куни ҳам ҳаммомга олиб борамиз, деб алдашганди.

— Энди мен нима қиламан? — деди Нисо хола эшитилар-эшитилмас.

Муаллим чаккасини қашлаб турди-да, «ҳозир» деганча уйи томон йўл олди.

— Пиёда борсаммикин-а? — деди Нисо хола ўз-ўзига гапирётгандай.

— Шунча йўлга-я? Эрталаб етиб борасиз-ку! Кечқурун итлар кўп бўлади. Азонда жўнаганингиз яхши,— деди Карим.

— Э, кундузи район марказига яқин йўлатишмайди. Милисалар бор. Ушлаб олиб, пахта тердиради,— деди Умида.

Хола ухлаб қолгандай ерга қараб ўтирарди. Чамаси бизнинг «маслаҳат»ларимиз қулоғига кирмасди. Шу асно муаллим мотоциклини етаклаб чиқдию холанинг юзи ёришди.

Улар жўнашди. Болалар худди шуни кутиб тургандай бизни — «мусобақа ғолиблари»ни ўртага олиб, роса изза қилишди:

— Қалай, маза бўлдимми? Бориб келдиларингми?.. Биз эса, нуқул илжамиз...

Энамнинг эртаги

Энам бизникига меҳмонга келди. Кечқурун бувим унга сандалга жой солди. Укам икковимиз чиқиб кетаётган эдик, энам:

— Ие, мен билан ётмайсизларми? — деб сўраб қолди.

— Эртақ айтиб берасизми? — деди «Тўти»вой даров ўзини бозорга солиб.

— Бўпти-да, болам,— деди энам кулимсираб. Бир оздан сўнг жиддий тортиб, эртақни бошлади: — Бир бор экан, бир йўқ экан. Қадим замонда бир қишлоқ бўлган экан. Қишлоқ эмас, боғ экан, ўртаси қишлоқ экан. Узумию анори, анжирию шафтолиси, ўригию ёнғоғи билан ном чиқарган бир бўстон экан. Чоллари меҳмон кутиб, кампирлари қозон ювиб ҳоримас, қизлар соғлом, йигитлари Алпомиш экан. Ана шу йигитларнинг ичида ўзи учқур тойдек, шўх ўйноқи сойдек, мускуллари пойдек, қоши нафис ёйдек, тили лазиз чойдек бир йигит бўлган экан. Унга ошиқ бўлмаган қизни, уни куёв қилишни орзу қилмаган ота-онани топиш амримаҳол экан. Аммо йигит бир қизни яхши кўраркан. У қиз ҳам ўзи каби етим — на отаси, на онаси бор экан. Қишлоқ кексалари уларнинг бошини қовуштириб қўйишибди. Йигит ва қиз ширин ҳаёт кечира бошлашибди.

Бу орада боғнинг ўрнини пахтазор эгаллаб, йигит билан қиз деҳқончилик қиладиган бўлишибди. Улар далага бориб қайтаётганларида жарангдор кулгиларидан бутун борлиқ яйраб кетаркан. Бунга ҳамманинг ҳаваси келаркан.

Бир куни бригадир уни янги ишга тайинлабди. Пахталар қийғос очила бошлаган палла экан. «Самолётларни кутиб оласан,— дебди бригадир.— Яхши ишланган, даромадинг ҳам мўмай бўлади.»

Агроном ҳам бу гапни маъқуллабди.

Йигитнинг иши унчалик оғир эмас экан. Қўлида бир томони қизил, бир томони кўк рангли байроқ. Уни кўтарса, самолёт дори сепаркан. Бошқа пайтларда эса, йигит тракторларга дори қўйиб бераркан.

Дастлабки йиллари йигит ўз ишидан фахрланиб юрибди. «Самолётим», «тракторларим» деб оғзидан ҳеч қўймабди. Ҳамқишлоқларининг унга ҳурмати янада ортибди. Уни «лўтчик» деб атай бошлашибди.

Бир куни йигит қизга «самолёт»ни кўрсатмоқчи, улкан темир қушлар унинг измида эканлигини айтиб мақтанмоқчи бўлибди. Қўлидаги байроқни баланд кўтарибди. Самолёт уларнинг тепасида айланиб учиб пастлай бошлабди. Шу даражада пастлабдики, қиз қўрқиб кетибди. Йигит эса қаҳ-қаҳ уриб кулибди. Осмондан сассиқ ёмғир ёғибди.

Уйга қайтгач, қизнинг боши айланиб, роса ўқчибди. Бошини ёстиқдан кўтаролмай, тўлғана бошлабди. Йигит дарҳол қўшни кампирни чақирибди. Бирмунча вақт ўтгач, кампир қизнинг олдидан бош чайқаб чиқибди. Қўлида қонга бўялган кичкина тугунча бор эмиш. «Мозористонга олиб бориб кўмиб келинг, аммо биров кўрмасин», дебди кампир.

Қиз касалхонадан бир ой деганда қайтибди. Яна улар

бирга яшай бошлашибди. Аммо ораларида нимадир йўқолгандай туюларкан.

Чарх уриб қиш келибди. Йигитнинг самолётлари учиб кетибди. Аммо йигит тинимсиз йўталадиган, тез-тез туфлайдиган одат чиқарибди. Қиз буни сезса-да, хижолат бўлмасин, деб индамас экан...

Янаги йили йигитнинг самолётлари яна қайтиб келибди. Йигим-терим охирида улар ўғил кўришибди. Йўқотган нарсаларини топгандай бўлишибди. Ўғиллари улғайган сари қизнинг хаёлидан даҳшатли қуш ҳам, сассиқ ёмғир ҳам кўтарилибди. Лекин қувончлари узоққа бормади. Бола энди юрадиган бўлганда бирдан ўлиб қолибди... Қиз йиғлабди. Йигит йиғлабди. Охири қиз унга ёлвориб:

— Шу ишингизни ташланг! — дебди.

— Қаерда ишлайман? Нима иш қиламан? Кетмон кўтаришга қувватим қолмаган бўлса! — дебди йигит ҳам йиғлаб.

Ҳақиқатан ҳам у ўттиз ёшида етмиш яшар чолдай бўлиб қолган экан. Ҳар йили мавсумдан кейин бир ой касалхонада ётиб даволанаркан. Лекин бечорага учинчи фарзандини кўриш насиб қилмабди... Қиз йиғлабди, сиқтабди. Охири ўйлаб-ўйлаб, боласини самолёт билан ўйнашадиган эмас, олишадиган йигит қилиб тарбиялашга бел боғлабди...

— Эна, у ўғлига от ҳам қўйибдимми? — деди Олимжон.

— Қўйибди, — дейди энам ютиниб. — Улмасжон деб от қўйибди!

— Ие, дадам билан адаш эканми? — дея Олимжон хурсанд бўлади.

— Ҳа, даданг билан адаш...

— Кейин-чи?

— Қиз мурод-мақсадига етибди.

— Э, қизнинг боласини самолёт босиб кетай деганини айтмадингиз-ку?

— Эртага, болам, эртага айтиб бераман, — дейди энам чуқур хўрсиниб.

Райком вакили айтган эртақ

Аёзли кунлар бошланиб, далаларни эрталаб оппоқ қиров қоплаган бўлар, бундай пайтда ҳеч кимнинг эгатга тушишга юраги бетламасди. Қўллар чўнтакда, этигингни бир-бирига уриб тураверасан.

— Қани, болалар, пахтага! — дейди ўқитувчимиз. Ҳамма жим.

— Жиндай пахта теринглар, исиб кетасизлар!

Бунга ҳам ишониш қийин.

— Қаторга тушинглар деяпман! — дейди муаллим асабийлашиб. — Ҳов, Умида, йўл бўлсин!

— Қаторда юрсак пахта кўпаймайди, — дейди Умида.

— Бўлмаса, мен ўт ёқиб тураман. Кўрак узиб чиқинглар! Исиниб ўтириб чувиймиз...

Ўтнинг дарагини эшитиб эгатга шўнғиймиз. Совуқ уриб юмшаб қолган кўрақлардан бир этак тергунча уни-бошимиз қировга бурканди. Гулхан атрофида турганимизда қиров аста эриб, кийимларимиздан буғ кўтарилла бошлади. Ишга киришдик. Шу пайт кимдир:

— Раис келяпти! — деди ҳовлиқиб.

Ҳаммининг кўзи йўлга қадалди.

— Туринглар, — деди муаллим. — Қаторга тушинглар!

Ҳар ким тўғри келган эгатга тушиб, этагидаги кўрақларни чувиб турганча «меҳмон»ларни кузатарди.

Оқ «Волга» рўпарамизга келиб тўхтади. Машинанинг у эшигидан раис, буёғидан райком вакили Тожиев тушди.

— Бу қанақаси? — Раис муаллимнинг саломига ҳам алик олмай бақирди. — Далада ўт ёқиб!..

— Болалар совқотиб қолишди, кейин...

— Ўзинг совқотгандирсан! Утирмасдан бир кило бўлса ҳам пахта терганингда исиб кетардинг! Ўлиб қолмайсан, ўн-ўн беш кунга! Ҳеч ким пахта териб ўлган эмас!

— Қайси мактаб ўзи бу? — деб сўради вакил.

— Ўттиз еттинчи...

— Нечанчи синф? — Тожиев ён дафтарини олиб, нималарнидир ёза бошлади.

— Бешинчи.

— Нечта бола чиқиши керак эди?

— Ўттиз бешта.

— Қанчаси чиқди?

— Йигирма тўққизта.

— Олти бола йўқми?! — Вакил муаллимга еб қўйгудай бўлиб ўқрайди.

— Учтаси касалхонада, — деди муаллим бўшашиб. — Биттаси уйида тоби қочиб ётибди. Иккитаси жавоб олган. Зарур ишлари бор экан.

— Пахтадан бошқа зарур иш бўлиши мумкин эмас! — деди раис. — Нега жавоб бердинг?

Муаллим оғиз очишга улгурмай, вакил уни яна саволга тутди:

— Илгари кун неча килограмм пахта терилганди?

— Бир юз қирқ кило.

— Кеча-чи?

— Бир юз ўттиз саккиз кило!

— Кеча нега камайди? — Вакил ўдағайлади. — Нега пахтани кўпайтирмадингиз?

Муаллим индамай юзини четга бурди. Вакил билан раис бизга яқинлашиб, бири Умиданинг, иккинчиси Каримнинг этагини ковлашди.

— Бу нима? — Тожиев бир сиқим кўракни чангаллаб олиб ўқитувчимизга юзланди. — Бу нима деб сўраяпман?! Одаммисиз, гапиринг?

— Кўрак, — деди муаллим.

— Нега тердирдингиз пишмаган хом кўрақларни?! Ўқувчи қатордан юриб терса, сиз унинг орқасидан юришингизга тўғри келади-да! А? Иссиқ жойингизни совутингиз келмаган! Узиб чиқ, чув, дегансиз. Шундайми?

— Терадиган пахта йўқ. Пахтани кўпайтириш учун...

— Нима? — Раис депсинди. — Пахта йўқ! Ҳов, сен, бақа ке. — Раис Умидани ўз ёнига имлади. Умида кўрқа-писа келди. — Мана бу ерни тозалаб тер-чи! Битта чигит ҳам қолмасин!

Умида теришни бошлади. Раис сигарета тутатди. Вакил эса, Умиданинг тепасида турганча:

— Ҳов, ана, қолди. Ол! — деб кўрсатиб турди.

Умида қайтиб-қайтиб, нақ ярим соатда бир қулоч ернинг пахтасини териб бўлди. Бир сиқим пахта чиқди.

— Нима бу?! Пахтами ёки... — Вакил алжиб сўкинди. — Неча грамм чиқади?

Муаллим жавоб бермади.

— Эллик грамм чиқар-а? — деди вакил. — Бир метр жойдан эллик грамм чиқса, бир гектар ердан неча тонна чиқади? Минг гектар ердан-чи? Индамайсан! Ер чизасан! Баҳоналар топасан! «Пахта йўқ!» деб тескари сиёсат юргизасан! Иссиққина хоналарда китоб қўлтиқлаб юришни биласан! Чиройли уст-бошни яхши кўрасан. Аммо ўша хоналар, кийимлар пахта туфайли бунёдга келганини билмайсан-а? Биласан! Фақат тан олишни истамайсан. Бундай ўқитувчи, — Вакил раисга қаради, — совет мактаби учун ёт! Кечқурун райком бюросига борсин. Уша ерда гаплашамиз.

Улар жўнаб кетишди. Муаллим зах, лой эгатга ўтириб қолди. Чўп билан этагига ёпишган лойларни тушира бошлади.

Биз унга нимадир деб таскин бермоқчи бўламиз, лекин сўз тополмаймиз. Айб бизда эканлигини айтиб, кечирим сўрамоқчи бўламиз, аммо унга яқинлашолмаймиз!

— Вой!

Бу фарёддан ҳаммамиз сакраб тушдик.

Умида олдин «вой!» деб кейин йиқилдим, ё йиқилиб «вой!» дедими, ҳеч ким кўрмабди. У пахта терган жойида ағанаб ётар, қалтираб йиғларди.

Телевизорнинг эртаги

Биринчи қор ёғди. Томлар, дарахтларга Қиш бобо оппоқ тўн кийдирди. Ҳатто, қоп-қорайиб ётган пахтазор ҳам оппоқ либосга бурканди. Боягина бувим кўрак узиб келгани далага чиқиб кетган, уйда ёлғиз ўзим қолган эдим.

Бир пайт эшик йиқиллаб очилди. Дадам уйга кирганча тўнини, телпагини печка олдида қоқди. Уларни михга илиб, қўлини печкага тоблади.

— Хўш, пахтакор,— деди кулиб,— ётибсизми? Пахтага чиқмасдан-а? Яна бувингиз билан «шартнома» туздиларингми?

«Ҳа» дегандек бош қимирлатдим.

— Петка билан Варка нима қиляпти? — деди дадам ёнимдаги китобга ишора қилиб.— Чана учишяптими? Ё қорбўрон ўйнашяптими? Балки бу ўйинлардан ҳам зерикиб кинога кетишгандир?

Индамадим. Эшик яна очилди. Бувим бир чойшаб кўрак кўтариб кирди. Полга ташлаганди, кўраклар сочилиб кетди.

— Эй, эшикка қўйсанг бўлмайдимми? — Дадамнинг аччиғи чиқди.— Дўппидай жойга...

— Жиндай муздан тушсин! — Бувим ундан баланд келди.— Чувиб бўладими бўлмаса! — дея қўлқопини ечиб печка олдида ташлади.— Ивиб кетди...

Бувим кўракларни печка ёнига ёйиб қўйди. Сўнг овқатга уннай бошлади. Уй ичини ёғ ҳиди босди. Дадам ёнбошлаб чўнтагидан аллақандай қоғозларни олди-да, чўт қоқиб ҳисоблашга тушди.

Китобимни қўлга олдим: «Варка Петкани туртди. Улар ташқарига чопиб чиқишди. Кўчалар ва боғлардан ўтиб, сайхонликда тўхташди. «Биласанми сенга нима кўрсатмоқчиман?» — деди Варка ғурур билан. Петка елкасини қисди. «Мана! — Варка шимининг чўнтагидан нимадир олиб Петкага кўрсатди.— Плумётнинг ўқи. Ҳақиқий.» Петка дўстига ҳавас билан боқди: «Кеча музейдан ўғирлаб олган экансан-да!».

«Музей?» Бу нима бўлди экан тағин? Бошим қотди.

— Дада, музей ўқ оморими?

— Нима? — деди у бошини кўтариб.— Нима дейсан? Бувим жеркиб берди:

— Ҳов, китобхон, мен овқат қилгунча манови кўракларни болта билан эзиб турсанг нима қилади? Китобдан шох чиқармиди? Мени ўнта қўлим бўлмаса!

— Чиқади! — деди дадам қовоғини солиб.— Уқийвер.

— Сиз ҳам одам бўлиб ҳеч қарашай демайсиз! Мен молга бўлайми? Сизларга овқат пиширайми? Пахта терайми?

Дадам индамади. Менга қараб кўзини қисди. Бу — «яна бошланди» дегани. Бувим ўзи шунақа, бир жаврашга тушса тўхтатиб бўлмайди. Биров қулоқ солмаса ҳам жаврайверади.

Аммо кеча шу одати менга қимматга тушди. Дадам янги велосипед олиб берганди. Ушани артиб ўтиргандим, бувим бобиллаб берди:

— Қайдан ҳам шу аравани олиб бердингиз? На мол-қуйга қарайди, на пахтани ёлчитади! Тинмай ковлайверади...

— Мен олиб бераман дебманми? — деди дадам хуноб бўлиб.— Ҳалимжоннинг ўғли янги велосипед миниб юрибди, сиз ҳам ота бўлиб ўғлингизни бир қувонтирмайсизми, деган ким? Қулогимни қоқиб қўлимга бердинг-ку!..

— Кечдим! Чопиб ташланг шу қуриб кеткурни!

Дадам болтани қўлига олиб велосипедга ёпишди. Бир урганди, ғилдираги қийшайиб кетди. Бувим дарҳол болтага ёпишди.

— Ҳой, велосипедда нима гуноҳ? Темир нарса бўлса, сизнинг зардангизни билармиди? Ундан кўра ўзини урмайсизми, ақли кирарди. Ариққа отиб юборинг, жу-валмакни!

Дадам мени даст кўтариб, ариқ томонга юрди. Қўриқиб йиғлаб юбордим. Бувим менга ташланди.

— Э, сизга нима бўлди? Мастмисиз? Кучингиз ёш болага етмай ўлсин! Қўлингиз қичиса, ўзингизга ўхшаган бирорта барзангини топиб муштлашинг. Ё ана сигир турибди, ўшани уринг!

Дадам сигирни калтаклай кетди. Бувим яна бақирди:

— Ҳой, тентак бўлиб қолдингизми? Бас қилинг! Бола-си илkillлаб турибди, чала туғиб қўяди. Оғзимиз энди оққа етай деганда... Бўлди, тавба қилдим, бўлди!..

— Гапир! Сенинг гапинг гап хотин, яна нима қилай? — деди дадам ғалати кулиб.

Бувим йиғлаб юборди...

— Овқатга келасизларми ё олдиларингга олиб бориб берайми? — Бувим қовурилган картошкани сандал устига қўйди.— Балки, оғзимизга чайнаб тут дерсизлар?

— Қанийди! — деди дадам ҳазиллашиб.— Шуни ҳам ташкил қилганингда яхши бўларди-да!

Сандал атрофини эгалладик. Шу асно эшикдан опам кириб келди. Оёғида кирза этик, эғнида дадамнинг эски фуфайкаси. Унинг шу туришини кўрганлар ҳеч қачон ўқитувчи демайди. У қўлини печкага тоблаб жаврай кетди:

— Плани ҳам тўлмай ўлди-да! Пахта, пахта, пахта! Килограммни кўпайтир. Нега кечагидан оз? Пахта тугаяпти, энди кўпаймайди, озаяди, дейдиган мард йўқ.

— Сен мардлик қилиб қўяқол! — Дадам одатича унинг жиғига тегди.— Пахта тугади, ўртоқлар, дегин.

— Сизга ўхшаб-а? — Бувимга «илҳом» келди.— Кейин еб турган нонидан ҳам ажрасин. Аламини велосипеддан, ўғлидан, сигирдан олсин-а?! Узингизнинг ёмон отлиқ бўлганингиз етмагандай, қизингизнинг юзига ҳам қора сурканг. Шунда кўнглингиз ўрнига тушади!

— Менга йўл бўлсин,— деди опам «кескинлик»ни юмшатишга уриниб.— Директор ямламай ютар. Утган куни директорнинг жияни, мановиларнинг муаллими раис билан Тожиевга «Пахта йўқ», дегандай гап қилган экан. Қолди балога. Райкомга олиб бориб айтмаган гаплари, тўнкамаган айблари қолмабди. Халқ душманига чиқаришибди. Уқитувчиликдан ҳайдашибди. Директор ўртага тушган экан, уни ҳам тахтага тортишибди. Кечирим сўраб, ялиниб-ёлвориб аранг қутулибди. Кейин йиғлаб-сиқтаб раисни инсофга келтирибди. Раис бориб райком секретарига айтибди. «Майли, синаймиз, мавсум охиригача ўзини оқласа ўқитувчилик қилади, бўлмаса йўқ», дебди...

— Қора-қуралари кўринмайдимми? — деди дадам қошиқ билан овқатни ковлаб.

— Яна тилимни қичитасиз! — Бувимнинг жаҳли ўт олди.— Гўшт олиб келиб бергандингиз, атай солмадим!

— Ҳа, гўшт йўқ экан, товуқни сўй!

— Товуқ, қанақа товуқ? Бир ҳафтадан буён товуқ гўшти еяпсиз. Битта қолувди, уям курк бўлибди. Ушанга

тухум топиб бостиргани кўлим тегмайди. Бугун ҳам мол-қўйдан ортиб кўрак узгани чиққандим, тўрт пайкални айланиб зўрға бир чойшаб кўрак тердим. Чўлда кўрак кўпдир-а? — Бувим опамга юзланди.— Бирор чойшаб териб келсанг бўларкан.

— Қаёқда! Шу ердагидай,— деди опам лабини буриб.— Депутат бригадирнинг планини тўлдириш керак экан. Ушанга бутун мактабни ҳайдашяпти. Терган пахталари автобус кирани ҳам қопламайди.

— Ана шулар колхозни бойитади-да! — деди дадам кулиб.— Раҳбарларга кресло керак. План тўлса, кресло мустаҳкам бўлади. Уларни колхозчининг чўнтагига тушадиган пул эмас, планнинг тўлиши қизиқтиради.

Гап-сўз билан овқатни еб тамомладик. Сандал устини кўрак эгаллади.

— Қани, чувишга! — Бувим буйруқ берди.

— Олдин чой масаласини ижобий ҳал қилиб олсанк бўлармиди?

— Қайнасин! — Бувим печка устидаги чойнакка қараб қўйди.— Чувиб ўтириб ичаверасиз.

Дадам боши билан имлаб менга китобни кўрсатди. Аммо бувим «имо-ишора»мизни тушуниб қолиб, яна жавради:

— Эрталабгача чувийсизми, шунча кўракни? Бригадир соат ўн бирда тортиб оламан деган. Йигирма килодан норма. Олиб чиқмасам бошимда данак қақади. Бу ёқда раис радиода шанғиллайди. Кел, ҳеч йўқ ўзингга чувиб ол! Бугун домланг уч марта келди. Чўлга бормабди, далага чиқсин, деб. Кечқурун олиб чиқади, деганман. Кўзи тўрт бўлиб ўтиради совуқда.

Опам телевизорни қўйди.

— Учир! — Бувим унга ҳам бақириб берди.— Кун бўйи бошингда ёнғоқ қақишгани етмаяптими?..

— Чарчаб-ҳориб келганингда концерт ёки кино қўйишса нима қиларкан? — деди опам бувимдан «илҳом»-ланиб. Бир кўлини белига, бирини телевизорга ниқтаб ўдағайлади.— Ухлайдиган пайтгача концерт қўй! Кейин эрталабгача шанғилламайсанми!..

— Концерт закускаси билан бўлади-да! — Дадам лўқма ташлади.— Гапни эшит... Бир мингбоши амалидан бекор бўлибди. У нима қилишини билмай, ўзига эрмак топиб олибди. Иши ҳовуз бўйидаги сўрида эртадан кечгача ағнаб ётиш экан. Сувга келган хотин-халажга: «Эгил! Пақирингни сувга ботир! Торт! Пақирни кўтариб уйингга жўна!» деб буйруқ қиларкан. Пахтанинг орқасидан нон ейдиганлар кўп-да! Кимдир терга ботиб, кимдир оғиз кўпиртириб...

— Э, ўргилдим! Москвада нима бўляпти экан! — Опам бошқа программага бурайди.— Москвада қачон қарасанг опера ёки балет бўлади-я!

— Тошкентга қўявер. Ҳозир эртақ айтади,— деди дадам мени турткилаб.

Эртақнинг дарагини эшитиб қулоғимни динг қилдим. Қаёқда! Бир орденли амаки чиқиб олиб, вағирлаб ётибди: «Бригадамиз пахтакорлари табиат инжиқликларини мардона енгдилар. Мўл ҳосил етиштирилди. Ҳар гектар ердан олтмиш центнердан «оқ олтин» йиғиб-териб олдик. Ҳали далаларимизда ҳосил мўл! Биз...»

Партаминг эртаги

— Раис буванг курортга жўнади. Колхоз активлари эртага туристик саёҳатга кетишаркан. Колхозчилар иссиққина сандалга ёнбошлади. Биз ҳам тўплаган ғўза-пояларимизни олиб, босиб ташладик. Иззатингиз битди, хўжайин! Сиз ҳам музлаб ётган синфингизга жўнанг энди,— деди дадам яйраб кулганча.

Бизни мактабга қайтариш эсдан чиқиб қолган бўлса

керак, деб юргандим. Унутишмабди. Хуллас, ўқиш бошланди. Гўё ҳеч нарса бўлмагандай, синфга ўқитувчи кириб келди.

— Дафтарларингни очиб ёзинглар,— деди у.— «Йигирма биринчи декабрь. Тема: Яқин ўтган замон феъллари.»

— Ия! — деди Умида бирдан.— Китобда анча тема қолиб кетди-ю, домла?

— Уйда, учинчи параграфдан бошлаб олтмиш саккизинчи параграфгача ўқийсизлар. Янаги дарсда «Феъл нима?» «Феълнинг қандай замонлари бор?» деб сўрайман. Қолган темаларни эса имтиҳонда... Ҳозир доскадагини ёзинглар ва қулоқ солинглар!

Езишга киришдик.

— Домла,— Карим дафтарини кўтариб ўрнидан турди.— «Ўн учинчи сентябрь. Таълимий иншо: «Пахта — ифтихоримиз», деб ёзиб қўйган эканмиз. Машқ бажармабмиз. Машққа жой ташлаб қўйяликми ё?

Ўқитувчи нима деб жавоб қилди, англолмадим. Чунки партақ эртақ бошлаб қолди: «Келдингми-е! Жуда соғинтириб юбординг-ку! Аслида сен ҳам ўнлаб битириб кетганларнинг биттасан-а, бари бир соғинаман-да!

Билсанг, менга суртилган бўёқ йигирма қават бўлди. Аввалги ўқувчиларим билан ҳануз фахрланаман. Ана ўшаларни ўқиган деса бўлади. Мени ҳеч қачон соғинтиришмаган. Ҳозир бири инженер, бири агроном, бири шифокор, бири олим... Утиравериб ўзиям ийғимни чиқариб юборишарди! Дарсдагисини қўй, дарсдан кейин ҳам нақ ярим кечагача менга тинчлик беришмасди. Ишонмаяпсанми? Кекса ўқитувчиларингдан сўра! Уларнинг ҳам кўпчилиги менда ўтириб илм олишган.

Энди буларни фақат хаёл қилиш мумкин. Кейинги ўқувчиларимни қара! Касб-корининг тайини йўқ одамлар! Баъзан хижолат бўлиб кетаман. Уғрилар, безорилар ҳам менда ўтириб «илм» олишган! Аммо ҳамма айб ўзларида. Читтақдай кўним билишмасди-да!..»

Кўнғироқ чалинди. Ҳовлини қий-чув тутди.

— Болалар, Тўпа! — Кимдир бақирди.— Тўпа хола келибди!

Ҳувиллаб ётган кўчага беш-олти ўқувчи югуриб чиқди. Девона кампирни ўраб олишди.

— Бор ҳамманг! Тентақлар! Жувалмақлар!

Болалар қийқиришиб, уни мазах қила бошлашди: — Кўйлагингиз мунча чиройли. Қайси магазиндан олдингиз?

— Калишингиз ҳам ҳозир заводдан чиққанга ўхшайди-ку?

— Сочингизга орден тақиб олибсизми? Ким берди?

— Йўқол ҳамманг! Ҳозир бир уриб ўлдириб қўяман!..

— Жим бўлинглар, ҳозир уни боплайман! — дейди кимдир.— Тўпа, Тўпа! Қара, самолёт келяпти! Ғў-ў-ў-нг! Қоч!

Тўпа бошини қўллари билан чангаллаб, йўлга узала тушиб ётиб олди. Қий-чув. Кўнғироқ чалиниб, кўча яна ҳувиллаб қолди.

Энг янги эртақ

Бир бор экан, бир йўқ экан. Яқин ўтган замонда бир мактаб бўлган экан. Бу мактабнинг ўқувчилари фақат битта гапни кечаю кундуз такрорлашар экан: «Қаттиқ совуқ бўлмасин, кўмир тугаб қолмасин!» Чунки улар фақат қишда ўқишар экан-да!

Езда эса, лагерга боришмас экан. Борганлари ҳам «Ўрик тердирди, шафтоли уздирди», каби қаёқдаги баҳоналар билан лагердан қочиб келишар экан.

Кузда эса...

Қулоғимдан исирғам синиб тушди ёр-ёр, Отам тенгги кишига синглим тушди ёр-ёр...

Кўп йиллар ҳайрон қолиб юрдим: бу мисранинг сеҳри ва қудрати нимада экан? Нечун шу дамгача қалбимга ларза солди? Нечун ҳар гал онгу шууримда бу мисранинг янги-янги бадиий қирралари намоеън бўлаверади?!

Қуйида биз, халқимиз яратган буюк адабиётнинг ақли ожизимиз англаган шуълаларини сизга ҳавола этмоқчимиз. Зеро, бу мушоадаларимиз рост бўлса, сизлар ҳам биз каби таассуротларнинг чексиз дунёсида, аҳли башарият яратган ҳиссиёт ва тасаввурнинг буюк Уйинларини ҳам йиғлаб, ҳам қувониб бошингиздан кечиргайсиз.

...Мисрадаги сатрларни алоҳида олиб қаралса, қулоқдан исирғанинг синиб тушиши билан айтувчининг синглиси отаси тенгги кишига «тушиши» (турмушга чиқиши) ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқдек. Аммо бу сатрлар бир макон-замонда мавжуд. Туроқлари бир хил. Қофия билан жуфтланиб келган. Демак, бу сатрларни бир-бирига боғлиқ деб қарашга мажбур эътидан кўп омиллар бор экан.

Мисрадаги «ёр-ёр»ни радиф деб қарайдиган бўлсак, сатрлар 11 бўғинни ташкил этади. Туроқлари 7—4 дир.

Бу мисрадаги сўзлар шу даражада мукамал тузилганки, ҳеч қайсисининг ўрнини алмаштириб бўлмайди. Туроғи бузилмаган тақдирда ҳам ўрнини ўзгартириб бўлмайди! Сўзлардаги бўғинларга синчиклаброқ назар ташласак, ажиб бир ҳолат намоеън бўлади. Эътибор беринг-а: Қулоғимдан — 4 бўғин; исирғам — 3 бўғин; синиб — 2; тушди — 2; ёр — 1; ёр — 1. Худди шу ҳолат иккинчи сатрда ҳам айнан такрорланган. Маълумки, ҳар бир ҳаракатнинг ибтидоси бўлади. (Секинлик билан бошланади). Шиддат чўққисига етади. Ва ниҳоят интиҳосига эришади. (Пасаяди). Шунинг учун ҳам биз сўзлардаги бўғинларни санаб чиқдик.

Маконда замоннинг ҳаракати нақадар гўзал ва аниқ кўрсатилган! Демак, қулоғидан исирғанинг синиб тушиши сатридаги ритмда ўз ифодасини топган. Шунинг учун ҳам бирорта сўзнинг ўрни ўзгарса ҳам поэтик жозибага путур етган бўлур эди.

• «Қулоғимдан» — ҳаракат секинлик билан бошланди. Сўзда 4 бўғин мавжуд. Унинг фонетик ва график ифодасига кўпроқ вақт кетади. «Исирғам» — ҳаракат хиёл тезлашди. Сўз 3 бўғинда ифодасини топган. «Синиб» — ҳаракат фаоллашди. Сўз икки бўғиндан ташкил топган. «Тушди» — сўз яна икки бўғинлик. Сезган бўлсангиз, «тушди»да ҳаракат ва мақсад нишонга теккан. «Ёр-ёр»да эса мавжуд исирғанинг нишонга теккандан сўнг чил-чил синиши кўринади.

Биз мисра таҳлилини шу ерда тугатсак, ундаги поэтик товланишнинг поэтик фазодаги бир кўринишида яқунлаган бўлур эдик. Ажабтовурки, шундоқ кўринишда ҳам бу мисра ҳайрон қоларлик даражада гўзал!

Бу мисрадаги қофия жуфти ҳам диққатга сазовордир. Бизнинг танқидчилигимизда қофия ҳақида негедир кам гапирилади. Адабиётшунослик терминлари луғатида: «Қофия — мисраларнинг охирида келадиган оҳангдош сўзлар... Қофия шеърини нутқни оҳангли ва таъсирчан қилади... Шу билан бирга, у мисраларни эсда сақлаб қолишни осонлаштиради», дейилган жумлаларда бизнингча, масаланинг асосий моҳияти очилмай қолган.

Биз, кўпинча, шеъринг қофияси бўш ва сустлиги ҳақида гапиримиз. Лекин, нима учун бўш ва суст? (Биз

бу ўринда, асрлар бўйи ишланавериб сийқаси чиқиётган қофия жуфтлари тўғрисида гапирмасак ҳам бўлаверади). Қофиядаги сустликлар қофияларнинг поэтик тилда аксарият бир синфда бўлишларига ҳам боғлиқдир. Қофия жуфтларига оҳангдошлик нуқтаи назардан қаралса ҳеч қандай қусур йўқ. Аммо бундай қофия жуфтларининг поэтик фазодаги кесишув чиқиқлари ниҳоятда бир-бирига яқин. Демак, уларнинг тўқнашувидан пайдо бўладиган поэтик гўзалликнинг ҳам сустроқ бўлиши эҳтимолга яқинроқ!

Кўриниб турибдики, бу мисрада «синиб тушди», «синглим тушди»га қофияланган. Қофияларнинг морфологик-синтактик маконлари поэтик фазонинг икки қутбига жойлашган. Улар кесишганда эса тўқнашувдан сачраган юлдузлар қанчалик шиддатли бўлса, шунчалар гўзалроқ бўлаверади. Айтувчи қулоғидан исирғанинг синиб тушишини бекорга зорланиб куйламаётган экан-да! Ахир, синглисининг олтин умри синиб тушган экан-да.

Қулоқдан исирғанинг синиб тушиши фалокатнинг бошланишидан дарак берадиган қора хабардир...

Исирға нега бирдан синақолди? Маълумки, синиш — ташқаридан кўрсатилган механик таъсир натижасида содир бўлади. Айтувчи исирғанинг синиб тушиши рўй беражак фалокат олдидан қаршилиқ ва қисман олишув туфайли содир бўлгандир. Тасаввур қилиб кўринг-а: бу ерда исён сўндирилган, ёвуз куч қолиб чиққан. Синглисини отаси тенгги кишига зўрлаб узатишаётганда, айтувчи фарёд солиб синглисига ёпишиб олгандир. Синглиси эса бу қисматдан қарахт. Айтувчини синглисидан юлқиб ташлашган. Эътибор беринг: мавжуд тартибга қарши исён! Исирғанинг синиши — курашнинг, ҳақсиз, ҳуқуқсиз мазлума исёнининг бошидир.

Исирға аксарият олтин, кумушдан ясалади. У зангламайди. Шунинг учун эскириб синмайди. Шунинг учун исирғанинг синиши доимо рамзий маъно касб этиб келган.

Биламизки, инқилобдан аввал, мусулмон динидаги шарқ мамлакатларида, муслималарнинг ҳаётидаги ҳақ ва ҳуқуқлар эркакларникидек бўлмаган. Аёл кишининг севги-муҳаббати ўша давр ҳукмрон синфининг кўзига ёқмаган.

Мисранинг тафсифи довомида унинг поэтик дунёси манзаралари яна ҳам очилиб бораверади.

Айтувчи синглисининг бўлғуси эрининг ахлоқий қиёфаси тўғрисида сўз юритмайди. Уни на яхши, на ёмон, на бой, на камбағал дейди. Бироқ, ўзининг қизи тенгги бир бокирага оғиз солган кимсанинг маънавий баъшараси мисра уфқида тажовузкор соядек кўриниб турибди. У албатта, зўравонлар синфига мансуб, бойбадавлат. Шундоқ бўлмаганда қизи тенгги ҳур вужудга оғиз соломмаган бўлар эди. Лекин шундоқ ҳуқуқсизлик даврларда ҳам вужудни сотиб олиш мумкин, аммо ёр, муҳаббатни ҳеч қачон сотиб олиб бўлмаган!

Сотиб олинган вужуд эса яшамайди. У — мангу қарақдир. Энди бу вужуднинг орзу қанотлари кесилган. Энди у бемухаббат яшашга маҳкум. Ёш умр зўравонлик билан жисмонан синдирилди, фаоллик сўндирилди. Энди бу шахснинг ўзи яшаб турган жамиятига нафи тегмай ўтади. Демакки, энди у ҳеч қачон ўзини улуг инсон даражасида кўра олмайди. У энди халқининг на қувончи, на ғамидан бохабар бўла олади.

Бу мисрада нечун аёл кишининг ғайритабиий исёни намоеън бўлди? Чунки, қизи тенгги қизга уйланиш — табиат диалектикасига ҳам зиддир. Табиат эса ғайриқонунийликни ва зўравонликни кўтармайди. Ҳар гуноҳкор кас жазосини олади.

Қора қуюндай.
 Ва...
 Мўлжал —
 (Е раббий!)
 Тулпор гардани!
 ...Оҳ!
 Тулпор кишнади,
 Кишнади шундай!..
 Тезланиб,
 Туёқдан
 Ўт сочди тулпор,
 Қоп-қора
 Бир махлук
 Чирмашган ёлга!

Бўнидан
 Тирқираб оқаётган қон
 Чақмоққа ўхшарди
 Ёл шамолида!

«Қўрқманг, бу —
 Силловсин! —
 Дер ҳамроҳимиз.
 — Шунақа —
 Феъли тор,
 Йиртқич,
 Маккора...»
 Эҳ,
 Бунча нотекис,

Бешафқат ҳаёт!
 Ярадор юраклар
 Бўлди минг пора!

— Уқ узиш мумкинмас,—
 Дейди ҳайдовчи,
 Тулпор ҳам
 Кўринмай қолди яқинда.
 Дилимда — бир оғрик...
 Кўзим олдида
 Ярадор оқ тулпор
 Қолди қақиндай!

3. ЎРИМ

Шоирнинг умридай қағир, оғир йўл.
 Силтаниб олғалар от — «УАЗ»имиз.
 Зангори денгиздай ўтлоқ ўнгу сўл,
 Ким — хурсанд, ким — ўйчан, хаста — баъзимиз

Марказдан қочирма кучга бўлиб дуч,
 Йироқда гириллаб айланар тайга.
 Шундоқ йўл четида болари ғуж-ғуж,
 Илоҳий малоҳат бунда юз чайган.

Хашакка айланган ўтлар — ялангда —
 Бўронда қулаган лайлак уядир.
 Дилдаги ярадор тулпор заҳмига
 Ўрилган гул атрин шамол қуядир.

Уроқчи машина ҳафсала билан
 Майдонни бир текис қиртишлаб борар.

Ўтидан гули кўп ямланган чаман —
 Қонида ўроғи ирғишлаб борар!..

Оҳ, ўрим мавсуми атрофда яна,
 Чечаклар, майсалар бўлганида гул,
 Эҳтиёт чоралар қилар тантана,
 Уроқлар, чалғилар гоятда масъул!

Уроқчи машина бораркан сузиб,
 Оқ чечак тўлқинли майдонда мағрур,
 Мен сафдош гулларим ваҳидан тўсиб,
 Ҳеч йўкса, бир тошга айлангим келур!

Шоирнинг умридай қағир, оғир йўл,
 Йироқда гириллаб чириллар тайга.
 Қайдасан ўроқда учиб кетган ГУЛ?
 Ул чақмоқ юрагинг туташди қайга?!

4. ОСМОНИ ТОР ТЕПАЛАР

Шарқираб
 Ҳарорат
 Еғди тайгага,
 Барқ урар
 Тупроқнинг
 Қотган ислари.
 Айт,
 Кўзим суртайин
 Қай ўт,
 Қайга а?
 Қайдасан,
 Усмоннинг
 Учмас излари?

Билмадим,
 Қай ирмоқ
 Забонинг экан...
 Билмам
 Қай шамшодга
 Ўтган бўйларинг.
 Қай дарё
 Йиртилган
 Осмонинг экан?
 Қайси бир
 Кўмир кон
 Куйган ўйларинг?!

Дарахтлар
 Пўстлоғи
 Ерилиб кетган...
 Дардиндан

Ёрилган
 Таянчингмидир?
 Ер бўлиб ётибди
 Ҳануз маймунжон...
 Нигоҳинг
 Шунча зил,
 Аянчлимиди?

Буғдой ранг эди
 Сен туғилган тупроқ,
 Бўтана сувлари —
 Сумалак исли!
 Қорайиб кетибди
 Бунда ер, эвоҳ!
 Эзилган,
 Топталган
 Соиларин жисми!

Собит
 Рус кенглиги
 Бунда ҳукмрон.
 Япроқлар банди ҳам
 Мустаҳкам, чайир.
 Ҳар ёнда —
 Сукунат...
 Фаришта — замон.
 Ҳар нени
 Ёпмоққа
 Қодир бу дайр.

Гўёки
 Оламда

«Сибирь» — бўлмаган.
 Эрталаб руҳларга
 Мангулик макон.
 Бу ерда —
 Фақат эрк гули
 Сўлмаган...
 Йил сайин
 Тепага айланган ҳар чоҳ!
 Оҳ!

Довонлар,
 Довонлар...
 Тирик довонлар!
 Сиз нафас олганда
 Осмон — қораяр!
 Сиз нафас олганда
 Осмон — тораяр!
 Уссангиз,
 Чўккандир бизнинг томонлар!

Ўзингиз эъзозлаб,
 Ўзингиз эслаб,
 Гулчамбар кўясиз
 Ўзингизга сиз.
 Ерилиб кетасиз
 Қиш қисган кезлар,
 Олисда
 Зарбидан
 Уйғонамиз биз!

Шу зарбдан

Каттайиб борар
Қароғим,
Тилим ҳам — тобида,
Қайралди тишга.
Шу зарбдан
Бедордир
Юрак — сайроғим,

Шу сабаб
Сандиқлар ўпкаси —
Шишган!

Эгни ҳўл одамга
Емғир нимадир?

Йўл чўтми,
Сибирни
Уйда кўрганга.
Мен сенга етарман
Усмон довони,
Ўтлоққа авж кирар
Уни ўрғанда!

5. ЙУҚЛОВ

Юрибмиз гангу лол, излаб сенинг хоки туробингни,
Сурурмиз кўзга деб сурма тополсак ашки обингни,
Турибмиз зора берсанг деб «Қайдасан»га жавобингни,
Билурмиз фахрия тожи умримизга тавобингни,
Турибмиз зора берсанг деб «Қайдасан»га жавобингни.

«Ичига кўл солиб» олдик номинг оғзи маҳкамлардан,
Ишонмай, Нодира такрор аён этди ҳакамлардан,
Ломаконишгу шу қир ости ҳама ҳужжат, рақамларда,
Олурмиз қасди жонингни ҳали қанча акамлардан,
Турибмиз зора берсанг деб «Қайдасан»га жавобингни.

Ажаб, тенгсиз чаманзор-ку, мозорга ўхшамас бу қир,
Чечакларга бериб ором, шабодалар эсар ғир-ғир,
Очиқ сардоба пойингда, оқар елкангда дарё «Юр»,
Дилим сезгай, руҳинг ҳозир шу атрофда, Усмон Носир,
Турибмиз зора берсанг деб «Қайдасан»га жавобингни.

Дўстлар айтур: шу ялангда жами бемор маҳбуслар,
Опичлаб бир-бирин кетган жами бедор маҳсуслар,
Эломон бир замон келди, зулук бошлади қонқуслар,
Номинг эъзоз этиб ҳатто оёқда — УВД, излар,
Турибмиз зора берсанг деб «Қайдасан»га жавобингни.

6. ИССИҚ ҚОН

Гулларни
Сийпалар эди
Ўн жуфт кўз,
Ахтариб
Усмонга хос
Белги, шарпа.
Улуғвор,
Фикрчан шоир
Боря миз
Ҳирқираб қичқирди:
— Усмон —
Бу ерда!
Қаранглар,
Ер тути,
Земляничка бу!
Кип-қизил,
Бир томчи иссиқ қон каби.
Юраклар
Бетоқат
Депсинди: «Дуп-дуп»,
Ва
Улкан яланглик
Кетди чайқалиб!

Касбига муносиб
Вазмин Трушин²
Юлдузи
Елкага
Тиқилай деди.
Туйғуси гулдаста!
Валерий³ шошқин,
Гулларга ўралиб,
Йиқилай деди.
Нодира дўстимнинг
Шахло кўзлари
Гулларга сув сепиб
Улгурган эди.

Бўғзимга
Улкан тош
Тиқилди:
Тарих
Бу онни
Бизларга буюрган эди!

* * *

Гир атрофдан
Боқар тайга,
Келишга дов бермасдан.
Шаббодалар
Кетди қайга,
Шафақдан гул термасдан?

Мойчечаклар —
Катта-катта!
(Кенгликнинг жонтерими?)
Фалак, чўккин.
Фалак, ўпгин
Сибирнинг шу ерини!

7. КАФТДЕК ЕР

Оҳ!
Сибирнинг
Шу ерига
Ҳолим борми қарашга?
Қарор қани,
Мадор қани,
Қабр очишга
Ярашга?!
Оғам дейми,
Тоғанг дейми
Яшин урган
Боғим-а...

Излаб оғир,
Бўзлаб,
Охир —
Етиб келган
Роҳим-а!..
Роҳим менинг,
Оҳим менинг
Наҳот бунда
Бойланур?!
Битмас чоҳим,
Тўлиб ёшга,
Наҳот энди
Ойланур?!
Ечим билмас
Асосларим
Кетармикан
Тугундан?!
Занжир-занжир
Қасосларим
Банд берарми
Бугундан?!
Шу бир кафт ер
Аён бўлди,
Тоб ташлади
Асаблар..
Наҳот шундоқ
Тоб ташлагай
Қотилга ўч,
Ҳазаблар?!
Йўк, Мукаррам,
Йиғ, эсингни,
Анда ўйга
Учмагил!
Дилда «Усмон —
Тирик» — дердинг,
Тополдингми,
Хўш, қани?!
Исбот бўлди:
Илон захри
Бажарган ўз ишини,
Бугун қайта бу йўқотиш
Қайрасин қаҳр тишингни!

¹ Кемероволик шоир Борис Бурмистров.

² Маринск район ички ишлар бўлимининг ходими — Трушин.

³ Кемероволик шоир Валерий Зубарёв.

Илон захри
 Яна қайта
 Тўлмоғини
 Унутма!
 Чамандасан...
 Ҳов машина
 Уроғини
 Унутма!
 Гул ўрарга
 Мошин келса,
 Ёнарғулга ўхша-да,
 Учиб, қўниб
 Уроқчини
 Ботқоқ сари бошла, ҳа!
 Чаман боғинг
 Асрамоққа
 Дўппи келиб қолса тор,
 Яна такрор,
 Широқ йўлин тутмоқликдан
 Қилма ор!
 Қизғин дамда
 Гоҳ одамни
 Фарқламасмиз эс оғиб.
 Лек оламда,
 Кўрдинг, бордир
 Ҳар қадамнинг
 Ҳисоби!
 Бундан сўнг ҳам
 Ўйлаб иш тут,
 Мард ҳоббони тўлмагин!
 Номингнимас,
 Сен туфайли
 Омонларни ўйлагин!
 Боқ:
 Атрофда —
 Бир чаманлик...
 Бир гул учун

Тўлов бу.
 Кўкда турган
 Қуёш эмас,
 Шафақ тиккан
 Ялов-ку!
 Чаман ичра
 Ўтўрарлар
 Ваҳмасидан
 Бўл йирок.
 Бу мозорда
 Қабиҳларни
 Эсга олмоқлик — гуноҳ!
 Гир атрофда
 Мойчечаклар
 Мўлт-мўлт қараб турибди.
 Ранжимасин
 Усмон руҳи,
 у шу ерда юрибди!
 Юрак,
 Укин.
 Борин тўккин,
 Бўлса ошкор-ниҳонинг!
 Бўлса,
 Очиқ юлиб ташла,
 Юрагингда тиконинг!
 Гарилламоқ,
 Арилламоқ,
 Мумкин тоғ ё
 Хилватда.
 Лек ҳар ким ҳам
 Журъат қилиб
 Келолмас бу хилқатга!
 Ўн икки минг
 Одам —
 Йилда
 Саржин бўлган
 Бу тупроқ,

Урар,
 Агар
 Нопок,
 Қилвир
 Сотқинлар
 Қўйса оёқ
 Маъракада
 Ўз дардини
 Айтиб йиғлар аёлсан.
 Кимга —
 Циркда Афсунгару
 Кимга —
 Қизча мисолсан!
 Гофил,
 Нодон ҳар ким билан
 Тортишмагил яқолор.
 Мозорларни тавоб айла,
 англар умри бақолар!
 Ушал
 Умри бақолардан
 Олиб сабот,
 Андоза,
 Юрагиннинг
 Жавоҳирин
 Пардалаб,
 Жойла созга!
 Туйғуларинг
 Эритмасин
 Саҳфаларга бахш этгил.
 Усмон Носир шеърларидай
 Юракларга
 Нақш этгил!
 Бир кун келиб,
 Сибирдаги
 Ишчи — шеър шайдолари
 Қўйган манов ёдгорликдай
 Ярқирасин ҳисларинг!

8. ЕДГОРЛИК

Теварак—қосқонда таранглар софлик,
 Шафақдан фалак тож кийдирар қирга.
 Авайлаб тикланди пўлат китоб тик —
 Мухлислар эҳроми Усмон Носирга.

Асоси бурчидан ерга санчилган,
 Қирқилган ижодга ҳақли ишора.
 Йўк, ғолиб шеърят кетмай янчилиб,
 Мағрур бош кўтарди тупроқни ёриб!

Юзига ҳафсала берган нақшижон —
 Шоирнинг сочидай қора, қўнғироқ.
 Вожаб, Усмон, сен севган қиз Нахшон⁴ —
 Авлоди Камо⁵дан буюрди тупроқ!

Ва яна тасодиф: изловдик саҳар,
 Сен келдинг намозгар салқини оша.
 «Чаманлар ичаман» деб эдинг, жигар,
 Беқиёс чаманда қолибсан яшаб!

Хавотир олгандим сўлмасмикан деб,
 Олисдан келтирган бир қучоқ гулим.
 Сен учун дўстларга чиқдим улашиб,
 Табриклар биринчи зиёрат йўлин...

Эл келгач иззатинг эъозлаб ахир
 Барҳаёт руҳингдан йўл кутдим, авф эт!
 Жимгина силкиниб қўйгач шу Қабр,
 Ноғиҳон... номингдан гул тутдим, авф эт!

9. ВОРИСЛИК

Мен
 Энди
 Қисматинг
 Жумбоғин ечдим,
 Ва
 Буюк ҳикматнинг
 Сабоғин ичдим:
 Яъни,
 Ҳар одамнинг
 Ўзлигига хос
 Ҳаётда
 Аниқ бир
 Юмуш бўлур мос.

Ҳар ким
 Ўз юмушин
 Айлагач адо,
 Ул ҳукми олийни
 Келтирар бажо.
 Саксон
 Ё
 Юз йилда
 Эвласа биров,
 Бировлар
 Уҳдалаб қўяркан
 Дарров.
 Ул
 Улкан шох
 Ногоҳ

Қайрилар экан.
 Авлодлар
 Паноҳдан
 Айрилар экан.
 Соягир
 Шох
 Урнин
 Бергач қақирга,
 Аждодлар
 Музаффар киргач,

4. Нахшон — Усмон Носирнинг поэмасининг бош қаҳрамони.
 5. Камо — маринскилик қурувчи. Едгорликни мустаҳкам ўрнатиш учун Маринск район раҳбарлари ёрдамга юборган бу йигит арман, Усмон Носир эъозлаган, поэмасига бош қаҳрамон қилиб олган миллат вакили бўлиб чиқди. Сийёсий маҳбуслар саржин бўлиб ётган тупроққа биринчи бўлиб Камо белқурак солди...

Стефан Цвейг

Новелла

Немис тилидан Йўлдош Пардаев ва Мансур Тенглашев таржимаси

1912 йилнинг март ойида Неаполь портида қитъалараро қатнайдиган каттакон кемадан юк туширилаётган пайтда бахтсиз ҳодиса юз берди ва бу ҳақда газеталарда батафсил ва қарийб ақл бовар қилмайдиган турли хабарлар эълон қилинди. Мен ҳам ўша «Океания» кемасининг йўловчиси эдим-у, аммо бошқалар сингари ғаройиб ҳодисанинг гувоҳи бўлмаганман. Мазкур воқеа кечаси, кемадан юклар туширилиб, кўмир ортिलाётган пайтда содир бўлган, биз йўловчилар ўшанда шовқиндан қочиб қирғоққа ва баъзиларимиз қаҳвахонада, баъзиларимиз эса театрда вақт ўтказаётган эдик. Аммо бари бир, менинг ўша пайтда очик айтолмаган фаразларимда ҳам юз берган фожиа тўғрисида аниқ маълумотлар бор эди, деб ўйлайман.

Калькуттадаги пароход агентлигида Европага қайтиш учун «Океания» кемасига битта жой буюрганымда, клерк¹ афсуслангандек елкаларини учириб қўйди. Айтишича, мени каюта билан таъминлаш мумкинми, йўқми — буни у ҳали аниқ билмас экан, чунки ёмғирли кунлар бошланаётганда кемадаги барча ўринлар Австралиядаёқ сотилиб бўлар ва бу ҳақда Сингапурдан телеграмма келмасдан туриб бирон нарса дейиши қийин эди. Эртасига у менга кеманинг ўрта қисмидан, ҳаддан ташқари қулай ва комфортли бўлмаса-да, ҳар қалай бир кишилик каюта заказ қилишни билдирди. Уйга ошиқаётганим учун узоқ ўйлаб ўтирмадим, ўша жойни менинг номимга ёзиб қўйишни илтимос қилдим.

Клерк ҳақ гапни айтган экан. Кема одамлар билан лиқ тўла, каюта эса ёмон эди. У машина бўлимига яқин жойлашган чорбурчакли тор ҳужра бўлиб, атиги битта хира иллюминатор орқали ёритиларди. Хонадаги дим ва бўғиқ ҳаводан мой ҳамда могор ҳиди келар, шунинг учун ақлдан озган кўршапалакдек визиллаб айланаётган электр вентилятор тагидан бир лаҳза ҳам узоқлашиб бўлмасди. Пастда кема мотори елкасига бир қоп кўмир қўйганча ёғоч пиллапоядан юқорига кўтарилаётган ҳаммол сингари уҳ тортиб нола қилар, тепадан эса палубада уёқдан-буёққа сайр қилиб юрган кишиларнинг тинимсиз судраб босаётган оёқ товуши эшитилиб турарди. Шу боисдан ҳам жомадонларимни мисоли лаҳаддек зах ва ним қоронғи каютадаги шпангоутлар орасига қўйдиму ҳаялламай тепага отилдим. Тепага кўтарилар эканман, қирғоқ тарафдан тўлқинлар узра эсаётган мушқу анбар сингари майин ва сарин ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олдим.

Аммо палубада ҳам ола-ғовур, ит эгасини танимасди, бу ер ҳам одамлар билан лиқ тўла бўлиб, улар қиладиган иши йўқлигидан ҳадеб асабийлашар, бир-бирига тинимсиз сафсата сотишар ва палуба бўйлар сайр қилишарди. Аёлларнинг шивирлашларию валдирашлари, палубанинг энсиз йўлаклари бўйлаб айланиб юришлари креслолар ёнидан тўпланган йўловчиларнинг бир-бирига хиралик қилиб гап отишлари — буларнинг барчаси менга ғоят азоб бермоқдайди. Яқинда мен ўзим учун бир дунё кашф этган эдим, кўз ўнгимдан ўша ҳаётнинг рангбаранг лавҳалари катта тезликда милт-милт ўтмоқдайди. Энди тинчроқ бир жойда хаёлга берилиб, ўз таассуротларини маълум бир тартибга келтирмоқчи ва кўрган-кечирганларимни хотирамда қайта жонлантirmoқчи эдим. Аммо бу шовқин-суронга бурқалган ҳаётда бир лаҳза бўлса-да, тиним йўқ эди. Енгинангдан валақлашиб ўтиб бораётган йўловчиларнинг соялари хаёл китобининг сатрларини бир-бирига аралаштириб юборар, тангадек офтоб тушмаган кема йўлкасида эса ўзинг билан ўзинг қолишинг мумкин эмасди.

Уч кун мобайнида мен тақдирга тан бериб одамларни, денгизни томоша қилдим. Денгиз доимо бир хил, теварак атроф бўм-бўш ва зангори, фақат қуёш ботаётгандагина у камалак рангида товланар эди. Одамларни эса, шу уч кун давомида беш қўлдек билиб олдим. Ҳамманинг қиёфаси менга кўнгилни айнитадиган даражада таниш бўлиб қолди. Аёлларнинг ха-холаб кулишлари энди жаҳлимни чиқармас, қўшнилари — икки голланд офицерининг ниҳоясиз баҳслари ҳам менга одатдаги ҳол эди. Олдимда битта йўл қолган, у ҳам бўлса қочиш эди, аммо каюта иссиқ ва дим, салонда эса инглиз хонимлар роялда даққионусдан қолган вальсларни тинимсиз ижро этардилар. Бу воқеаларнинг барчаси кун тартибимни кескин ўзгартиришим билан тугади. Тушлиқдан сўнг бир-икки кружка пиво ичгач, каютамга кириб кетардим. Шу йўсинда кечки овқат ва ундан сўнг бўладиган рақс оқшоми тугагандан кейингина уйғонардим.

¹ Клерк — ёзув-чизув ишларини олиб борадиган кичик хизматчи. (Шу ва бундан кейинги изоҳлар таржимонларники).

Бир куни уйқудан турсам, тобутсифат қаютамда қоронғулик ва сукунат ҳукморон эди. Вентиляторни ўчириб қўйганим учун нам ҳаво гўё чаккаларимга ёпишиб олгандек туюлар, туйғуларим ўтмаслашиб қолганди. Қеарда ётганим ва соат неча бўлганини англаб олиш учун анча вақтим кетди. Шубҳасиз, тун яримдан оққан, чунки тепадан музика оҳанги ҳам, судраб босилаётган оёқ товушлари ҳам эшитилмасди. Фақат кема моторли левианфаннинг¹ гупиллаб ураётган юраги сингари пишқирганича кеманинг шовдираб қолган гавдасини кўз илғамас олисларга судрамоқда эди.

Қўлларим баландинани пайпаслаганча палубага кўтарилдим. У ер бўм-бўш эди. Нигоҳим тутун буруқсаётган дудбурон ва ғира-шира милтираётган рангоутлар² бўйлаб кўтарилар экан, тўсатдан кўзларимга ёрқин ва жозибали нур урилди. Осмон нур таратмоқда эди. Бамисоли кимдир осмонга ялтироқ қора духоба ёпиб қўйганга ўхшар, қарақлаётган юлдузлар ундаги нурсиз тешик тизимчаларга қиёс қилгудек, улар орасидан эса тасвирлаб бўлмас даражада ғоят сеҳрли бир жилва барқ ўрмоқдайди.

Уша тундаги осмонни мен илгарича ҳеч қачон кўрмагандим. У артилган шишадай ярқироқ, пўлатдек кўкимтир-қора, товланувчан, ой ва юлдузлар нурига чўмилган, сеҳрли бўшлиқда ловуллаб турган алангага ўхшарди. Ой нурида кеманинг оппоқ бўёқлари ярқираб, осмоннинг қора барқути остида у кўзга янада ёрқинроқ ташланарди. Кема арқонлари, реялар, унинг барча чизиқлари бу жилва оқимида бир-бирига қоришиб кетгандек эди. Мачта чироқлари ва соқчи турадиган миноранинг прожектори — ернинг бу сариқ юлдузчалари бўшлиқда, само чироқлари орасида муаллақ осилиб турганга ўхшарди.

Нак тепада — ярқироқ олмос михлар билан осмонга қоқиб қўйилгандек сеҳрли Жанубий хоч юлдузлар туркуми — Саратон буржи живирлаб турарди.

Гарчи фақат кема тўлқинлар бағрини ёриб, бир кўтарилиб, бир тушиб, майин титраганча ва кўксини тўлдириб нафас олганча олға интилар экан, тепадаги юлдузлар ҳам у билан бирга чайқалиб сузаётганга ўхшарди. Осмонга тикилганча сеҳрланиб қолдим. Узимни худди илимилиқ сув оқаётган душ тагида тургандек ҳис қилардим, фақат сув ўрнига қўлларим, елкаларимга, бошимга илиқ ой нури қуйилар ва у гўё ичимга ҳам оқиб кираётгандек ғашлик ўз-ўзидан йўқолиб, бирданга кўнглим равшан тортди. Енгил ва эркин нафас олдим, завқшавқ билан майин, вижилдоқ, кишини сархуш қилувчи мевалар бўйи, олис оролар ҳиди уфуриб турган сарин ҳавони лабларимда зилолдек тиниқ ичимлик сингари ҳис этдим. Фақат шундагина, кемага чиққанимдан бери илк марта бутун вужудимни орзу қилиш ҳиссининг муқаддас қувончи қамаб олди ва бундан ҳам эҳтирослироғи, ўзимни мени ўраб турган момиқликка бамисоли аёлдек бахш этгим келмоқда эди. Чалқанча ётиб, кўзларимни тепага, оқ иероглифларга қадагим келди. Аммо барча креслолар йиғиштириб қўйилган бўлиб, бўм-бўш палубада салгина ором олса ва хаёл сурса бўладиган жой топилмасди.

Чор тарафдан қуйилаётган нурлар жилвасида кўзларим қамашиб, қўлларим билан ён-веримни пайпаслай-пайпаслай олдинга, кеманинг тумшук томонига ўта бошладим.

Юлдузларнинг оппоқ ёғдуси кўзларимни оғритар, мен бирор соя жой топиб, тўшак устига чўзилиб ётмоқчи ва нурлар менинг эмас, балки бошқа нарсалар устига қандай тушишини кўрмоқчи эдим — одатда, манзарани қоронғи хонадан туриб шундай томоша қиладилар. Арқонларга қоқила-қоқила ва темир чиғирларни айланлиб ўтиб, охири юқори палубанинг тумшук қисмига етиб келдим ва пастда форштвен қоронғиликни қандай кесаётганлигини ҳамда эриган ой нури сувдаги кўпикдай икки томонга ажралиб кетаётганини томоша қила бошладим. Кема тумшуги плуг сингари бир кўтарилиб, бир пастга тушиб, қоп-қора тўлқинлар тўшини ёриб борар, учқунлар сачраётган бу ўйиндаги мағлуб тўлқинларнинг ғам-андухию ерликлар қудратининг барча қувончларини яйраб ҳис этмоқдайди. Томоша билан банд бўлиб, орадан қанча вақт ўтганини

ҳам сезмай қолибман. Шу алфозда бир соат турдимми ёки бир неча минутми — билмайман, кема улкан бешик сингари мени тебрата-тебрата элитиб қўйган, бутун вужудимни ширин бир ҳорғинлик қамаб олаётган эди.

Ширин хаёлларга берилиб ухлагим келди, аммо бу сеҳру жодуларни ташлаб пастга, лаҳадга ўхшаш қаютамга қайтгим йўқ эди. Беихтиёр оёқларим билан пастда чувалиб ётган арқонлар тўдасини пайпаслаб, улар устига ўтирдим ва кўзларимни юмиб олдим, аммо бари бир, ҳамон ҳар томондан кўзларимга, устига кумуш нурлар қуйиларди. Пастдан сувнинг майин шовуллашию тепадан оламни қуршаган оппоқ нурларнинг сассиз жаранги эшитиларди. Секин-аста бу шилдираш бутун борлигимни чулғаб олди. Узимни-ўзим ҳис қилмасдим. Нафас олаётган менми ёки кеманинг мотор-юрагимни — идрок этолмасдим, гўё ярим тунда оламнинг тинимсиз шилдирашига қўшилиб кетаётгандек эдим.

Шундоқ ёнгинамда эшитилган паст, қуруқ йўтал товуши мени ўрнимдан тургазиб юборди. Қўрқиб кетдим. Ҳатто оппоқ нурлар жилвасидан қамашган кўзларимни зўрга очдим. Рўпарамда, борт соясида нимадир, чамаси кўзойнак ойнаси бўлса керак, ярқ этиб кетди, сўнгра каттакон думалоқ учқун чакнади, бу албатта трубкадаги тамаки олови эди. Турган гап, кеманинг олд томонидаги кўприклару тепадаги Жанубий хоч юлдузлар туркумига суқланиб, шунга вақт давомида ҳаракатсиз ўтирган кишини сезмаган эканман. Ҳали ўзимга келмай туриб, беихтиёр немисчалаб дедим:

— Кечирасиз!

— О, марҳамат! — деган немисча овоз келди қоронғиликдан.

Зулматда, ўзинг кўрмаган киши ёнида жимгина ўтириш қанчалар ғалати ва ваҳимали эканини тасвирлаб беролмайман. у ҳам менга ҳайрат ичра тикилиб турганини беихтиёр ҳис этдим, аммо бизга тушиб турган оппоқ милт-милт нурлар шунчалар ёруғ эдики, иккимиз ҳам бир-биримизнинг соядаги шарпаларимиздан бўлак ҳеч нарса ни кўролмадик. Бироқ мен унинг нафас олиши ва трубкасини тортаётганини эшитаётган эдим.

Жим туравериш жимгимга тега бошлади. Бурилиб кетсам ҳам жин урмасдику-я, аммо бу жуда ўйламай қилинган иш бўларди-да. Хижолат тортганимдан нима қилишимни билмай, чўнтагимдан сигарета чиқардим. У киши гўгурт қақиб тутди, лип этган олов бир лаҳза биз турган тор бурчакни ёритди. Рўпарамда кўзойнакли, ўзимга бутунлай нотаниш киши турарди. Мен уни кемада тушлик овқат пайтида ҳам, палубада ҳам кўрмагандим. Билмадим, гўгурт олови кўзларимга урилганиданми ёки бу шунчаки қорахаёли, ҳарҳолда, нотаниш кишининг юзи менга аллақандай хафақон, қўрқинчли даражада буришган ва жинбашара бўлиб кўринди. Ҳазинани аниқ кўриб олмасимданоқ атрофимни яна қоронғилик қоплади. Унинг гавдаси ғира-шира кўзга ташланар, қоп-қора бўшлиқда аҳён-аҳёнда трубкасидаги олов ярқ этиб қоларди. Иккимиз ҳам миқ этмай турардик ва бу жимлик тропик иқлимнинг дим ҳавосидек бизни эзарди.

Охири мен бу ҳолатга чидай олмай, ўрнимдан турдим ва ҳурмат билан дедим:

— Хайрли тун!

— Хайрли тун! — деган бўғиқ, қаттиқ ва занглаган темирнинг ғижрлашидек овоз эшитилди қоронғиликдан.

Ҳорғин ҳолда такалаж устидан ўтиб, устунлар ёнидан олға қараб юрдим. Тўсатдан ортимдан шошилинич, аммо беқарор, журьатсизлик билан босилган қадам товуши эшитилди. Бу ҳозиргина кўрган қўшмининг қадам товушлари эди. Беихтиёр тўхтаб қолдим. У менга яқинлашиб келди, нотаниш кишининг ўзига хос қадам ташлашида қандайдир қўрқув ва ташвиш аломатлари бор эди.

— Кечирасиз, — деди у шошилиб, — сиздан бир нарсени илтимос қилмоқчи эдим. Мен... мен... — деди у ва тугилиб, нилжолатдан бир неча сония гапини давом эттиролмади қолди, — мен... менинг бу ерда ёлғиз ўтиришга уринишимнинг сабаблари бор... шахсий сабаблар... бахтсиз ҳодиса... йўловчиларга кўрингим келмайди. Йўқ, йўқ, сизни назарда тутаяётганим йўқ... сиздан илтимос қилмоқчи эдим... мени бу ерда кўрганганимни бировга айтиб қўймасангиз... сиздан жуда миннатдор бўлардим... биласизми, одамлар олдига чиққанимга тўсқинлик қиладиган шахсий асослар бор... нечаси мени бу ерда кўрганганимни бировга айтиб қўйсангиз, менга ҳаддан ташқари ёмонлик қилган бўласиз...

¹ Левианфан — баҳайбат афсонавий денгиз ҳайвони, учар аждаҳ.

² Рангоут — елкан ва юкларни кўтаришда ишлатиладиган ходаси-мон асбоб.

³ Рея — кема мачталарида елкан боғланадиган кўндаланг ёғоч.

У яна тутилиб, гапиролмай қолди. Уша заҳотиёқ илтимосини бажо келтиришимни айтиб, уни тинчлангирдим. Бир-биримизга қўл бердик. Сўнгра мен каютамга қайтиб, уйқуга ётдим, аммо уйқумда ҳам тинчлик бўлмади.

Сир саклаш жуда оғир бўлса ҳам, сўзимнинг устидан чиқиб, бортдаги бу ғалати учрашув ҳақида ҳеч кимга миқ этиб оғиз очмадим. Чунки денгиздаги саёҳат пайтида ҳар қандай кичик ҳодиса: уфқда кўринган нотаниш елкан ёки бирор дельфиннинг сувдан отилиб чиққани, янгича бир шилқимлик ёхуд ўтинчи бир ҳазил катта воқеа деб қабул қилиниши мумкин. Шу билан бирга, мен бу ғалати йўловчи тўғрисида бирон нарса билиб олиш иштиёқига тушиб қолган эдим. Биронта мос исм топарманми, деб кемадаги йўловчилар рўйхатини кўздан кечириб қикдим, унга бирор алоқаси бормикин деган илинжда йўловчиларга тикилдим, аммо булар барчаси беҳуда иш эди. Тунда яна ўша киши билан учрашим умидида кунбўйи бекарорлик билан кеч киришини кутдим. Топишмоққа ўхшаган психологик ҳолатлар менга жуда таъсир қилади. Бутунлай ҳузур-ҳаловатини йўқотиб, уларнинг сир-асрорини билиб олмагунимча тинчмайман. Шунақа сал ғалатироқ одамлар менда уларнинг кўнглига қўл солиб кўришга шунчалар қизиқиш уйғотадики, бу аҳволим соҳибжамол бир аёлнинг васлига етиш иштиёқидан сира фарқ қилмайди. Ортиқ даражада қўзилиб кетган кунни бекорчилик билан ўтказиб, жуда эрта уйқуга ётдим. Аммо туннинг қоқ ярмида уйғонишимни, қандайдир бир куч мени уйғотишини билардим.

Чиндан ҳам шундай бўлди. Худди кечагидек, роппа-роса соат ўн иккида уйғониб кетдим. Соатнинг қоронғида нур таратадиган миллари роппа-роса бир-бирининг устида, ягона чизик бўлиб кўринарди. Шошилинч кийиниб, дим каютамдан ҳам димроқ тун қўйиणा отилдим.

Худди кечагидек осмонда юлдузлар чарақлар, бутун вужуди титраб турган кема устига тарқоқ нур қўйиларди. Юксакликда эса Жанубий хоч буржи алангаланмоқда эди. Ҳамма нарса худди кечагидек — бизнинг кенгликлардан фарқи ўлароқ тропик зоналарда кун ва тун эгизакдек бир-бирига ўхшаш бўлади, фақат мендагина кечаги майин, кишини аллалайдиган ва хаёлга толдирадиган мастоналик йўқ эди. Нимадир ҳадеб ўзига қорлар, ташвишга солар ҳамда мени қаёққадир тортаётган ўша кучни сезиб турардим: ўша кеманин аслаҳалар қалашиб ётган тумшугида кечаги сирли йўловчи қимир этмай ўтирибдими, йўқми, шуни билмоқчийдим. Тепадан кема кўнгиригининг садоси эшитилди, мени нимадир беҳосдан туртиб юборганга ўхшарди. Оҳанрабодек ўзига тортаётган кучга истамайгина ён бериб, қадам-бақадам олға интилардим. Кечаги жойга етиб бормасимдан туриб қаршимда бир нарса милт этиб аланга олди. Қип-қизил кўз сингари чанқанган нарса унинг трубкасидаги ўт эди. У кечаги жойда қимирламай ўтирарди.

Беихтиёр вужудимга аллақандай титроқ кириб, тўхтаб қолдим. Кейинги дақиқада ортимга бурилиб кетган бўлардим, аммо қоронғиликда нимадир қимирлади, кимдир ёрнидан туриб, мен томонга икки қадам босди. Тўсатдан ёнгинамда унинг илтифотли ва қандайдир эзилган товуши эшитилди:

— Кечирасиз, — деди у, — афтидан, сиз кечаги жойингизга ўтмоқчига ўхшасиз. Аммо мени кўргангиз заҳоти орқага қайтмоқчи бўлганингизни сезиб қолдим. Марҳамат, ўтаверинг, мен ҳозир кетаман.

— Утираверинг, ўтираверинг, сизга халақит бермаслик учун қайтиб кетмоқчи эдим, холос.

— Сиз менга халақит бермайсиз, — эътироз билдирди у қуюниб, — аксинча, бир марта бўлса-да, ёлғизлик азобидан қутулаётганимдан хурсандман... Ун кундан буён инсон зоти билан гаплашганим йўқ... аниқроғи, бир неча йилдан бери... жуда қийналиб кетдим, дардининг бировга айтолмай ичинга ютаверсанг, бўғилиб кетаркансан киши... Каютамда ортиқ ўтиролмайман... ўша тобутда... биласизми, ортиқ чндай олмайман... одамларни ҳам ёқтирмайман, чунки улар кунбўйи парвойифалак, ўйнаб-қуладилар, бу эса менга сираям ёқмайди... уларнинг кулгилино овозлари каютамга кариб боради, қулоқларимни беркитиб оламан... тўғри, улар гап нимадалигини билишмайди-ку, улар ҳеч нарсага билишмайди, бундан ташқари, уларга бунинг нима алоқаси бор...

У яна тутилиб қолди, сўнгра қутилмаганда шошилиб, деди:

— Сизни ташвишга қўймоқчи эмасман... Сергаплгим учун кечиринг!

У эгилиб таъзим қилди ва кетишга чоғланди. Мен эса уни мажбурлагандек тўхтатиб қолдим.

— Сиз менга бутунлай халақит бераётганингиз йўқ. Аксин-

ча, шундай сокинликда сиз билан суҳбатлашиб турганимдан хурсандман. Чекасизми?

— У мен тутган портсигардан битта сигарета олди. Гугурт ёқиб тутдим. Хира нур унинг юзини ёритди, кўзойнақ тақилган кўзлари аллақандай сирли бур куч билан менга еб қўйгудек тикилиб турарди. Қўрқиб кетдим, унинг нимадир демоқчи бўлаётганини, ниманидир айтишга мажбур эканини пайқадим. Унга ёрдам бериш учун сўзларини жимгина тинглашим лозим эди.

Биз ўтирдик, бурчакда яна битта кресло бўлиб, у мени ўшанга таклиф этди. Чека бошладик. Қоронғиликда унинг сигаретидеги олов тинимсиз сакраётганидан кўллари қалтираётганини пайқадим. Иккимиз ҳам миқ этмасдик. Сўнгра у тўсатдан паст овозда сўради:

— Чарчаган бўлсангиз керак?

— Йўқ, умуман чарчаганим йўқ.

Қоронғиликдан келаётган овоз яна бир зумга тиниб қолди.

— Сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим... тўғривоғи, сизга бир нарсани айтиб бермоқчи эдим. Илк бор дуч келган кишига мурожаат қилиш жуда ноқулай, биламан, ҳа, жуда яхши биламан, аммо... мен шундай бир кўрқинчли психик ҳолатдаманки... ҳозир бирор одамга ичимдаги бор сирларимни сўзлаб беришим керак, бўлмасам ишим чатоқ... ўлиб қолишим мумкин... Айтсам сиз мени тушунарсиз, деб уйлайман... Биламан, сиз менга ҳеч қандай ёрдам беролмайсиз, аммо дардимни ичимга ютганим учун касалман... Касал киши эса бошқалар кўзига доимо кулгили кўринади.

Мен унинг сўзини бўлиб, ўзингизни кўпам қийнаиверманг, дея илтимос қилдим.

— Уялмасдан ҳаммасини айтиб беринг, тўғри, мен сизга ҳеч нарса ваъда қилолмайман, аммо, ахир, ёрдам беришга тайёрман дейиш ҳам бурчим-ку. Башарти, бирор кишининг оғир аҳволда қолганини кўрсак ёрдам бериш биз учун ҳам фарз, ҳам қарз-ку?

— Бурч дейсизми... ўз ёрдамини таклиф этиш бурчи... ёрдам беришга ҳаракат қилиш... Демак, сиз ҳам дунёда шунақа бурч бор, деган фикрдан экансиз-да... ўз ёрдамини таклиф этиш бурчи...

У бу сўзларни уч марта такрорлади. Унинг бу сўзларни гўлдираб такрорлагани мени ваҳимага солиб қўйди.

«Тентак-пентак эмасмикан? Ёки қайфи ошганроқми?» — ўйладим мен ўзимча.

Гўё бу тахминларимни овоз чиқариб айтганимдек, у менинг фикрларимни ўқиб олди ва тўсатдан шундай деди:

— Сиз мени маст ёки ақлдан озган деб ўйлаётган бўлсангиз керак. Йўқ, йўқ, ҳозирча маст ҳам эмасман, ақлдан ҳам озганимча йўқ. Аммо сизнинг сўзларингиз менга ғалати таъсир қилди, чунки ҳозир мени қийнаётган нарса ҳам ўша — бизга ҳам фарз, ҳам қарз бўлган бурч ҳақида, бурч...

У яна тутила бошлади, сўнг жимиб қолди. Орадан бир неча дақиқа ўтгандан кейин яна гап бошлади.

Мен врачман. Бизда баъзан шунақа ҳодисалар, шунақанги қийин вазиятлар бўладики... айтайлик, шундай мужжал ҳолатда қоласанки, бурчинг бор-йўқлигини ўзинг ҳам билмайсан киши... Бурч ахир битта эмас, ўз яқинларинг олдидаги бурч, ўз олдиндаги бурчинг, давлат ва фан олдидаги бурч... Тўғри, ёрдам бериш керак, шунинг учун ҳам биз дунёга келганмиз ахир... Аммо бундай қоидалар фақат назариядагина мавжуд... Хўш, ёрдам беришининг ҳам биронта белгиланган чегараси борми? Мана, айталик сиз бегона кишисиз, мен ҳам сизга мутлақо бегона одамман. Сиздан мени кўргангизни ҳеч кимга айтмаслигингизни илтимос қилдим. Сиз ўз бурчингизни бажардингиз, ҳеч кимга лом-мим демадингиз. Мен сиздан суҳбатдош бўлишни илтимос қилдим, чунки биров билан гаплашолмасдан сил бўлаёздингиз. Сиз менга қулоқ тутяпсиз, яхши... Аммо, менимча, бу илтимосларимни бажариш жуда осон бўлгани учунгина шундай қилдингиз... Агар, масалан, ёқамдан ушлаб сувга отиб юборинг, деб илтимос қилганимда-чи?.. У ҳолда энди сиздаги такаллуф ҳам, ёрдамга тайёргарлик ҳисси ҳам барҳам топади. Ҳа, ҳа, қаердадир у барҳам топади... масала сизнинг ҳаётингизга, шахсий жавобгарлигингизга бориб тақалган жойда тугайди. Ҳа, ҳа, бу бурч қаердадир барҳам топиши керак-ку, ахир?.. Ёки врачларда бурч деганлари абадий тугамаслиги керакми? Наҳотки, фақат лотинча сўзлар билан эзилган дипломи бўлгани учунгина у умрбод қандайдир қутқарувчи, қандайдир ёрдам берувчи ролини ўйнаши керак? Қандайдир бир аёл... қандайдир бир бемор келиб ундан фидойилик, ёрдам, яхши муомала талаб қилса, наҳотки врач ўз

хаётини қурбон қилиб, бор-йўғидан воз кечиши лозим... Йўқ, йўқ, бурч деганларнинг ҳам чек-чегараси бор, ахир... Кучинг етмайдиган, қўлингдан келмайдиган вазиятларда у барҳам топади.

У бир нафас тин олиб, сўнгра давом этди.

— Шунчалар ҳаяжонланиб гапираётганим учун кечирасиз... йўқ, йўқ, маст эмасман... ҳозирча маст эмасман... Тан оламан, бунақа дўзахга ўхшаган танҳоликда тез-тез шунақиси ҳам бўлиб туради. Узингиз уйлаб кўринг, етти йил давомида ерли халқ ва ҳайвонлар орасида яшаган бўлсам... жўяли гапиришни ҳам унутиб қўяркансан киши... Гапира бошласанг, ҳаяжонланиб, тутилиб қоласан... Сабр қилинг, ҳа, мана эсимга тушди... Сиздан сўрамоқчи эдим... сизга бир нарсани айтиб бермоқчи эдим... фариштадек очиқ кўнглилиги билан беғараз ёрдам бериш бурчи ҳақида... Бунинг тарихи жуда узун, сизни ҳори-тиб қўяманми деб қўрқаман. Чиндан ҳам чарчамадингизми?

— Йўқ, йўқ, сираям чарчаганим йўқ.

— Мен, мен... раҳмат... катта раҳмат... ичасизми?

У орқасида, қоронғиликда нималарнидир тимириклиди. Қатор териб қўйилган икки, уч ёки ундан ҳам кўпроқ шишалар бир-бирига урилганидан шиқирлаб кетди. Виски қўйиб менга узатди. Мен фақат унга лабимни теккизиб қўйдим, у бўлса бир кўтаришда ичиб юборди. Ярим дақиқа орага жимлик чўкди. Кема кўнғироғи жарағлади, соат ўн икки яримга занг урган эди.

— Шундай қилиб, сизга бир воқеани сўзлаб бермоқчи-ман, — деб гап бошлади у. Тасаввур қилиб кўринг, бир врач... кичик бир шаҳарчада... тўғрироғи, қишлоқдаги бир врач... бир врач...

— У яна тутилиб қолди. Кейин бирдан креслосини олдинга суриб, менга яқинроққа жойлашди.

— Йўқ, бундан ҳеч нарса чиқмайди. Ҳаммасини бир бошидан айтиб бермасам, сиз бари бир тушунмайсиз. Буни мисол тариқасида, алоҳида воқеа сифатида тасвирлаб бўлмайди. Бошидан ўтган барча воқеаларни сизга бафуржа сўзлаб беришим керак. Уялиш ёки бирор ишни яширишдан фойда йўқ... менинг олдимда ҳам ахир одамлар ечиниб, ҳамма жойини кўрсатишди-ку... Ёрдам беришларини истасанг, аравани қуруқ олиб қочиш ёки бирор нарсани яшириш керак эмас. Шундай қилиб, сизга қандайдир афсонавий бир врачнинг бошидан ўтган воқеаларини эмас, балки ўз кўрган-кечирганларимни ҳикоя қилиб бераман... Сизнинг қаршингизда бутунлай ечиниб, бу — мен дейман... Бу ит ётиш, мирза туришда, жонингни сўғуриб, иликларингиздаги ёғни сўриб оладиган бу жазирамада уят нималигини бутунлай унутиб юборганман.

Мен қандайдир ноўрин бир ҳаракат қилдим шеклини, у гапидан тўхтади.

— Нима, сиз қаршилик билдирмоқчимисиз? Тушуниб турибман, тропик иқлим, ибодатхоналар, пальмалар, икки ойлик саёҳатингиз романтикаси сизни мафтун этиб қўйган. Ҳа, темир йўл вагонларида, автомобилда ёки рикша файтунларида ўтадиган бўлсангиз, тропиклар сеҳр-жодуга тўла бўлиб кўринади. Бундан етти йил бурун, бу ерга биринчи марта келганимда мен ҳам сизнинг ҳолингизга тушганман. Э-ҳа, нималарни орзу қилмагандим ўшанда! Тилларни ўрганиб, муқаддас китобларни асл нусхасида ўқимоқчи, шу ерга хос касалликларни аниқлаб, фанга хизмат қилмоқчи эдим. Ерли халқ психикасини ўрганиб, европаликлар жарғонида айтганда, одамийлик ва цивилизация миссионери бўлгим келарди. Бу ерга қадам ранжида қиладиган ҳар бир кишида аввалига худди шундай ушалмас орзулар пайдо бўлади. Аммо бу кўзга кўринмас шиша деворли оранжереяда четдан келган киши бари бир кучдан қолади, хинин дорисидан қанча ичмасин, бари бир иситмаси ошиб, руҳи тушиб кетади, киши медузадек ланж ва ялқов бўлиб, бўшашиб қолади. Катта шаҳарлардан бу ерга келган европалик ўз ахлоқий қиёфасини йўқотади. Бу ҳол эртаими-кечми, ҳар бир кимсга таъсир қилади: кимдир ича бошлайди, кимдир наша чекишни ўрганади, учинчи хил кишилар безорилик қилиб, раҳм-шафқат деган нарсани бутунлай унутиб юборади, борингки, ҳар ким ўзича ақлдан озади. Европани соғинасан киши, вақти келиб, бир куни шахринг кўчаларидан ўтишни, тошдан қурилган уйлarning ёруғ хоналарида оқ танлилар орасида ўтиришни йиллар бўйи орзу қиласан: аммо бир кун отпусқа олиш муҳлати етиб келганда, ўрнингдан кўзгагилишга ҳам эринаркансан киши. Ватанингизда сени ҳамма унутиб юборишганини, сен улар орасида ҳамма топтаб ўтиши мумкин бўлган митти денгиз чифаноғидек арзимас бир нарса эканингни билганингдан кейин

шундай бўларкан. Ботқоққа ботганингча, шу жазирама ва балчиқли ўрмонларда ўлиб кетасан... ўзимни шу ерда қулдек ишлашга сотган кунингга лаънатлар бўлсин.

Шуниси борки, мен бу ишни ўз хоҳишим билан қилганим йўқ. Германияда ўқиб, яхшигина врач бўлиб етишдим. Лейпциг клиникасида ишга олиб қолишди. Ўша пайтда журналларда шов-шув бўлиб кетган янгича эмлаш усулини биринчи бўлиб мен ҳаётга татбиқ этганман. Ўша касалхонада бир аёл билан танишиб, ошиқу беқарор бўлиб юрдим. У ўзининг биринчи ошиғини шунчалар жинни қилган эканки, охир-оқибат у револьвердан ўқ узиб, аёлни ярадор қилган. Тез орада мен ҳам шу қўйга тушиб қолдим. У мен билан муносабатда ўзини маф-рур ва ўта совуққон тутар, бу эса мени тамом ақлдан оздирар эди. Хукмрон ва доворак аёллар мени доимо осонгина қўлга ола билар, буниси эса ўзига шунчалар мафту қилган эдики, эс-ҳушимдан бутунлай жудо бўлдим. У нимани хоҳласа, ҳам-масини бажо келтирдим... мен... нега энди айтмаслигим керак, ахир бу воқеалар юз берганига етти йил тўлди-ку... унинг хоҳишига бўйсуниб, касалхонанинг барча пулларини харажат қилиб юбордим. Воқеа ошкор бўлиб қолгандан кейин жанжал бошланди, тўғри, тоғам мен сарфлаган ҳамма пуллари тўла-ди, аммо мансабдан воз кечишга тўғри келди. Шу пайт Голландия ҳукумати колонияларда ишлаш учун йўл пули тўлаш шарти билан врачларни ёллаётганини эшитиб қолдим. Йўл харажат-ларини тўлашса, демак, у ерда ишлаш ҳам осон бўлмаса керак деб ўйладим. Бу безгакка кон плантацияларда қабр хочлари биздагидан кўра уч марта тезроқ кўпайишини ҳам билардим, аммо ёшлигингда касаллиги ва ўлим тўғрисида мулқоқ ўйла-мас экансан киши. Тўғри, бошқа иложим ҳам йўқ эди, шунинг учун Роттердамга бориб, ўн йил ишлаб бериш шартномасига имзо чекдим ва мўмайгина пул олдим. Ярмини уйга — тоғам-га жўнатдим, қолган ярмини эса порт кварталида бир хоним-нинг ноз-фироғига сарфлаб қўйдим. Бу хоним касалхонадаги ўша «лаънати мушук»га жудаям ўхшаш бўлгани учун сўнги чақамгача шилиб олди. Пулсиз, соатсиз, ҳеч қанақа орзу-хаёл-ларсиз Европада жўнаб кетдим. Кемамиз гавандан очиқ ден-гизга чиқаётганда унчалар ҳам қайғурганим йўқ. Кейин эса сиз каби палубада туриб, Жанубий хоч колдузлар буржини ва паль-маларни томоша қилдим. Юрагим гул-гул ураб, ох, ўрмонлар, ёлғизлик, сукунат дея орзиқардим. Ёлғизликка-ку, хоҳлаганимдан ҳам ортиқ даражада эришдим. Мени одамлар, клуб-лар, китоблар, газеталар, гольф¹ ўйинлари бўлган Батавия ёки Сурабая шаҳарларига эмас — умуман номлар ҳеч қанақа роль ўйнамайди — балки, шаҳардан кейин икки кун йўл юриладиган энг чекка постлардан бирига жўнатишди. У ерда бир неча қоқсуяк, мижгов амалдор ва уч-тўртта ерли халқдан чиққан ярим европаликлар саломатлигини назорат қилиб турардим. Тўрт томонимиз ўрмон, плантация, чакалакзор ва ботқоқлик-лардан иборат эди.

Дастлабки кунларда ҳали чидаса бўларди, чунки вақтимни асосан илмий кузатишларга бағишлардим. Бир куни вицере-зидент тушган машина ағдарилиб, резидентнинг оёғи синиб қол-ганда, уни санитарларсиз бир ўзим операция қилдим ва бу ўшанда анча пайтгача одамлар тилидан тушмай юрди. Ерли халқ ишлатадиган қуроллар ва заҳарларни йиғдим, қисқаси, тубанлашиб кетмаслик учун қилмаган ишим қолмади. Аммо буларнинг ҳаммаси Европада йиғиб келган кучим тугагунга қадар давом этди, холос, сўнгра лоқайд тортиб қолдим. Икки-учта европаликлар мени зериктирар, улар билан алоқани узиб, тўйиб ичиб олар ва хаёлга толардим. Шартнома муҳлати туга-шига яна уч йил қолган, кейин пенсияга чиқиб, Европага кети-шим ва ҳаётимни янгидан бошлашим мумкин эди. Очигини айтганда, энди ҳеч нима билан шуғулланмасдан жимгина ётар ва ўша кунни кутардим. Агар ўша аёл... ўша воқеа юз берма-ганда, ҳозир ҳам муҳлат тугаганини кутиб ётган бўлардим.

Қоронғиликдан келаётган овоз тинди, трубкадаги олов ҳам сўниб қолган эди. Орага жимлик чўкди. Пастдан тўлқинларнинг кема бурнига шовуллаб урилиши кема моторининг бўғиқ то-вуши эшитиларди, холос.

Чекким келди, аммо гугурт олови ёғдусида яна унинг юзи кўринишидан кўрқардим. У эса жим эди. Ҳикоясини тугатдим ёки ухлаб қолдим — билмасдим, шунчалар ўлик ва дахшатли сукунат бор эди унинг шу туришида.

¹ Гольф — копток ўйинларидан бир тури.

Кеманинг кўнғироқли соати бўлиб-бўлиб бонг урди: соат бир бўлган эди. Нотаниш киши яна ҳаракатга тушди, стаканлар жаранглаб кетди. Менимча у виски шижасини қидираётган эди. Вискини қултиллаб ичаётгани эшитилди, сўнгра тўсатдан кескин ва эҳтиросли овозда давом этди.

— Қаерда тўхтаган эдик, ҳа, сабр қилинг, демак воқеа бундай юз берган эди. Бир неча ойдан бери ўша ўзимнинг ғоримда ўргимчак уясида ўтиргандек ўтирардим. Ёмғирлар мавсумида бир неча ҳафта тўхтамасдан жала қўйди. Ҳузуримга биронта жонзот, бирон европалик таширғи буюрмади. Кунлар имиллаб ўтар, ҳамроҳларим эса ҳамшираларим бўлмиш сариқ танли ерли аёллару жонажон виски эди, холос. Европани шунчалар соғингандимки, бутунлай ғам-ғуссага ботган эдим. Биронта романда ёруғ кўчалар, оқ танли аёллар тўғрисида ўқиб қолсам, бирдан юрагим ҳаприқиб, бармоқларим титрай бошларди. Сизга бу ҳолатни бекам-кўст тасвирлаб беролмайман, бу ўзига хос тропик касаллик ҳисобланиб, шиддатли, иситмали кечади, шу билан бир вақтда, у ватанини кўмсаш ҳамдир. Уша пайтда жўғрофий атласни кўздан кечирганча, саёҳатларни орзу қилиб ўтиргандим. Тўсатдан кимдир эшикни қаттиқ тақиллатди. Ташқарида маҳрам билан ҳамшираларимдан бири турар, кўзларида ҳайрат акс этарди. Улар менга оқ танли бир хоним бу ерга таширғи буюганини айтишди. Ташқарига отилдим. Оқ танли оймича бу гадойтипмас жойларга қаердан келиб қолди, ахир мен фойтуннинг ҳам, автомобилнинг ҳам товушини эшитмадим-ку?

Зинадан пастга тушмоқчи бўлдим-у, кейин яна орқага қайтдим. Ойнага қараб тезда уёқ-буёғимни тузатиб олдим. Кўнглим ниманидир сезгандек асабийлашиб, тинчимни йўқотгандим. Дўстлик юзасидан мени шу кейин орада сўраб келадиган ҳеч ким йўқ эди-да. Ниҳоят, пастга туша бошладим.

Биринчи хонада кутиб турган хоним менга пешвоз чиқди. У юзига қалин чачвон тортиб олган эди. Саломлашмоқчи эдим, гапимни оғзимдан олди:

— Салом, доктор! — деди у соф инглиз тилида, унинг гап оҳанги жуда раван ва олдиндан ёд олинганга ўхшаб туюлди. — Уйингизга бостириб кирганимиз учун узр. Станцияга келган эдик, машинамиз ўша ерда қолди.

«Нега уйимгача машинасида келавермади экан», деган фикр яшин тезлигида хаёлимдан ўтди.

— Бирдан сизнинг шу ерда яшашингиз ёдимга тушди. Сиз тўғрингизда жуда кўп яхши гаплар эшитганман. Вицерезидентни операция қилганда сиз ҳақиқий мўъжиза яратгансиз. Оёғи бутунлай тузалиб кетган, ҳозир у яна гольф ўйнапти. Ҳа, ҳа, бизда ҳамма шу тўғрида гапирди. Биз томонга ишга ўтмоқчи бўлсангиз, эвазига бажонидил ўзимизнинг вайсақи ҳарбий врачимиз ҳамда яна икки докторни ҳам қўшиб бериб юборамиз. Умуман, нега сира кўринмайсиз, худди йогларга ўхшаб яшайсиз-а...

Хоним тинимсиз равишда валдирар, менга оғиз очишга ҳам имкон бермасди. Бу қуруқ валдирашда қандайдир асабийлик ва нотинчлик зоҳир эди, меҳмоннинг руҳияти аста-секин менга ҳам ўтиб борарди.

Бу аёл нега бунча кўп гапирди? — ўйладим ўзимча, — ҳали ўзини таништиргани ҳам йўқ, нега юзидан пардани олмапти? Иситмаси бормикин? Хастами ёки ақлдан озганми?

Унинг валдирашига қулоқ солиб, қаршисида соқовдек қаққайиб туришга мажбурлигимдан тобора асабийлашардим. У бир лаҳза гапдан тўхтаганда мен уни юқорига, хонамга таклиф этдим. Хоним ўз маҳрамига қўли билан «пастда қол» деб ишора қилди ва юқорига кўтарилди. Мен унга эргашдим.

— Жуда шинам экан, — деди у хонамни кўздан кечираркан, — бу ажойиб китобларни қаранг. Ҳаммасини ўқиб чиққинг келади киши.

У жавонга яқинлашиб, китобларни кўздан кечиришга бошлади. Юқорига чиққанимиздан кейин биринчи марта бир неча минут жимиб қолди.

— Бир пайлдан чой ичсак қандай бўларкин, — дедим мен пайдан фойдаланиб. У мен тарафга ўгирилмасдан китобларнинг муқоваларини кўздан кечиришда давом этди.

— Йўқ, йўқ, раҳмат доктор... биз ҳозир жўнаб кетамиз... вақтин жуда зик... шундай бир айланб чиқувдик... Сизда Флобернинг китоблари ҳам бор экан-а, мен уни севиб ўқийман... Айниқса «Тўғулар тарбияси»ни... Жуда ҳам қўйилман. Французча ҳам ўқиркансиз-да... Ҳамма нарсани биласиз-а, ҳа, немислар... улар мактабда ҳамма нарсани ўрганишади. Шунча тилни билишингиз чиндан ҳам ҳайратга солади кишини... Вице-

резидент сизни доимо мақтаб гапирди. Унинг айтишича, сиз ягона моҳир жарроҳ эмишсиз ва у ўзини қўрқмасдан яна операция қилишингизга рози бўларман. Бизнинг кекса докторимиз эса бридж¹ ўйнашдан бошқа нарсага ярамайди. Биласизми, бугун эрталаб калламга сиз билан маслаҳатлашсам яхши бўларди, деган фикр келиб қолди. Шу ердан ўтаётиб ўйловдимки... Майли, бугун ишингиз кўп бўлса керак, бошқа сафар кирарман...

— Мана, ниҳоят кўнглингдаги гапни очяпсан, — ўйладим ўзимча, аммо сир бой бермасдан, ҳозирми ёки бошқа пайтдами, унинг хизматида доимо тайёр эканлигини изҳор этдим.

— Касалим унчалар жиддий эмас, — деди у мен томонга ярим ўгирилганча жавондан олган бир китобни варақлар экан, — жиддий эмас, шунчаки аёлларга хос касалликлар, баъзан бошим айланиб, кўнглим беҳузур бўлади, ҳушимдан кетаман... Бугун эрталаб автомобилда шундай бўлди, муюлишда кўнглим озиб, ҳушдан кетибман... Хизматкорим мени суяб юзларимга сув селгач ўзимга келдим. Бу, эҳтимол, шофёр машинани жуда тез ҳайдагани учундир, сиз қандай фикрдасиз, доктор?

— Дабдурустдан бирор нарса дейиш қийин. Бу ҳол тез-тез такрорланиб турадимми?

— Йўқ, кейинги пайтларда, бундан икки-уч ҳафта бурун бошланди ҳушдан кетиш ҳам, кўнглим беҳузур бўлиши ҳам, аввал сира бунақа эмасди.

У яна жавонга яқинлашиб, қўлидаги китобни қўйди ва бошқасини олиб варақлай бошлади. Ажабо, у китобларни асабий ҳолда титкилар, юзидаги чачвонни кўтарай демасди. Мен ҳам атай миқ этмасдим, уни куттиргим келарди. Ниҳоят, у яна беғам қиёфада бидирлай бошлади.

— Бу унчаям жиддий касаллик бўлмаса керак-а, доктор? Ахир, қандайдир хавфли тропик касаллиги эмасдир?

— Аввал иситмангиз бор-йўқлигини аниқлашим керак. Томир уришингизни кўрайлик-чи...

Мен аёлга яқинлаша бошлашим билан у ўзини четга олди.

— Йўқ, иситмам йўқ, бунга аниқ биламан... ҳар қуни термометр билан ўлчаб кўраман... ўша ҳушдан кетиш ҳоллари бошланган кунданок... иситмалаганим йўқ, ҳароратим доимо бир хил — 36,4°. Ошқозоним ҳам жойида.

Бир неча дақиқа тарадуланиб қолдим, борган сари шубҳам ортиб борарди. Бу аёл мендан нимадир истаётганини сезардим. Одам оёғи етмайдиган шунчалар хароб ва хилват жойга фақатгина Флобер тўғрисида суҳбатлашгани келмайдиларку, ахир. Уни яна бир неча минут куттиришга мажбур қилдимда, сўнг тўғридан-тўғри сўрадим:

— Кечирасиз, сизга бир неча савол берсам майлими?

— Албатта, доктор! Сиз ахир врачсиз-ку, — деди у, сўнг тескари ўгирилиб, яна китоблар билан ўйнай бошлади.

— Болаларингиз борми?

— Ҳа, ўғлим бор.

— Уша пайтда... демоқчиманки, ўғлингиз туғилмасдан илгари ҳам шунақа ҳоллар бўлганми?

— Ҳа.

Унинг овози энди бутунлай бошқача эди. Аниқ-равшан, тушунарли, боя бидирлаб гапирганидек асабий ҳам эмасди.

— Сиз ҳозир ҳам ўшандай... саволим учун кечирасиз... ҳозир ҳам ўшандайга ўхшаш ҳолатда бўлишингиз мумкинми?

— Ҳа! — деди у бирдан, пичоқдек кескир овозда, аммо ён томондан менга кўриниб турган юзининг бирор жойи ҳам қилт этмади.

— Хоним, сизни текшириб кўрсам яхши бўларди... руҳсат этсангиз, нариги хонага ўтсак...

У тўсатдан мен томонга ўгирилди. Парда остидан менга тикилган совуқ, қатъий нигоҳни ҳис қилдим.

— Текшириб ўтиришинг ҳожати йўқ... ҳолсизлигим сабаби менга тўла аён...

Овоз бир дақиқа тиниб қолди. Виски тўлдирилган стакан қоронғиликда нуқрадек ялт этиб кетди.

— Демак, қулоқ солинг... аммо аввал шуни бир тасаввур қилиб кўринг-а. Танҳоликда умри ўтиб бораётган бир кишиникига ўтган кўп йиллар давомида биринчи марта оқ танли аёл кириб келсин... ва бирдан мен хонамда қандайдир мудҳиш нарса, хавф-хатар борлигини сеза бошладим. Аъзо-баданим музлаб кетди. Гапини маъносиз бидир-бидирдан бошлаб, бир-

¹ Бридж — қарта ўйинининг бир тури.

данига ўз талабини қиндан суғирилган ханжардек очиқ айтиб қўйган бу аёлнинг темир иродаси олдида ваҳимага тушиб қолдим. Мендан нима истаётганини билардим, келган заҳоти фаҳмлагандим, чунки аёлларнинг шунақа илтимос билан ҳузуринга келиши биринчи марта эмасди. Аммо улар қандайдир уялиб, кўз ёши тўкиб, қасамлар ичиб илтимос қилардилар. Аммо бу аёл... темирдек ирода, эркакларникидек қатъият бор эди унда. Унинг мендан кучлироқ эканини биринчи дақиқалардаёқ сезгандим. Агар хоҳласа, у мени ўз иродасига бўй-сундирга оларди. Бироқ ғазаб деганлари менда ҳам ошиб-тошиб ётганди... ўзини ҳимоя қилаётган эркакнинг эркаклик ғурури... чунки, боя сизга айтдим-ку, биринчи дақиқалардаёқ, унга кўзим тушиши биланоқ уни душманам деб билгандим.

Аваллига жим туравердим, ҳа, қайсарлик ва нафрат билан жим турдим. Чачвон ортидан менга тикилаётганини, гапиришга мажбур қилмоқчи бўлганини сезиб турардим. Ниҳоят ҳам бошладим, бироқ мужмал қилиб, ўзим ҳам сезмаган ҳолда унинг сафсата сотишига тақлидан ғўлдирай бошладим.

— Мақсадингизни тушунмадим, — дедим мен баҳона қилиб.

Билмайман, сиз буни тасаввур эта оласизми, йўқми, аммо мен ўшанда уни мақсадини очиқ айтишга мажбурламоқчи бўлдим. Унга ҳеч нарса тақлиб қилмасдан, аксинча, у мендан ялиниб илтимос қилишини истардим, чунки аёл шунчалар кибр-ҳаво билан келганди-да... Бундан ташқари, шунақа калондимоғ, совоққон хонимларни кўрганда кўнглим суст тортиб кетишини ҳам биласиз...

Мақсадга яқинлашмасдан гапни буриб, унинг ҳеч нарсадан қўрқмас ва бўлаверишини, бош айланиш ва кўнглининг айниш ҳоллари ҳамма аёлларда ҳам учраб туриши, бунақа ҳодиса ҳомилининг яхши ривожланаётганидан дарак беришини айтдим. Медицина журналларидан мисоллар келтирдим. Мижғовлик билан унинг ҳозирги ҳолати одатий нарса эканлиги тўғрисида эзмаланавердим, эзмаланавердим... аммо ўзим у мени тўхтатишини, гапимни оғзимдан олишини кутардим. Сабри чидамаслигини билардим.

Чиндан ҳам у эскин бир қўл ҳаракати билан барча насихатларимни сулуриб ташлагандек гапимни бўлди:

— Доктор, мени ташвишга солаётган нарса бу эмас. Уғлим туғилган пайтда соғлигим яхши эди. Ҳозир эса мазам йўқ... тез-тез юрагим санчиб туради...

— Юрагим санчади дейсизми? — такрорладим мен безовталанганга ўхшаб, — ҳозир кўрамаизда.

Худди ўрнимдан туриб, стетоскопни келтирмоқчи бўлаётгандек ҳаракат қилдим. Лекин у мени тўхтатиб қолди. Овози эскин, буйруқ оҳангида жаранглади:

— Юрагим санчиб туради, доктор, сўзларимга ишонишингиз керак. Текширишларга вақт сарфлаб ўтиришингизни истамасдим, сиз ҳам балки менга сал-пал ишонч билдирарсиз, деган умиддаман. Менга келсак, сизга ишонишимни етарлича исботладим-ку.

Бу энди очиқчасига кураш, жангга тақлиф этиш эди. Мен бу қақирани қабул қилдим.

— Ишониш учун ошкоралик, тўла маънодаги ошкоралик керак. Очиқчасига гапираверинг, мен ахир врачман-ку. Биринчидан, юзингиздан чачвонни олинг, ўтиринг, китоблар билан ўйнашни, гапни буришни йиғиштиринг. Врачнинг олдида чачвонда келмайдилар-ку, ахир.

У менга тик ва мағрур назар ташлади. Бир неча лаҳза тараддуланиб турди, сўнг ўтириб, юзидан чачвонини олди. Унинг қўрқа-писа, ўзимча тасаввур этган юзига кўзим тушди. Аёлнинг ички дард ёки ҳаяжонини ўқиб бўлмайдиган босиқ ва ҳужумфармо юзиде ёшига мос келмайдиган гўзаллик барқ уриб турар, инглизларда тез-тез учраб турадиган мовий кўзларида сукунат аломатлари ҳукмрон, аммо бу кўзлардан ҳар нарсани кутса бўлади. Юпқа, бир-бирига қимтилган лаблар сир бой бермасди. Бир неча дақиқа бир-биримизга тикилиб турдик, унинг амирона ва саволомуз нигоҳида совуқ бир қаҳр зоҳир эдики, мен дош беролмай, беихтиёр четга ўгирилдим.

У бармоқлари билан столини оҳиста черта бошлади, демек, унинг ҳам асаблари дош беролмаётган эди. Кейин у тўсатдан ва шошилди, деди:

— Доктор, сиздан нима истаётганимни билайсизми ўзи?

— Билсам керак деб ўйлайман. Келинг, очиқчасига гапиришга ўтайлик... Сиз ҳозирги аҳволдан қутулишни истаяпсиз. Мен сизни беҳушлик ва кўнгли айнишларидан қутқаришим

керак... унинг сабабчисини олиб ташлаб, албатта. Шундайми?

— Ҳа! — деди пичоқдек кесиб.

— Бунақа эксперимент ҳар иккала томон учун хавфли эканини биласизми?

— Ҳа.

— Қонунда бу иш ман қилинганини-чи?

— Аммо шундай ҳоллар ҳам бўладики, у ман этилмасдан, балки талаб қилинади.

— Бунинг учун врачнинг хулосаси керак...

— Сиз врачсиз-ку, шунақа хулосага келинг-да.

У кўз юммай анча вақт менга қаттиқ тикилди. Гаплари оддий гап эмас, буйруқ эди ва мен ғариб унинг иродаси, сеҳрли кучи олдида довдираб қолгандим. Аммо, бари бир, енгилганимни сездирмасликка тиришардим. «Шошилма, қандай қилиб бўлса ҳам гапни чўз, уни ялинишга мажбур эт», — дерди ичимдаги қандайдир бир эди.

— Бу ҳамиша бир врачнинг қўлидан келавермайди, бироқ касалхонадаги бир ҳамкасабам билан маслаҳатлашишга тайёрман...

— Ҳамкасабангизнинг кераги йўқ... Мен сизнинг ҳузурингизга келганман...

— Билсам бўладими, нега тўғри менинг олдимга келдингиз?

У менга совоқ бир қараш қилди.

— Сиздан яширмоқчи эмасман. Сиз жуда хилват жойда яшайсиз, мени ҳам танимайсиз... жуда билимдон врачсиз, сиз... — У бир неча лаҳза тараддуланиб турди, кейин сўзида давом этди: — Уйингизга мўмайгина пул ишлаб кетиш имконияти туғилса, бу ерларда кўп вақт қолиб кетмайсиз...

Баданимдан совоқ тер чиқиб кетди. Қуруқ, савдогарларга хос ҳисоб-китоб мени лол қилиб қўйди. Лаблари илтимосга жуфтланмасдан туриб, у ҳаммасини ҳисоблаб чиққан, сайёда ўз сайдининг изидан тушгани каби мени кузатган, сўнгра шикорини бошлаган эди. Шайтонникидек иродаси вужудимга ўтиб, мени ўзига бўйсундираётганини ҳис этардим, аммо жонжаҳдим билан унга қаршилик кўрсата бошладим, яна бир бор ўзимни ишбилармон ва истеҳзоли кўрсатишга уриндим.

— Ҳўш, ўша мўмайгина пулни сиз менинг изимга топшириб қўяйсизми?

— Ҳа, аммо сиз менга ёрдам берганингиздан кейин тезда бу ердан жўнаб кетишингиз керак.

— У ҳолда пенсиядан маҳрум бўламан-ку?

— Бу зарарни ҳам қоплайман.

— Сиз очиқчасига гапиряпсиз, бироқ мен янада очиқроқ бўлишингизни истардим. Гонорар сифатида сиз менга қанча пул беришини мўлжаллаясиз?

— Чек бўйича Амстердам шаҳрида олиш шарт билан ўн икки минг гульден...

Титраб кетдим... ғазаб ва ҳайратдан туюқиб кетдим. У ҳаммасини, пул суммасини ҳам, тўла усулини ҳам олдиндан ҳисоблаб қўйган эди. Пулни мен фақат Амстердам банкидан олишим мумкин эди, бунинг учун эса Европага жўнаб кетишга мажбур бўлардим. Ҳа, у ҳали мен билан танишмасдан туриб, менга баҳо берган ва сотиб олган, ўз кучига ишонган ҳолда тақдиримни ҳал этган эди. Юзига бир шапалоқ урмоқчи бўлдим. Титраганимча ўрнимдан туриб, кўзларига тикилдим. У ҳам ўрнимдан турди. Илтимос қилишни хоҳламаётган жипс лабларига эгилишни истамаётган такаббур пешонасига кўзим тушганда вужудимни қандайдир ўч олиш, зўрлаш истаги қамраб олди. У кўнглимдан ўтганини сездим шекилли, қошларини чимирди. Шилқим одамларга тенбеҳ бериш учун аёллар кўпинча шундай қилишади. Орамиздаги бир-биримизга бўлган нафрат яққол очилиб қолди. Мени кўрага кўзи йўқ эди, чунки менга унинг иши тушиб турганди-да. Мен эса ялиниб илтимос қилишни хоҳламагани учун ундан нафратланардим. Шу бир лаҳзалик сукунатдан сўнг биз ҳеч нарсани яширмасдан гапириб қолдик. Қандайдир бир хаёл менга шиллиқ қуртдек ёпишиб олди-да, мен унга... мен унга...

Йўқ, йўқ, тўхтанг... менинг нима қилганимни... нима деганимни сиз бутунлай бошқача тушунишингиз мумкин... Бу аҳмоқона хаёл менга қандай ёпишиб олганини сизга бафуржа тушунириб беришим керак.

Қоронғиликда яна стакан шикорлади, нотаниш ҳамсуҳбатимнинг овози эса янада титрабди қилди.

— Кечирим сўрамоқчи, ўзини оқлашга уриняпти деб ўйланг... Чунки шундай қилмасам, сиз ҳеч нарсани тушунмайсиз... Яхши одам бўлганманми, йўқми — билмайман... аммо

қўлимдан келганча одамларга ёрдам берардим. Уша пайтдаги ит ётиш, мирза туришимда озми-кўпми тўплаган билимларим кўмағида кимнингдир ҳаётини сақлаб қолсам, бу мен учун бирдан-бир қувонч, бирдан-бир юланч бўларди. Шунда мен ўзимни осмону фалакда ҳис этардим. Юзи кўрқувдан кўқарган, дод-вой солиб, илон чақиб дўмбирадай шишиб кетган оёғини кесиб ташламаслигини илтимос қилган бадавий йигитчанинг ҳаётини сақлаб қолган кун мен учун энг бахтиёр дамларимдан бири эди. Иситмалаб ётган аёлга ёрдам кўрсатиш учун соатлаб йўл юриб, энг чекка жойларгача борганман. Бу хоним ўзимдан талаб қилаётган ёрдамни мен Европада, клиникада ишлаб юрган пайтларимда ҳам кўрсатгандим. Аммо у пайтда кимгадир кераклигини, кимнидир ўлимдан ёки руҳий тушқунликдан қутқариб қолаётганимни ҳис этиб турганман. Кимгадир кераклигини ҳис қилиш ёрдам берувчининг ўзига ҳам сув билан ҳаводек зарур-да.

Аммо хоним, сизга буни тасвирлаб бера оламанми, йўқми — билмайман, сайр этаётиб йўл-йўлакай сизниқига кирдик деган дақиқадан бошлаб, мени ҳаяжонга солган, ғашимни келтирган эди. Узини катта тутгани учун у менда қаршилик кўрсатишга жазм ўйотган, вужудимдаги барча... нима десам экан... барча қаҳру ғазаб жунбушга келган эди.

Ўзини мусичаи беозор қилиб кўрсатиши, гап ҳаёт-мамот устида кетаётган бир пайтда совуққонлик билан муросага таклиф қилиши ғазабимни кўзгатиб юборди. Ўйлаб кўринг ахир, охир-оқибат голф ўйнаб туриб аёл ўз-ўзидан ҳомиладор бўлиб қолмайди-ку?

Ҳа, билардим, яъни ўша пайтда, нигоҳимда ҳимоя ва унинг таклифини бутунлай рад этган ифодани ўқиб олгандан сўнг, пўлатдек совуқ кўзлар устидаги қайрилма қошларини чимирган бу вазмин, совуққон, димоғдор хоним икки-уч ой аввал бегона бир эркак билан онадан туғилгандек қип-яланғоч ётгани, ҳузур қилганидан оҳ-вой чеккани, баданлари лаблари сингари бир-бирига чирмашиб кетгани даҳшатли бир аниқлик билан кўз ўнгимда жонланди. У мен томон мағрурлик ва инглиз офицерларига ҳо такаббурлик билан назар солганда, хаёлимга шу фикр келиб, вужудимга ўт туташди... Ҳамма нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетди... Мен уни камситиш иштиёқига тушиб қолдим... Шу лаҳзадан бошлаб унинг кўйлак ичидаги яланғоч бадани кўз ўнгимдан кетмади... Шу дамдан бошлаб мен уни ўз измига бўйсундириш, шу совуққон, мағрур аёлни ўша бегона, мен танимайдиган эркак сингари оғушимда эритиб, эҳтироснинг зўрлигидан инқиллаб, оҳ чекишини эшитгим келиб қолди...

Мана шуларни сизга тушунтириб бермоқчи эдим. Бу ерда қанчалар тубанлашган бўлмайин, врачлик мавқеимни суистеъмол қилмаганми. Ишонаверинг, бу хонимга нисбатан ҳам менда майл ёки заррача шахвоний эҳтиёж бўлмаган... лекин тан олишим керак, унинг ғурури устидан ғалаба қозониш, эркак сифатида уни бўйсундириш истаги бор эди менда. Аввал айтганимдек, димоғдор, совуққон аёлларга дуч келганимда кўнглим суст кетиб қолар, унинг устига, бу ерда яшаётганимга етти йил бўлибдики, оқ танли аёлни кўрмаганим, бирон марта қаршиликка учрамаганим кучини кўрсатди, чунки бу ердаги қизлар... бу дилбар, хушовоз, нозик маҳлиқалар эҳтиром билан ўзларини оқ танли кишига, «жанобга» бахшида этардилар. Ўзларини шикастанафс ва итоаткор тутганча, сал бўғиқроқ товушда кулиб-кулиб, амримга мунтазир турардилар... Аммо худди мана шу қўлларникидек ювошлик ва тавозе ҳам кўнглимга уриб қолар экан... Тушунапсизми, ҳа, энди тушунаётган бўлсангиз керак, ғурур ва нафратга тўлган бошдан-оёқ дамдуз, сир бой бермайдиган, шу билан бирга, сир-асрори ва яқин ўтмишдаги эҳтиросларининг изи ярқ этиб кўриниб турган аёлни ўзим уйимга тўсатдан кириб келиши менга қанчалар таъсир этганини... унинг мениқига, сўққабош, мосуво, чўллаб турган одам, ярим ҳайвоникига безбетлик билан бостириб кириши қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини тушунапсизми? Яхши тушунишингиз учун сизга шуларни айтмоқчи эдим... Шундай қилиб, ёмон ниятларга бориб, уни кўз ўнгимда яланғоч, ҳиссиётга берилган, ўзини тортиқ этишга тайёр ҳолда тасаввур қилиб ҳамлага тайёрландим, аммо ўзимни бепарво кўрсатишга уриндим.

— Ўн икки минг гульден дейсизми? Йўқ, бу камлик қилади, — дедим мен.

Унинг ранги оқариб кетди. Рад этаётганим пулга ўчлигимдан эмаслигини у албатта тушунган эди, аммо бари бир сўради:

— Хўш, қанча талаб қиласиз?

Сохта бепарволик оҳангига гапириш жонимга теғди.

— Келинг, очиқча ўйинга ўтайлик, — дедим мен, — савдогар эмасман, ёки манфур олтинга заҳар сотадиган «Ромео ва Жульетта» даги аптекачи ҳам эмасман... эҳтимол, савдогарларнинг бутунлай тескарисидирман... демак бу йўл билан мақсадингизга етолмайсиз.

— Демак, сиз бу ишни қилмоқчи эмассиз, шундайми?

— Пул эвазига қилмайман.

Бир дақиқа орамизга жимлик чўкди. Шундай теран сукунат ҳукм сурдики, биринчи марта унинг нафас олиши, ҳансираши эшитилди.

— Бўлмаса, яна нима истагингиз бор?

Энди мен ўзимни тўхтатолмай қолдим.

— Биринчи навбатда истардимки, сиз мени савдогар сифатида эмас, одам сифатида кўрсангиз ва шундай мурожаат этсангиз... Ердамимга муҳтож экансиз, лаънати пулларни орага суқмасдан одам сифатида илтимос қилсангиз. Ахир, мен фақат врачмасман-ку, қабул соатларимдан ташқари бошқа вақтларим ҳам бор... эҳтимол, сиз ўшанақа вақтда келгандирсиз... У бир неча дақиқа жим қолди, сўнгра лаблари титраб, шошилиб деди:

— Бундан чиқди, сиздан илтимос қилсам... сиз розисиз-а? — Сиз яна савдолашяпсиз, мен аввал ваъда берсам, сиз илтимос қилмоқчисиз. Аввал сиз илтимос қилинг, кейин мен жавобимни айтаман.

У эгар кўрмаган асов отдек бошини озод кўтарди ва менга ғазаб билан тикилди.

— Йўқ, сизга ялинмайман. Бундан кўра ўлганим яхшироқ.

Вужудимни ғазаб, бебош ва аҳмоқона нафрат қамраб олди.

— Илтимос қилишни хоҳламас экансиз, унда мен талаб қиламан. Айтиб ўтирмасам ҳам бўлади, сиздан нима истаётганимни билиб турибсиз. Кейин майли, ёрдам бераман.

У анграйганича бир зум менга қараб қолди. Сўнгра, йўқ, бунинг қанчалар даҳшатлилигини сизга тасвирлаб беролмайман, унинг юз мускуллари таранглашиб, бирдан кулиб юборди... бетимга қараб, мени лол ва шу билан бирга, ер билан яқсон қилган тасвирлаб бўлмас даражадаги жирканиш ҳисси билан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди...

Унинг кулгиси қутилмаганда гумбурлаб кетган момоқалди-роққа ўхшар, бу кулгуда шунчалар қудратли куч бор эдики... мен унинг қаршисида тиз чўкиб, оёқларини ўпишга ҳам тайёр эдим. Бу ҳол атиги бир дақиқа давом этди. Бамисоли мени яқин ургандек, вужудим ёниб кетаётган эди. У бурилиб, шитоб билан эшик томонга йўналди.

Беихтиёр унинг ортидан талпиндим, тўхтатмоқчи, кечирим сўрамоқчи бўлдим. Кучим адои тамом бўлган эди. Шунда у мен томонга ўгирилиб деди, йўқ, йўқ, аниқроғи буюрди:

— Ортимдан боришга ёки изимдан тушишга ҳаракат қилиб юрманг! Охири вой бўлади!

Шу заҳоти эшик тақ этиб ёпилди.

Орага жимлик чўкди. Ой нури қунилаётгандек майин шилдираш эшитилди. Ниҳоят, қўшмин яна гапида давом этди.

— Эшик тақ этиб ёпилди, мен турган жойимда гипноз қилинган кишидек қотиб турардим. Унинг зинадан пастга тушаётгани, уй эшигини ёгани эшитилди... Ҳаммасини эшитиб турардим, бутун вужудим унга талпинарди... билмайман, орқага қайтармоқчимидим, урмоқчимидим ёки бўғиб ташламоқчимидим, ҳар қалай ортидан югурмоқчи эдим, қўлимдан келмади... худди ток уриб, аъзои-баданим шол бўлиб қолгандек, ўрнимдан қирилай олмасдим. Ярадор эдим, ҳа, нигоҳларининг яшиндек тиғи кўксимни яралаганди. Биламан, буни тасвирлаб ҳам, ҳикоя қилиб ҳам бўлмайди... сизга кулгили туюлиши мумкин, аммо мен турган жойимдан қимирлаёлмасдим... Орадан беш-ўн минут ўтгандан кейингина ердан оёқ узолдим, холос.

Аммо бир қадам босар-босмас яна оловдек ёнар, учиб кетишга тайёр эдим. Кўз очиб-юмгунча зинадан пастга тушдим. Хоним кўча бўйлаб пастга, станция томонга кетган бўлиши мумкин эди. Велосипедни олиш учун омборхонага югурдим, бундай қарасам, калитни олиш ёдимдан кўтарилган экан. Эшикнинг тамбасини кўпориб ташладим. Саройнинг бамбук девори ғичирлаб, қамиш парчалар чор тарафга учди. Велосипедга миниб, хонимнинг ортидан йўлга тушдим. Машинасига ўтирмасдан унга етиб олишим, гаплашишим керак эди.

Тупроқ йўлдан велосипедни учуриб борар эканман, хонамда қанча пайт ҳушимни йўқотиб туриб қолганим яққол аён бўлди.

Хоним анча узоқлаб кетган эди... аммо ўрмон муюлишида, станциянинг шундоқ яқинида унга кўзим тушди. Хоним ўз маҳрамини билан шахдам қадамлар ташлаб, шошилиб кетиб борарди... улар ҳам мени кўриб қолишди шекилли, хоним маҳрамига нимадир деди-ю, ўзи кетаверди. Хизматкор тўхтади... Хоним нима қилмоқчи ўзи? Нера у ёлғиз кетаяпти? Маҳрамга эшитирмасдан мен билан хилватда гаплашиб олмоқчимми? Педальни жон-жаҳдим билан боса бошладим. Тўсатдан ён томондан нимадир йўлимни кесиб чиқди... унинг маҳрами экан... велосипедни зурга буришга улгуриб, гумбурлаб ағанаб тушдим.

Сўкина-сўкина ўрнимдан турдим ва муштимни тугиб, бу галварснинг башарасига бошлаб туширмоқчи эдим, у ўзини чеккага олиб қолди. Велосипедни турғизиб, яна минмоқчи эдим, маҳрам ёнимда пайдо бўлди.

— Сиз шу ерда қоласиз! — деди у инглиз тилини бузиб гапираркан, велосипедни маҳкам ушлаб олганча.

Сиз тропик мамлакатларда, Европа мамлакатларининг колонияларида яшаб кўрмагансиз-да... маҳаллий киши оқ танли «жанобинг» велосипедини маҳкам ушлаб, унга жойидан қимирлашганини буюришни қанчалар катта кўполлик ва жиноят эканлигини тушунмайсиз... Жавоб бериш ўрнига унинг юзига мушт тушира бошладим, ҳар урганимда у гандираклар кетар, аммо велосипедни кўйиб юбормасди. Қисик кўзлари кўркүвдан катта очилиб кетган, рулни маҳкам ушлаб олганча такрорларди:

— Сиз шу ерда қоласиз!

Яхшиям, ёнимда револьверим йўқ экан, бўлмаса уни шу ернинг ўзида отиб ташлардим.

— Йўқол, ифлос! — бўкирдим мен.

Бутун гавдаси ғужанак бўлганча менга қаради, бироқ рулни кўйиб юбормади. Бошга ҳам, кўзига ҳам паққос мушт туширардим, у бўлса рулни маҳкам ушлаб турарди. Бундай қарасам, хоним кўздан ғойиб бўлибди... балки аллақачон жўнаб ҳам кетгандир... шунда ғазабим жўшиб, боксёрлар сингари жағига яхшилаб ургандим, тупроққа ағдарилиб тушди. Велосипед яна менинг ихтиёрида эди... аммо энди аксига олиб, у жойидан жилмасди... Маҳрам билан уни уёқдан-буёққа торганимизда кегайлари қийшайиб кетган экан. Титроқ кўллари билан уларни тўғриламоқчи бўлгандим, удалай олмадим. Велосипедни йўлга, маҳрамнинг ёнига улқотирдим, маҳрам қонга беланганича ўрнидан туриб, ўзини чеккага олди.

Кейин эса... йўқ, европалик кишининг ерли аҳоли олдида шундай ҳолга тушиши у ерда қанчалар уят эканини сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз... нима қилаётганимни билмасдим, миямда фақат бир фикр ғужғон урарди, ортидан чопишим, унга етиб олишим керак эди... ақлдан озган кишидек қишлоқ кўчаси бўйлаб югуриб борардим. Чайлалар ёнида тўпланган қишлоқ аҳолиси докторнинг югураётганини томоша қилишарди.

Терга ботганча станцияга етиб келдим.

— Автомобиль қани? — биринчи саволим шу бўлди.

— Ҳозиргина жўнаб кетди, — дейишди одамлар менга.

Етиб келмай туриб автомобиль қани деб қичқиришим, тер ва чангга ботган кўринишимдан улар мени жиннига чиқаришган бўлса керак. Кўча адоғида автомобилдан чиқаётган оқ тун буруқсиз кўринди. Ҳа, унинг астаги амалга ошди, жўнаб кетишга улгурди... худди барча бешафқат ҳисоб-китобларнинг амалга ошиши муқаррарлиги сингари... аммо қочиб кетгани унга ёрдам беролмади... Тропик мамлакатлардаги европаликлар ўртасида ҳеч нарса сирлигича қолмайди. Ҳамма бир-бирини танийди, ҳар қандай майда нарса катта гап-сўзларга сабаб бўлади, оламшумул воқеага айланади. Ахир, унинг ҳайдовчиси бир соат давомида давлат бунгалоси¹ ёнида бекор турмаган-ку... бир неча минутдан сўнг мен ҳамма нарсани аниқлаб олдим. Наслу насабини ҳам, марказда яшашини ҳам, поездда у ерга саккиз соат йўл юриб борилишини ҳам, эри катта коммерсант эканини, жуда бой-бадавлат яшашларини, олий табақадан эканини ҳам, миллати инглизлигини ҳам билиб олдим. Эри беш ойдан бери Америкада экан, яқин кунларда рафиқасини олиб кетиш учун бу ерга келаркан. Хонимнинг эса — бу хаёл вужудимни заҳардек куйдириб ўтди — ҳомиладор бўлиб қолганига узоғи билан икки-уч ой ўтганди, холос.

Шу ергача сизга ҳаммасини тушунтириб беролдим, деб ўйлайман, чунки ўша дақиқагача эс-ҳушим жойида эди... врач сифатида ўзимга-ўзим диагноз қўя олардим. Кейин бирдан вужудимда қалтироқ бошланди... нима қилаётганимни билмай қолдим... тўғрироғи, қилаётган ишимнинг бутунлай бемаънилигини аниқ сезиб турардим-у, аммо ўзимни тўхтатолмасдим... ўзимни ўзим тушунмасдим, машинага етиб олиш мақсадида олға чопардим. Сабр қилинг-чи, балки тушунтириб берарман... Амоқ нималигини биласизми?

— Амоқ дейсизми? Эсимга тушди, малайзияликларда мастлик ҳолатининг бир тури шундай аталса керак.

— Йўқ, бу мастлик эмас, ундан бир неча бор кучлироқ... телбалик, одамнинг итларга ўхшаб қутуриши, қандайдир алко-гольдан заҳарланишларга ҳеч ҳам тенглаштириб бўлмайди-ган, маъносиз, қонсиргаган мономания¹ тўтқаноғи... Аввал ўзим ҳам бир неча марта шунчақ ҳолларнинг гувоҳи бўлгандим... Гап бошқалар ҳақида кетаётганда биз жуда ақлли ва ишбилармонмиз... Аммо бари бир, бу даҳшатли ва сирли касаллиқнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлай олмаганман. Эҳтимол, бу иқлим билан боғлиқ бўлса керак, чунки дим ва оғир ҳаво кишининг асаб системасига ҳалокатли таъсир этади ва охири-оқибат, уни ишдан чиқаради. Амоқ тўғрисида гапирётган эдим-а... ҳа, у шундай бошланади: малайзиялик оддий ва софдил бир киши ҳеч ким билан иши бўлмай, уйда шалпайиб, ўзи тайёрлаган арақни ичиб ўтиради... Хоним келмасдан аввал мен ҳам хонада шундай ўтиргандим. Тўсатдан ўрнидан сакраб турадио ханжарини олганча, кўчага югуради... Қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмасдан, олдинга қараб чопаверади... Йўлида дуч келган одамга ҳайвонни ўзининг криси² билан чавақлаб ташлайверади... Қон эса уни янада қутуртириб юборади... оғзидан кўпик сачратганча ёввойи ҳайвондек бўкириб, ўнгу сўлига қарамай, қўлидаги қонга ботган крисини силкитиб, даҳшатли йўлидан ҳеч қаёққа бурилмай чопаверади... чопаверади... Қишлоқ аҳолиси амokka чалинган кишини тўхтата олади-ган куч йўқлигини яхши билишади... шунинг учун ҳам уни кўрган киши «амок, амок» деб қичқириб, дуч келган томонга қоча бошлайди. Амokka чалинган киши эса ҳеч нарсани кўрмай, ҳеч нарсани эшитмай, йўлида дуч келганни пичоқлаб, қутурган итни отгандай отиб ташламагунларича ёки ўзи кўпикка ботиб ерга қуламагунча олдинга қараб чопаверади.

Уз бунгалом деразасидан шунчақ ҳолини бир марта кузатганман... жуда даҳшатли манзара... шунинг учун ўша пайтдаги аҳволимни яхши тушунаман. Амokka чалинган кишидек ўнгу сўлга қарамасдан хонимнинг ортидан югурибман. Нимадир қилганим ёдимда йўқ, чунки ҳаммаси бирдан содир бўлди...

Ун минутдан кейин, йўқ, нималар деяпман, беш ёки икки минутдан сўнг бу хонимнинг исми, уйи, тақдирини, қисқаси, ҳаммасини бўлиб олганимдан кейин, илтмос қилиб бир кишининг велосипедини олдим уйга жўнадим. Костюмимни жомадонга жойлаб, бир оз пул олдим ва вокзалга отилдим. Жўнаб кетаётганимда хизматчиларим атрофига йиғилишди, аёллар нималарнидир сўрашди, аммо мен уларга қайрилиб ҳам қарамасдим. Оқруг амалдорларига ҳам хабар бермай, ўрнимга ўринбосар ҳам тайинламай, уйим ва нарсаларимни тақдир ҳукмига ҳавола қилиб, биринчи поезд билан шаҳарга жўнаб кетдим. Хоним менинг хонамга бостириб келганига бир соат ҳам бўлмасдан ҳаётим қиморга тикилган, ўзимни эса амок қаёққадир, тубсиз бўшлиққа қувиб борарди.

Оқибатини ўйламасдан таваккалига олға интилардим... Кечқурун соат олтида шаҳарга кириб келдим. Олтидан ўн минут ўтганда мен унинг уйи рўпарасида турардим. Келганим ҳақида унга хабар беришларини буюрдим. Тушуниб турибсиз, бу мен қилишим мумкин бўлган ишларнинг энг бемаъниси, энг аҳмоқонаси эди, аммо амokka чалинган киши қаёққа бораётганини билмайди. Бир неча минутдан кейин хизматкор қайтиб келди.

— Хонимнинг мазаси йўқ экан, сизни қабул қилолмасмиш, — деди у совуққина.

Гандираклаганимда эшикдан чиқиб кетдим. Ортимдан одам юборар, деган умидда бирор соат чамаси уй атрофида судралиб юрдим. Кейин бориб меҳмонхонага жойлашдим ва хо-

¹ Бунгало — европаликларнинг Ҳиндистондаги колонияларида қурилган текис томли уйлари. (Инглизча — бунгало. Ҳиндча — бенгали, бангла).

¹ Мономания — алаҳлаб, ўзи тушунмаган ҳолда бир фикрга ёпишиб олиш.

² Крис — малайзияликларнинг тиғи илон шаклидаги ханжари.

намга икки шиша виски келтиришларини илтимос қилдим. Виски ва икки доза веронал ичганимдан кейин зўрға кўзим илинди... Бу оғир ва нотинч уйқу ҳаёт ва ўлим ўртасидаги пойга давомида биринчи танаффус эди.

Кема кўнғироғи жаранглади. Икки марта қаттиқ бонг урилди. Уларнинг товуши майин, қилт этган шабада йўқ ҳавода анча пайтгача жаранглаб турди ва қоронғиликда менинг қаршимда ўтирган кишининг ҳаяжонли ҳикояси сингари сувнинг тинимсиз шилдирашига сингиб кетди. Ҳамсуҳбатим чўчиб тушди шекилли, ҳикояси узилиб қолди. Бутилкани пайпаслаб қидираётгани, вискини култиллаб ичаётгани эшитилди. Сўнгра ўзини бир оз босиб олди ва равон товушда гапира бошлади.

— Кейин нималар бўлганини сизга тасвирлаб беролмасам керак. Ҳозир бундай ўйлаб қарасам, ўша пайтда иситмам кўтарилиб кетган ёки ўта асабий ҳолатда бўлган эканман. Амокка чалинган кишининг ақлдан озиш чегарасигача етиб қолгандим. Шаҳарга мен сешанба кuni кириб келган бўлсам, унинг эри минган «П. ва О. пароходи» шанба кuni Иокогамадан етиб келиши керак эди. Бирор қарор қилиш ва хонимга ёрдам бериш учун уч кунгина вақт қолганди. Тушуняпсизми, унга ёрдам бериш лозимлигини билардим, аммо у билан гаплашиб олиш имконияти йўқ эди. Кулгили, аҳмоқона ҳаракатим учун кечирим сўрашга мажбурлигим газабимни кўзгатарди. Ҳар бир дақиқанинг олтинга тенглигини, гап унинг ҳаёт-мамоти устида бораётганини тушунардим, аммо бирор баҳона билан унга яқин боролмасдим, чунки ақлдан озган кишидек ортидан қувганим уни чўчитиб юборганди. Бу худди... бир тасаввур қилинганга, бир киши иккинчисини хавфдан огоҳ этиш, ўлимдан сақлаб қолиш учун ортидан югуради, иккинчи киши эса қувиб келаётган кишининг ўзини қотил ҳисоблаб, ўз ўлими томон қочади... Менинг қиёфамда у ўзини шарманда қилиш мақсадида қувиб келаётган амокка чалинган кишини кўрарди. Мен эса... Даҳшатли бемаънилик шунда эдики, бу тўғрида умуман ўйламасдим... Эркак сифатида бутунлай мағлуб бўлгандим... унга ёрдам бермоқчи, хизмат қилмоқчи эдим, холос. Унга ёрдам бериш йўлида қотиллик ва жиноятга ҳам тайёр эдим. Аммо у буни тушунмасди. Эртасига эрталаб, уйқудан турсолиб унинг уйи томон югурдим. Эшик олдида ўша, мен юзқаранга мушт туширган маҳрам турган экан. Узоқдан кўзи тушиши билан, эҳтимол у мени кутиб турган бўлса керак, ўзини ичкарига урди. Балки келганим тўғрисида яширинча хабар бериш учундир, балки... мени кутиб олиш учун ҳамма нарсага таёрлаб қўйгандир... Бу мавҳумлик ўзимни ҳозир қанчалар қийнаётганини билсангиз эди... Маҳрамга кўзим чалиниши билан ўша пайтдаги шармандалигим эсимга тушди, иккинчи марта шу ишодни такрорлагим келмасди. Тиззаларим қалтираб, шундоқ оstonадан ортимга қайтдим... Хоним мени эҳтимол мендан ҳам кучлироқ ўртаниб кутиб ўтиргандир, эҳтимол... аммо мен бурилиб кетиб қолдим.

Оёқларим остида оловдек ёнаётган бу шаҳарда нима қилишни билмасдим. Туйқусдан хаёлимда бир фикр ярқ этдию, фойтунга ўтириб, станцияда ёлғиз ўзим оёғини операция қилган вице-резидентниқига йўл олдим. Етиб келганимдан кейин унга хабар беришларини илтимос қилдим.

Ташқи кўринишимда қандайдир ўзгаришлар зоҳир бўлса керак, у менга кўрқиброқ қаради. Тавозесида ҳам қандайдир нотинчлик бор эди. У ҳам мени амокка чалингандир, деб ўйлаётганди чоғи...

Мени шаҳарга ўтказишни, ҳозирги жойимда ортиқ қололмаслигимни, тез кўчиб ўтишим лозимлигини қисқа ва қатъий қилиб тушунтирдим. У менга шундай тикилдиди... буни асло тушунтириб беролмайман... унинг қарашини худди врачнинг касални текшираётгандаги нигоҳига ўхшаб кетарди.

— Асабларингиз ишдан чиқибди, азизим,— деди у,— тушуниб турибман. Майли, бир иложини қилармиз, аммо бир оз кутишга тўғри келади... бир ой ичида ўрнингизга одам топаман.

— Йўқ, йўқ, бир кун ҳам кутолмайман.

У менга ажабланиб қаради.

— Чидаб туринг, доктор,— деди у жиддий қилиб,— ахир, биз станцияни врачсиз қолдирилмаймиз-ку? Чин сўзим, шу бугунданок масалангиз билан шуғуллана бошлайман.

Унинг ёнида тишимни тишимга босиб турарканман, биринчи марта ўзимни ўзим кулликка маҳкум этганимни ҳис қилдим. Қаҳру газабим тоша бошлади, аммо у айёрлик билан мендан аввал сўз қотди:

— Оdamови бўлиб қолибсиз, доктор,— деди у,— бу ҳам

Расми Д. Мурсаломов ишлаган.

касаликка ўхшаш бир нарса. Бирон марта бу ерга келмаганингиздан ва бирон марта отпуска олмаганингиздан ажабланиб юргандик. Жамият ичида, ўйин-кулги орасида бўлишингиз керак. Ҳеч бўлмаса бугун кечкурун келинг, саройда бизни қабул қилишади. Колониямиздаги барча кишилар йиғилишади. Кўплар сиз билан танишиш истagini билдиришарди. Сизни сўраб туришади. Баъзи кишиларимиз сизни бу ерга ишга ўтказишимизни илтимос ҳам қилишган.

Унинг кейинги гаплари менга қаттиқ таъсир қилди. Демак, мени ҳам сўраб туришаркан-да? Балки бу ўша хонимдир? Тўсатдан мен бутунлай ўзгариб қолдим, таклиф қилгани учун чин дилдан миннатдорчилик билдириб, кечикмасдан келишимни айтдим. Уз вақтида эмас, балки белгиланган вақтдан анча илгари келибман. Билмадим, айтсаммикин... Сабрим чидамай, давлат биносининг бу катта залига биринчи бўлиб кирганимда, бу ерда фақат оёқ кийимларини ечиб қўйган сариқ танли хонимлар гап-сўзсиз оёқ учида у ёқдан-буёққа зир югуришар ва элас-элас пайқашимча, устимдан кулишарди. Ун беш минут давомида бу шовқин-суронсиз тайёргарлик кўрилатган жойда ёлғиз европалик мен эдим, шунчалар ёлғиз эдимки, кўкрак чўнтагидаги соатимнинг чиқиллаши эшитилиб турарди. Бир оздан кейин икки-уч амалдор ўз оиласи билан кириб келишди, сўнгра губернаторнинг ўзи ҳам келди. У мен билан узоқ вақт гаплашиб турди, бошда мен унинг гапларини диққат билан эшитиб, саволларга ҳам яхши жавоб бериб турдим. Кейин тўсатдан вужудимни аллақандай асабийлик қамаб, сўзамоллигим йўқолди. Ҳозир қаерга қўйишни билмай, пойинтар-сойинтар гапира бошладим. Зал эшигига ўгирилиб туришимга қарамай, унинг кириб келганини, залда эканлигини ҳис қилдим. Мени доводиратиб қўйган бу аниқлик сабабини тушунтириб беролмайман, аммо губернатор билан гаплашаётганимда хонимнинг шу ўртада эквини сезиб турардим. Бахтимга губернатор тез орада гапини тугатди, у мени қўйиб юбормаганда ҳам ҳурмат-иззатни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, хоним томонга ўгирилиб олган бўлардим. Асабларим ўта таранглашган ва уни кўриш эҳтиёжи мени ит азобида қийнаётган эди. Дарҳақиқат, ўгирилишим билан хонимни ўзим тасаввур қилган жойда кўрдим. Устида балларга кийиладиган сариқ кўйлак бўлиб, диркиллаган нозик елкалари фил суягидек оппоқ эди.

Яқинроқ бордим, юпқа лабларида титраб турган серилтифот, аммо совуқ табассумига тикилдим. Хоним мени кўрмас, ёки кўрса ҳам ўзини кўрмаганликка соларди.

Унинг табассуми мени янада маст қилиб қўйди... чунки у... чунки мен бу табассумнинг алдамчилигини, усталлик билан ўзини ҳеч нарсадан беҳабар қилиб кўрсатиш санъати эканлигини яхши билардим.

— Бугун чоршанба,— деган фикр ўтди хаёлимдан,— шанба кунини унинг эри тушган кема етиб келади... қандай қилиб у бунчалар ўзига ишонган ва беғам ҳолда кула оларкин?... Нега кўрқувдан ичини ит тирнаб, парча-парча қилиб ташлаш ўрнига қўлдаги елпигични беларво ўйнаб турибди? Мен, мен... беғона бир киши унинг эри кириб келадиган димларни ўйлаб, кўрқувдан титраб турган бўлсам-у, унинг ваҳимаси, тушқунликка тушишини баҳам кўраётган бўлсам-у, у бўлса балга келиб, лабларидан табассум аримади?

Орқа тарафдан музика садолари янгради. Рақс бошланди. Кексароқ бир офицер хонимни рақсга таклиф қилди. У сўхбатдошларидан кечирим сўраганча, офицернинг қўлидан тутиб, бошқа залга ўтиб кетди. Менга кўзи тушганда юзиде аллақандай титроқ акс этди. Бу фақат бир дақиқалик титроқ эди, мен унга салом берсамми, бермасамми деб бир қарорга келиб улгурмасимданок, у худди тўсатдан таниш одамини учратгандек: «салом, доктор» деди-ю, кўздан ғойиб бўлди. Бу мовий кўзлар қарашига нималар яшириниб ётганини ҳеч ким фаҳмлай олмасди, ҳатто ўзим ҳам билмасдим. Нега у саломлашди... нега мени бир кўришдаёқ таниб олди? Бу бир ҳимоя воситасими ё у мен билан ярашиб олмоқчими, ёки ўзини йўқотиб қўйгани учун шундай қилдимикан?

Қанчалар ҳаяжонга тушиб қолганимни сизга тасвирлаб беролмайман, юрагим ҳаприқиб, кўкрак қафасимдан чиқиб кетгудек бўларди. Хоним эса офицер кучоғида ҳеч нарса юз бермагандек, бамайхотир рақсга тушар, мен унга тикилар эканман, бу одамлар ичида икковимиз... ҳа, икковимиз машум бир сирдан хабардор эканимизни ўйлаб талвасада эдим... у рақсга тушарди. Шу дақиқаларда менинг ваҳимам, қайноқ истатим ва ҳайратим энг юқори нуқтасига етган эди. Билмадим,

ўша пайтда биров кузатиб турганимди, аммо у ўзини қанчалар пангага олмасин, менинг хатти-ҳаракатим уни бутунлай фош қилиб қўяётганиди. Бошқа томонга бутунлай қарамасдим, мен ахир... уни кўришим керак эди. Бефарқлик, бамайхотирлик ниқоби юзидан кўтарилармикан, деб узоқдан унинг вазмин чехрасига еб қўйгудек тикилардим. Бунчалар тикилиб қарашим аёлга ёқмади шекилли, офицер оғушида айланаркан, ялт этиб менга қаради. Унинг нигоҳидан бу ердан кетинг, деган буйруқни ўқиш мумкин эди. Пешонасида менга аввалдан таниш ажин чизиги пайдо бўлди, аммо мен... сизга айтганим-ку... мен амоққа дучор бўлганим, ўнгу сўлга қарай олмасдим. Унинг нигоҳи менга ўзинини қўлга ол, одамларнинг диққатини ўзинга тортма, деб буюраётган эди. У мендан... нима десам экан... шу катта залда ўзимни қўлга олишимни талаб қиларди. Агар ҳозир бу ердан чиқиб кетсам, эртага у мени қабул қилишга бемалол умид боғласам бўларди. У менинг хиралигимдан халос бўлишни истар, бирон кор-ҳол қилиб қўйишимдан кўрқаётгани билиниб турарди. Кўряписизми, мен ҳаммасини билардим, амирона қарашининг ҳам мағзини чақиб олганим, аммо буйруғини бажариш қўлимдан келмасди. У билан гаплашмасам, овозини эшитмасам бўлмасди. Шундай қилиб, ундан бошқа ҳеч кимни танимасам-да, у гаплашиб турган одамлар орасига секин суқилиб бордим. Ниятим унинг овозини эшитиш, унинг яқинида туриш эди, аммо ҳар сафар совуқ нигоҳлари менга тушиши билан тепки еган итдек гужанак бўлиб олардим. Бу ерда ўзимни суяниб турганим-бўз парда ёки уни елпиётган енгил шамол деб ҳис этардим. Умумий сўхбат давомида ундан бирор сўз ёки ярашишнинг бирорта белгисини кутиб, кўз узолмай, симёғочдек қаққайиб турардим. Шубҳасиз, менинг бу аҳволим барчага фалати туюлаётганди. Ҳеч ким менга сўз қотмас, хоним эса менинг бу кулгили ҳолатимдан хижолатда эди. Қанча пайт шундай турганимни билмайман, эҳтимол жуда узоқ вақт тургандирман, чунки ўз хоҳишим сеҳридан узоқлаша олмасдим, ўтакетган қайсарлигим мени гўё шол қилиб қўйган эди.

Хоним ортиқча чидай олмади... Фақат ўзигагина хос бир енгиллик билан атрофида турган кишиларга деди:

— Бир оз қарчадим... бугун эртароқ ётмоқчиман... Хайрли тун!

У бепарволик билан менга совуққина бош силкиб, ёнимдан ўтиб кетди. Амрона қош чимирганда пешонасида пайдо бўладиган ажинга кўзим тушди, кейин эса елкалари, қордек оппоқ, мағрур, яланғоч елкалари кўз олдимда жонланди. Унинг кетаётганини ва бу кеч, ҳали уни асраб қолиш имконияти мавжуд бўлган бу кеч уни кўролмаслигимни, у билан гаплашолмаслигимни англаганимча бир неча дақиқа ўтди. Ҳа, анча вақт ҳайкалдек қотиб қолдим... кейин эса... кейин...

Йўқ, йўқ, сабр қилинг, бўлмаса сиз менинг хатти-ҳаракатимнинг барча бемаъни ва аҳмоқона томонларини тушунмай қоласиз... Аввал сизга бутун зални тасвирлаб беришим керак. Давлат биносининг бу катта зали жуда ёруғ ва қарийб бўм-бўш эди... рақсга тушаётганлар бошқа залга ўтишган, эркаклар бўлса қарта ўйнагани кетгандилар... Фақат бурчак-бурчакларда баъзи меҳмонлар гаплашиб турардилар... Демак, зал қарийб бўм-бўш, қандилларнинг тик тушган нурларида ҳар қандай арзмас ҳаракат яққол кўзга ташланарди. Хоним шу улкан зал ўртасидан аҳён-аҳёнда саломларга мағрурлик билан бош силкиб алик олганча, хотиржамлик билан, шошилмасдан, енгил қадамлар ташлаб кетиб борар, унинг бу мағрурлиги эса менинг жонимни оловлардан олиб оловларга соларди. Боя айтганимдек, унинг кетаётганини англаб етганимча, шол бўлиб қолган кишидек жойимдан қимирлаётмай туриб қолдим. Тушуниб етганимда эса у залнинг нариги бурчагига, эшикнинг шундоқ ёнгинасига бориб қолганди. Эҳ, шуни ўйласам ҳозир ҳам уялиб кетаман... тўсатдан кимдир мени туртиб юборгандек югуриб кетдим... эшитяписизми, югуриб кетдим... Этигим пошналари полга урилиб чиқарган овоз зал деворларида аксадо берар, барча кўзлар менга қаратилган эди. Уятдан ер ўрилади, ерга кириб кетмадим, чунки унинг ортидан чопиб бораётганимдаёқ бу ҳаракатимнинг бутунлай аҳмоқоналигини тушуниб турардим. Аммо энди орқага қайтолмасдим. Эшик ёнида унга етиб олдим. У ўгирилиб менга қаради, нигоҳи тешиб юборгудек бўлиб қадалди. Бурун парраклари ғазабдан бир кенгайиб, бир тораёради. Гапиришга оғиз жуфлаганимда у бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Унинг кулгуси шунчалар жарангдор, беғам ва соф эдики! Сўнгра баланд овоз билан ҳаммага эшитириб, деди:

— Эҳ доктор, доктор! Уғлимга ёзиб бермоқчи бўлган рецептингиз энди ёдингизга тушдимми? Сиз олимларни қаранг-а!

Яқинимизда турган кишилар чин дилдан кулиб юборишди. Мени ҳам, ўзини ҳам бу аҳмоқона вазиятдан усталик билан қутқариб қолганини тушуниб, ҳайратда қолдим. Шошилинч равишда ён дафтариждан тоза бир варақни йиртиб, унга узатдим. У хотиржамлик билан қоғозни олиб, менга совуққина бир табассум ҳадя этди ва залдан чиқиб кетди. Аввалига мен бир оз қувондим, чунки у хатоимни усталик билан тузатиб, шаънимизни доғ тушишидан асраб қолган эди. Кейин эса энди мен учун ҳамма йўллар ёпиқлигини, телбанамо қизиққонлигим учун бу аёл мени ёмон кўриб қолганини, юз марталаб, минг марталаб остонасига бош уриб борганимда ҳам у мени итти ҳайдагандек қувиб юборишини англаб етдим. Зал бўйлаб гандираклар юрарканман, барча нигоҳлар менга қаратилганини ҳис этардим. Кўринишим ҳам жуда ғалати бўлса керак. Буфетга кириб кетма-кет икки, уч, тўрт стакан коньяк ичдим, акс ҳолда, эҳтимол, ҳолдан кетиб йиқилиб тушган бўлардим...

Асабларим бутунлай ишдан чиққан, бамисоли баданимдаги барча асаб толалари қиркиб ташлангандек эди. Жиноят қилиб қўйган кишидек, яширинча ён томондаги эшикларнинг биридан секин кўчага отилдим. Бутун дунё бойликларини ваъда қилишса ҳам, деворларида хонимнинг кулгуси акс-садо бериб турган бу залга қайта киролмасдим.

Чиқиб кетдим... аммо қоёққалигини аниқ эслай олмайман, қандайдир қоғоҳоналарга кирдимми-ей, хуллас, тарки дунё қилган киши сингари тўйиб-тўйиб ичдим, аммо ўзимни маст қилолмадим. Унинг кескин ва ғазаб тўла кулгуси кулоқларимда жаранглр, бу лаънати жарангни ўчириш қўлимдан келмасди. Анча пайт бандаргоҳ бўйлаб санқиб юрдим. Аксига олиб револьверим меҳмонхонада қолган экан, бўлмаса албатта ўзимни отиб қўйган бўлардим. Бошқа нарсалар тўғрисида ортиқ ўйламасдан уйга қайтдим. Фикру зикримда брита ўй, у ҳам бўлса жавоннинг чап томонидаги қутисиде турган револьверим эди... Кейин эса нега ўзимни отмадим, билмайман... йўқ, бу кўрқоқлик эмас, қасам ичишим мумкин... Тортиб қўйилган тепкини босиш мен учун азоблардан қутулишнинг энг осон йўли эди. Сизга қандай тушунтирсам экан... Ҳали олдимда бурч борлигини, ўша лаънати ёрдам бериш бурчи борлигини ҳис этардим... унинг менга, менинг ёрдамимга муҳтожлиги ушлаб турарди. Меҳмонхонага қайтганимда пайшанба кун тонги отган, шанба кун эса... Сизга айтганим-ку, шанба кунги кема етиб келар ва бу кеккайган мағрур аёл эри олдида, бутун дунё олдида қилиб қўйган гуноҳи учун камситилишга, ҳақорат эшитишга бардош беролмаслигини аниқ билардим. Телбалик билан йўқотилган қимматли дамлар, ўз вақтида ёрдам бериш имкониятини йўққа чиқарган кўр-кўрона ҳаракатларим тўғрисида ўйларканман, қанчалар азоб чекдим. Чин сўзим, соатлаб, ҳа, соатлаб хонамда уёқдан-буёққа юрдим, унинг ёнига бориш, хатоимни тузатиш, унга ёрдам бериш йўлларини ахтариб бош қотирдим. Энди у мени ёнига йўлатмаслиги эса ойнадек равшан эди. Бутун вужудим билан унинг кулгусини, бурун катакларининг ғазабдан кенгайиб-торайиб турганини ҳис этардим. Уч метрлик тор хонамда соатлаб уёқдан-буёққа чопдим... вақт ўтиб борар, тушлик пайти яқинлашиб қолганди. Тўсатдан аллақандай туйғу мени стол томон етаклади... Бир даста почта қоғозини олиб, унга хат ёза бошладим... Калтакланган ит ингшиб илтижо қилгандек, мени кечиришини, менга ишоншини сўрадим. Ўзимни телбалар телбаси, энг катта жиноятчи деб атадим. Агар у мени кечира олса, бу сўнги офир дамда унга ёрдам беришимга рухсат берса, менга ишонса, шу заҳоти шаҳардан, колониядан чиқиб кетишга, ўл деса ўлшига ҳам рози эканимга қасамлар ичдим. Гап-гап билан йигирма бет ёзиб ташлабман. Бу хатга эмас, кўпроқ касал кишининг иситма аралаш гапирган олди-қочди валдирашларига ўхшарди. Уримдан турганимда бошдан-оёқ терга ботгандим. Хонамдаги буюмлар гўё сузиб юрганга ўхшарди. Ўзимга келиш учун бир стакан совуқ сув ичиб олдим.

Қайта ўқиб чиқмоқчи эдим, бўлмади, биринчи сатрлардаёқ вужудимни ваҳима босди, сатрлар, ҳарфлар бир-бирига қоришиб кетаверди. Титроқ қўлларим билан уни буклаб, конвертга солаётганимда яна бир нарса ярқ этиб эсимга тушиб қолди. Ҳаққоний, ҳал қилувчи гапни ёзмаган эканман. Ручкани олиб, охириги саҳифага шундай деб ёздим:

«Странд-отелда ўтириб жавобингизни кутаман. Соат еттигача жавоб келмаса, ўзимни ўзим отаман!!!»

Маҳрамга кўнғироқ қилиб, хатни унга беришни буюрдим. Ниҳоят, кўнғлимдаги бор гаплар айтилган эди.

Енимизда нимадир жаранглаб, думалаб кетди. Нотаниш киши қалтис бир ҳаракат қилиб, виски шишасини ағдариб юборган эди. Қўли билан пайпаслай-пайпаслай палубадан ичимлиги тўкилиб, бўшаб қолган шишани топди, кейин уни куч билан денгизга улоқтириб юборди. Бир неча дақиқадан сўнг янада асабийлашиб, янада тўлқинланиб ва шошилиб гапирга бошлади.

Йўқ, мен энди ҳудожўй христиан эмасман... жаннатини ҳам, дўзахини ҳам тан олмайман... Дўзах деганлари бор бўлганда ҳам, ундан кўрқмайман... чунки ўша кун эрталабдан кечгача бошдан кечирганларим олдида дўзах азоблари уйинчоқ бўлиб қолганди. Жануб кўёшининг нурлари тик тушиб турадиган тор бир хонани тасаввур қилинг... қоқ туш пайти чатнаб кетган, ичиде бор-йўғи бир стол, битта стўл ва каравот бўлган тор хона... стол устида эса соат билан револьвер... Хонада бир киши емай-ичмай, чекмай ва қимирламай столга, соат милларига тикилиб ўтирибди... уч соат давомида, эшитяпсизми, уч соат давомида циферблатнинг оппоқ доирасига ва чиқ-чиқ этиб шу доира бўйлаб югураётган соат милларига кўз узмасдан термулиб ўтирдим. Куним кутиш билан ўтди. Амоқка чалинган кишидек мазмунсиз, телба қайсарлик билан кутавердим... кутавердим...

Бу дамларни сизга тасвирлаб бериш қўлимдан келмайди, уларни тасвирлаб ҳам бўлмайди. Шунчалар қайғу-ғамни бошдан кечириб, ақлдан озмай қолганимга ўзим ҳам ҳайронман. Соат учдан йигирма икки минут ўтганда... мен буни аниқ биламан, чунки соатга қараб тургандим... бирдан эшигим тақиллаб қолди.

Уримдан сакраб турдим ва йўлбарс ўз ўлжасига отилгандек эшикка отилдим, шашт билан эшикни очсам, митти хитой бола қўлида букланган қоғоз тутганча, қалтираб турарди. Қўлидан хатни юлиб олишим билан у кўздан ғойиб бўлди. Хатни очиб ўқимоқчи бўлдим, аммо эплай олмадим, кўз олдимда қизил доирачалар айланиб юрарди. Бу қандай кўргилик, ниҳоят, ундан жавоб хатини олсам-у, ўқиёлмасам, ҳарфлар сакраб-сакраб, бир-бирига ёпишиб кетаверса... Анча вақт бошимни совуқ сувга тиқиб турдим. Бир оз ҳушим ўзимга келгач, хатни олиб ўқий бошладим.

«Вақт ўтди, аммо уйингизда кутиб туринг. Эҳтимол, ҳали сизни қақриб қоларман».

Қандайдир эски китобчадан йиртиб олинган, ёғимланган қоғозга ёзилган хат тагида имзо йўқ эди. Аслида, ҳуснихат билан ёзадиган кимдир бу хатни шошилиб, қалам билан палартиш битгани куришиб турарди. Нега бу хат мени шунчалар ҳаяжонга солди, билмайман, менимча унда қандайдир сир борга ўхшаб кўринарди, чунки у қочиб кетаётган бирон дераза тоқчасида ёки юриб бораётган машинада ёзилган эди. Қалбим бу сирли мактубда тасвирлаб бўлмас даражадаги ваҳима, бесаранжомлик ва даҳшат борлигини ҳис этар, аммо мен бари бир бахтиёр эдим. У менга жавоб ёзбидими, демак ҳали ўлмай туришим, унга ёрдам беришим керак, эҳтимол ҳали мен... Қалбим ушалмас орзу-умидларга тўлиб, шу кичик мактубчани юз, минг марталаб ўқиб чиқдим, ҳатто кўрмай биронта сўзни ўтказиб юбормадимми, деб жоним ҳалак эди. Хатни ўлиб, кўзларимга суртдим. Хаёлларим янада чуқурроқ, янада чалқашроқ бўлиб кетди. Ҳозирги аҳволим кўзлар очиқ ҳолатида ухланадиган қандайдир фантастик уйқуга ўхшарди. Уйқу билан бедорлик орасидаги ўтмас, шу билан бирга кескин бу ҳолат фалажликка ўхшар, у чорак соат давом этдими, бир соатми — аниқ билмайман. Тўсатдан чўчиб тушдим, кимдир эшикни тақиллатгандек туюлди. Нафасимни ичимга ютиб, бир-икки минут жим турдим. Кейин яна эшикнинг секингина, худди сичқон бир нарсани кемираётгандек оҳиста тақиллагани эшитилди. Сакраб туриб, гандараклаганча бориб эшикни очдим. Тошқарида унинг маҳрами, ўша мен уриб оғиз-бурнини қора қонга бўяган маҳрам турарди. Унинг қорачадан келган юзидан қони қочган, кулранг бўлиб кўринар, ташвишли нигоҳларидан қандайдир бахтсизлик юз берганини англаш мумкин эди. Жуда кўрқиб кетдим.

— Нима... нима бўлди? — сўрадим дудуқланиб.

— Тезроқ юринг! — деди у... бошқа миқ этиб оғиз очмади.

Зинадан пастга отилдим, у менга эргашди. Пастда «Садо» маркали энгил машина тайёр турган экан.

— Нима бўлди ўзи? — сўрадим мен машинага ўтирганимиздан сўнг.

У титраб-қақшаб менга қаради ва гапириб юбормаслик учун

лабларини тишлади. Қайта-қайта сўрадим, аммо ундан мик этган садо чиқмади. Утган галгидек бошлаб дўппослаган булардим-у, аммо унинг хонимга итдек содиқлиги менга қаттиқ таъсир қилди. Шунинг учун бошқа савол бермадим. «Машинача» серкатнов кўчалардан шунчалар елиб борардики, йўловчилар сўкинганча зўра уларини четга олиб қочардилар. Европа кварталидан ўтиб, соҳил бўйлаб пастга, шовқин-суронларга тўла хитой кварталига кириб бордик. Ниҳоят, квартал чеккасидаги аллақандай жинкўчага кириб, пастқам уйча ёнида тўхтади. У жуда ифлос бўлиб, тўқилай-тўқилай деб турар, олдида эса шам билан ёритиладиган дуқона бор эди. Бундай дўконлар ортида асосан наша чекиладиган уйлар, фоҳишахоналар, ўғрилар қароргоҳи ёки ўғирлик моллар сақланадиган омборлар жойлашган бўларди. Маҳрам эшикни тез-тез тақиллатди. Эшик қия очилиб, кимдир вишиллаган овоз билан нималарнидир сўрай бошлади. Сабрим тугаб, машинадан сакраб тушдим у зарб билан эшикни итардим. Бир хитой кампир қичқириб ўзини четга олди. Маҳрам ортимдан келиб, йўладан мени олға бошлади. Биз эшикни очиб арақ ва қуолиб қолган қон ҳиди анқиб турган қоронғи хонага кирдик. Қўлларим билан пайпаслай-пайпаслай олға юрдим.

Нотаниш ҳам суҳбатимнинг овози бўғилиб қолди. Анча вақтдан кейин у яна гапира бошлади, аммо бу энди нутқ эмас, қарий ҳиққиллаш эди.

— Мен... мен... пайпаслай-пайпаслай олға юрдим. У ерда эски бир тўшак устида... оғриқдан тўрт букилиб... инграётган бир инсон ётарди. У... у... ўша хоним эди.

Қороғиликда унинг юзини қуролмасдим, кўзларим ҳали қоронғиликда ўрганмаганди. Ниҳоят, унинг қўлини топдим, қўллари оловдек ёнар эди. Иситмаси жуда баланд эди... Титраб кетдим, ҳаммаси аён, у мендан қочиб бу ерга келган ва гап-сўз бўлишдан қўрқиб биринчи дуч келган, медицинанинг «м» ҳарфидан ҳам беҳабар ифлос бир кампирга ўзини чавақлашга рухсат берганди... Мендан кўра шу кекса алвасти қўлида жон беришни афзал курганди... У мендан худди ўлимдан қўрққандек қўрққан, чунки мен ўша пайт унинг ғурурини ҳурмат қилмагандим, бирданга ёрдам бермагандим.

— Чироқни ёқинглар! — қичқирдим мен. Маҳрам югуриб чиқди, кампир титроқ қўлларига тутаб турган керосин лампа-ни олиб кирди. Мен бу кекса таъвияни бўғиб ташлашдан ўзимни зўрага тўхтатиб турардим. У чироқни стол устига қўйди, сарғиш нур тилкаланган, қонга бўялган гавдани ёритди.

Бирдан... бирдан барча тентакликларим, ғазабим, бу хонимга нисбатан ёмон хаёлларим, шаҳват ҳирси ўз-ўзидан ғойиб булди-қолди. Мен энди фақат врач, билимлар билан қуролланган, беморга ёрдам берадиган, сезгир жарроҳ эдим, ҳоло. Уз тўғримда ўйламасдим. Миям равшан тортиб, совуққонлик билан дардга қарши жанг бошладим. Қалбимда, вужудимда шунчалар эҳтирос уйғонган, жонимни ўтларга солган бу яланғоч бадан мен учун энди... нима десам экан... фақат материя, фақат организм эди. Мен энди хонимни эмас, балки ўлим чангалида ётган ҳаётни, ҳадсиз азобларда типирчилаётган инсонни ҳис этардим, шу инсонга ёрдам бериш менинг врачлик бурчим эди. Қўлларим унинг қони, иссиқ, қутлуғ қонига бўялган, аммо ҳаяжонга ҳам, даҳшатга ҳам тушмагандим, чунки мен энди врач эдим. Унинг изтиробларини кўрарканман, унинг ҳаёти қил устида турганини, фақат мўъжиза юз берсагина у омон қолишини пайқардим.

Тажрибасиз жиноятчи қўл унинг баданини дабдала қилган, қон тўхтамасди. Бу сассиқ, уфунат чўккан жаҳаннада қонни тўхтатиш учун қўлимда ҳеч қандай дори-дармон йўқ, ҳатто тоза сув ҳам бу ерда анқонинг уруғи эди. Нимага қўл югуртмай, барчасидан кир-чир, ифлослик қуюларди.

— Тез госпиталга боришимиз керак, — дедим мен, аммо бу сўзларни айтиб бўлмасимданоқ, чавақланган гавда титраб-қақшаб ўрнидан қўзғалди.

— Йўқ... йўқ... ўлганим ашироқ, ҳеч ким билмаслиги керак... ҳеч ким... уйга элтинглар мени... уйга!

Хоним ҳаёт учун эмас, ўз номус-орини, сирини сақлаб қолиш учун курашаётганини тушундим ва унинг илтимосини бажара бошладим. Маҳрам санитарлар замбилини келтирди, хонимни унга ётқиздик, кейин эса худди мурдани кўтаргандек рўҳимиз титраб, титраб уни уйига келтирдик. Даҳшатга тушиб, саволомуз назар билан қараётган хизматкорларни чеккага суриб, ўғринча уни ичкарига, ўз хонасига киргизиб, эшикни тамбаладик... сўнгра, сўнгра кураш, ўлимга қарши узоқ давом этган кураш бошланди.

Тўсатдан қандайдир қўл титраб елкамни чангаллади, оғрик ва қўрқувдан қичқириб юборишимга сал қолди. Қоронғиликда унинг қарикатурадек юзи тўсатдан юзимга яқинлашди. Тиржайган оппоқ тишларига, хира ой нурида бақрайган, мушукнинг ёнувчи кўзларидек қўзойнак оинасига кўзим тўшди. У энди гапирмас, ғазабдан жазовага тушиб қичқирарди.

— Эй, сиз, креслода бамайхотиёр ўтирган дунёкезар бегона, сиз ўлим нималигини биласизми? Бирон марта ўлаётган киши ёнида ўтирганмисиз, гавдасининг қанчалар тиришиб-буришганини, кўкариб кетган тирноқлари билан кимнидир ғижимлаб ташламоқчи бўлганини, томоғининг хириллашини, ҳар бир аъзоси, ҳар бир бармоғи кўринмас шарпага қарши курашга отланганини, кўзларининг тасвирлаб бўлмас даражадаги ваҳима билан қинидан чиқиб кетганини кўрганмисиз? Эй, сиз, ялло қилиб юрган, ёрдам бериш бурчи ҳақида сафсата сотаётган саяхатчи, сиз шу ҳолни бошдан кечирганмисиз?

Мен эса врач сифатида бунақа ҳолларни кўп марта кўриб кўриганман, аммо улар мен учун фақат клиник ҳол, қандайдир белгилар эди ҳоло... институтда ҳам бу ҳолни ўрганиб чиққанман... Бир марта эса бошдан кечирдим, ҳа ўша даҳшатли кечада ўлимни хоним билан бирга бошдан кечирдим, бирга қийналиб, бирга ўлдим десам ҳам бўлаверади. Уша фалокатли тунда жон бераётган хоним ёнида ўтириб, тиним билмай оқаётган қонни тўхтатиш, менинг кўз ўнгимда уни ёндириб юбораётган иситмини пасаитириш учун, тобора яқинлашиб келаётган ва мен қувиб юбора олмаётган ўлимга қарши ниманидир эслаб, ниманидир излаб, ўйлаб топмоқчи бўлиб бош қотирдим.

Врач бўлатуриб, барча касалликлар ва уларни даволаш йўллари билатуриб, сиз доноларча таъкидлаганингиздек, ўзимда ёрдам бериш бурчини ҳис қилиб, аммо бари бир жон бераётган хонимга заррача ёрдам беролмай қўл қовуштириб ўтириш, қўлимдан ҳеч нарса келолмаслигини ҳис этиш менга қанчалар оғир бўлганлигини биласизми? Бошингни тошга урсанг ҳам бир нарсани, ўша даҳшатли ҳақиқатни, ёрдам беришнинг иложи йўқлигини билиш... Оғриқлардан тиришиб, қизил қонга бўялиб ётган севимли кишинг ёнида ночор томошабин бўлиш, гоҳо тез, гоҳо тўхтаб, тобора пасайиб бораётган томир уришларини санашдан булак иш қўлидан келмай, кекса кампирлардек гўлдираб дуо ўқиб, худонинг борлигига ишонмас ҳам осмонга мушт ўқталиб, бошқа ҳеч нарса қўлидан келмаётган врачнинг аҳволини тушуна олармидингиз? Тушуняпсизми, шунақа дамларда қандай қилиб бемор билан бирга ўлмаслик мумкин, ахир?! Қандай қилиб, ухлаб турганингдан кейин тишларингни тозалашинг, кийиниб бўйинингга бўйинбоғ боғлашинг мумкин? Шунча нарсани бошдан кечиргандан кейин қандай қилиб тинчгина яшаш мумкин? Ҳаётини сақлаб қолиш учун қалбимнинг бутун куч-қуввати билан курашганим шу биринчи ва ягона бемор, унинг оташ нафаси минут сайин мендан узоқлашар, қаёққадир номаълум бўшлиққа кетиб борар, аммо миямга уни тўхтатиб қолишининг бирон-бир усули келмасди. Оғриқни тўхтатиш учун мен унга морфий бердим, иситмадан аёлнинг аюқлари ўтдек ёнар, тобора холдан кетиб борарди. Хоним ётган тўшак чеккасига ўтириб, кузатаётганимда кимдир менга кўзлари ёниб тикилиб турганини ҳис этдим, бу эса менинг ғазабларимни бешбаттар ошириб юборди. Хонимнинг маҳрами ерга тиз чўкканича қандайдир дуоларни сассиз шивирларди, нигоҳларимиз тўқнашиб қолганда эса... йўқ, бунчи тасвирлай олмаيمان, унинг нигоҳларида итларнинг кўзларидагидек содиқлик, илтижо ва миннатдорлик туйғулари бор эди. У хонимни қўтқариб қолинг дегандек сўзсиз ёлбориб, қўлларини менга чўзар, тушуняпсизми, менга, қўлидан бирон иш келмаётган, ҳаммасининг энди тугаганини билиб турган бир бечорага худди худога ёлборгандек қўл чўзиб илтижо қилар, мен эса... худди ерда ўрмалаб юрган чумоличалик фойдам тегмаслигини билардим. Оҳ, бу қарашлар, менинг билимимга, санъатимга азоб-кўрона ишонч ҳиссига тўла бу нигоҳлар мени қанчалар кўзблаганини билсангиз эди. Бақриб ҳақорат қилишимга, уни тепкилаб ташлашимга озгина қолди, аммо ўзимни қўлга олдим. Маҳрам билан икковимиз севги ва ўша сир-асрор орқали хонимга чамбарчас боғланган эдик. У менинг ортимда ғужанак бўлиб ўтирар, бирон нарса десам ўрнидан сакраб туриб, яланг оёқлари овоз чиқармай бориб олиб келар, бамисоли келтирган нарсаси бирон-бир ёрдам ва нажот йўлидек титраб-қақшаб, уни умидворлик билан менга тутқазарди. Хоним учун керак бўлса, у жонини беришга ҳам тайёр турарди чўнки хоним шунақа аёл эди, одамларга шунчалар ҳукмини ўтказар эди. Мен эса... мен эса унинг бир томичи қонини

ҳам сақлаб қолишга қурбим етмасди. Оҳ, бу кеча... ҳаёт ва ўлим ўртасида тенгсиз кураш кетаётган бу кеча... Эрталабга яқин у ўзига келди, кўзларини очди... Энди унинг кўзлари аввалгидек совуқ ва мағрур порламас, иситма оташида ярқиради ҳолос. Таажжубланиб, хонага кўз югуртирди, сўнгра менга қаради. Ҳаёл сургандай, юзимни эслашга урингандай бўлди... Ва тўсатдан ҳаммаси эсига тушди шекилли, қўрқувдан, ғазаб ва нафратдан даҳшатга тушиб, юзлари буришиб кетди. Узини ўзи ҳимоя қилмоқчи бўлибми, узоқ-узоқларга қочиш илнжидами, кўзларини қимирлатиб, бошдан биринчи учрашувимиз тўғрисида ўйлаётгани кўриниб турарди. Бир оздан кейин эс-ҳуши жойига келди. Оғир нафас олаётган бўлса ҳам менга жуда хотиржам назар ташлади. Гапиришга уринаётганини пайқадим. Кўзларига суяниб ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, удалай олмади, чунки жуда ҳолсизланиб қолган эди. Мен энгашиб, унга далда бера бошладим. Аламдийда нигоҳларим менга қадалди, лаблари ожизгина қимтилди. Сўниб бораётган товуш билан ўзининг энг сўнги сўзларини айтди.

— Ҳеч ким билиб қолмайдими-а? Ҳеч ким?

— Ваъда берман, ҳеч ким билмайди,— дедим мен бор кучимни тўплаб.

Аммо унинг кўзлари ҳали ҳам нотинч эди. Титроқ лабларидан тушунарсиз, пала-партиш сўзлар учди.

— Қасам ичинг... ҳеч ким билмайди... қасам!

Мен қасамед ичаётгандек қўлимни юқорига кўтардим. У менга тасвирлаб бўлмас даражада мулоим, илиқ ва миннатдор назар ташлади, ҳа, унинг нигоҳлари том маънода миннатдорчилик ҳиссига тўла эди. У яна нималардир демоқчи бўлди-ю, аммо эпполмади, аҳволи яна оғирлашди. Ҳолдан кетиб узоқ вақт кўзларини юмганча тинч ётди. Кейин эса даҳшат бошланди. Бирор соат давомида машаққат чекиб, ўлим билан олишди. Фақат тонгга яқин жони узилди.

Ҳамроҳим анча пайтгача жимиб қолди. Қўнғироқ овози сукунатни бузиб, уч марта қаттиқ бонг урди, соат уч бўлган эди. Ой нури хиралашган, ҳавода қандайдир бошқа сарғиш нур пайдо бўла бошлаган, аҳён-аҳёнда салқин шаббода эсиб қоларди. Ярим соат ёки кўпи билан бир соатдан кейин тонг отарди. У киши сўзлаб берган даҳшатли босинқирашга ўхшаш воқеалар тонгинг ёруғ нурларига кўмилиб, йўқолиб кетди. Мен энди уни аниқроқ кўра бошладим, чунки биз ўтирган бурчакка тўшаётган соялар учналар қуюқ ва қора эмасди. У бош кийимини ечиб қўйгани учун тақир боши ялтирар, чеккан азоблари акс этиб турган юзи янада қўрқинчлироқ кўринарди. Кўзойнагининг ялтироқ шишаси яна мен томонга қаратилди. Қаддини ростлади, овози эса кескин, кинояли тўс олди.

—Хоним учун ҳаёт тугади,— деди у,— аммо мен... Мурда ёнида бир ўзим қолдим. Бегона уйда, ҳар қандай сир-асрорни ёқтирмайдиган шаҳарда ёлғиз ўзим... сир сақлашим лозим эди. Бир тасаввур қилиб кўринг, калониянинг олий табақасига мансуб, соппа-соғ, кечагина ҳукумат зифатида гул-гул очилиб рақсга тушган бир хоним тўсатдан ўз тўшағида оламдан ўтса... Ёнида эса бегона бир врач, айтишларича, уни маҳрам қақриб келган эмиш... унинг қачон ва қаердан келганини хизматчиларнинг биронтаси кўрмаган... Кечаси уни замбилда келтиришиб, эшикни ичкаридан қулфлаб олишган... Эрталаб эса хоним дунёдан ўтган, фақат шундан кейингина хизматкорлар қақририлган, бутун уй йиғи-сиғи, дод-войга тўлган... Кўз очиб-юмгунча бутун шаҳар воқеадан хабар топган, нима воқеа юз берганини эса олис бир станцияда ишлайдиган бегона бир врач тушунтириб бериши лозим эди. Ҳа, ҳа, ёлғиз ўзим ҳаммасига жавоб беришим керак эди, ёқимли вазият-а, тўғрими?

Олдимда қандай ишлар турганини яхши билардим. Бахтимга хонимнинг содиқ маҳрами ёнимда эди. У кўзларимдан ҳар бир хоҳишимни англаб олар, шу сариқ танли, ярим ёввойи йиғитча ҳам кураш ҳали тугамаганини тушунарди.

— Хоним қандай воқеа юз берганини ҳеч кимга билдирмаслигимизни илтимос қилганди,— дедим мен унга.

У қатъият ва садоқат акс этиб турган кўзларини менга тикди.
— Йэс, сэр!

Бошқа ҳеч нарса демасдан полга сачраган қонларни ювиб, хонани тартибга келтириб қўйди. Ундаги қатъийлик ўзимни босиб олишга, дадил бўлишимга ёрдам берди. Умримда бирон марта ўзимда бунчалар куч ҳис этмагандим, бундан кейин ҳам бўлмайди. Ҳаётда жуда кўп нарсалардан жудо бўлган киши қолган-қутганини асраб қолиш учун жон-жаҳди билан қурашаркан. Менинг қолган-қутган бисотим, бирдан-бир бойли-

гим хонимнинг сир сақланг, деган васияти эди. Босиқлик билан одамларга ўзим тўқиган воқеани ҳикоя қилардим. Мазаси қоқиб қолган хоним маҳрамга врач топиб келишни буюрганию унинг йўлда менга дуч келиб қолганини вазминлик билан сўзларканман, ўзим ичимни ит таталаб, ҳал қилувчи дамларни, мурданинг врачлар текширувидан ўтказилиб, тобутга қўйилишини, у билан бирга сирнинг ҳам тобутга тушиб кетишини сабр-сизлик билан кутардим, чунки ўшанда жума куни бўлиб, эртасига, яъни шанба куни хонимнинг эри етиб келиши лозим эди. Соат тўққизда шаҳар врач ташриф буюрганлигини хабар қилишди, чунки мен уни қақриб келиш учун одам жўнатган эдим. Бу врач менинг бошлигим, шу билан бирга, рақибим ҳам эди. Менинг уйимда хоним шу кишини жирканиб тилга олган эди. Шаҳарга ўтмоқчи бўлиб юрганымдан у албатта хабардор эди. Кўзларимиз илк бор тўқнашгандаёқ унинг душман эканлигини пайқадим. Унинг душманлиги менинг кучимга куч қўшди. У даҳлизда турибоқ савол берди:

— .....хоним,— у хонимнинг номини тилга олди,— қачон вафот этди?

— Эрталаб соат олтида.

— Сизга қачон одам юборганди?

— Кеч соат ўн бирда.

— Унинг даволовчи врачлари мен эканлигимни билармиди-нгиз?

— Ҳа, аммо вақт жуда зиқ эди, бунинг устига марҳума ёлғиз менинг келишимни истаган экан. Бошқа врачни қақришни у бутунлай ман этди.

Врач кўзларини лўқ қилиб менга тикилди. Рангпар, сўлғин юзи қизариб кетди. Гапларим унинг нафсониятига текканини англади. Менга ахир худди шу керак эди-да. Асабларим ортикча дош беролмаслигини билганим учун шартта кесдим-қўйдим. У ҳам менга ачитиброқ гапирмоқчи бўлди-ю, кейин негадир фикридан қайтиб, лоқайдик билан деди:

— Хўп, майли, бошқанинг ёрдамисиз ҳам ҳаммасини удалай оламан деган бўлсангиз, нима ҳам дердим. Аммо хизмат бурчим марҳумани текшириш ва нима сабабдан қазо қилганини аниқлашни тақозо қилади.

Гап-сўзсиз уни уйга бошлаб, ўзим эшикни ичкаридан қулфлаб, қалитни стол устига қўйдим. У ҳайрон бўлиб, қошларини чимирди.

— Бу яна нимаси?

Хотиржамлик билан унинг қаршисига ўтирдим.

— Гап ҳозир ўлим сабабини аниқлаб эмас, бошқа бир сабаб ўйлаб топиш тўғрисида кетяпти. Хоним мени муваффақиятсиз чиққан аборт асоратларидан халос этиш учун қақиртирганди. Ҳаётини сақлаб қололмадим, аммо номусини булғамасликка сўз бердим. Сўзимнинг устидан чиқаман, унинг номусига доғ тушмайди, сиз эса менга ёрдам беришингиз керак.

Ҳайратдан унинг кўзлари қақчайиб кетди.

— Менга...масъул врачга...— деди у тугилиб-тутилиб,— бу ерда содир этилган жиноятни ёпиб юборишни маслаҳат берайсизми?

— Худди шундай, шундай қилишга мажбурман.

— Сиз қилган жиноятни нега мен...

— Сизга айтдим-ку, бу аёлга мен қўлимни ҳам теккизганим йўқ. Акс ҳолда, сизнинг қаршингизда турмаган, аллақачон ўзимни-ўзим отиб ташлаган бўлардим. Хоним ўз айбини, ўз жиноятини, агар сиз уни шундай атамоқчи бўлсангиз, қони билан ювди. Бу ҳақда ҳеч ким ҳеч нарса билмаслиги керак. Энди марҳуманинг шаънига доғ туширишнинг ҳожати бормикан? Йўқ, мен бунга йўл қўймайман, ахир қасам ичганман. Овозимдаги қатъият унинг энка-тенкасини чиқариб юборди.

— Йўл қўймайман эмиш... демак, мен эмас, сиз менинг бошлигим экансиз-да... Еки яқин орада бошлиқ бўлишни умид қилайсизми? Қани, менга бир буюриб кўринг-чи! Сизни ўша сассиқ чакалакзордан қақриб келишибдим, бу ерда бир инфослик бор деб ўйловдим-а... Ишларнинг эчки эмас, бошларини жуда ажойиб... Аммо энди мен текширишни бошлайман, ишонаверинг, мен имзо чекадиган қоғозда бор ҳақиқат яққол кўрсатилади. Ёлғон гапларни тасдиқламайман.

— Гапларингиз тўғри, врач худди шундай бўлиши керак,— дедим мен бамайлихотир, аммо бу сафар айтганимни қилишингизга тўғри келади. Акс ҳолда, бу ердан тирик чиқмайсиз.

Шундай деб қўлимни чўнтагимга тикдим, бахтга қарши револьверимни олмаган эканман. У титраб кетди. Бир қадам босиб, унга яқинлашдим ва кўзларига тикилдим.

— Қулоқ солинг, яна бирон кор-ҳол юз бериб юрмасин. Ме-

нинг ҳаётим сариқ чақага ҳам арзимайди, бировларнинг ҳаёти ҳам... Жоним ҳалқумимга келди ҳаммасидан... Бирдан бир истагим — ваъданинг устидан чиқиш, ўлимни келтирган сабабни фош қилиб қўймаслик... Қулоқ солинг, чин сўзим, агар сиз хоним тасодифан юрак хуружидан вафот этган, деб хулоса чиқарсангиз шу ҳафта ичида шаҳардан, Ҳиндистондан чиқиб кетаман... Агар талаб қилсангиз, хоним солинган тобут кўмилиб, сир сирлигича қолишига имоним комил бўлса, револьверимни олиб, шартта ўзимни ўзим отиб ташлайман, фақат ҳеч ким, тушунарсизми, ҳеч ким уни қайта текширмаслиги керак. Шуниси энди етарлидир, розимисиз?

Овозимда қандайдир пўлиса, қандайдир ҳавф сезилган бўлса керак, чунки мен беихтиёр ҳамкасбим турган томонга қадам ташлаганимда у даҳшатга тушиб орқага тисарилди. Амоқка чалинган кишининг дудема пичоғини силқитганча елиб бораётганини кўрган одамлар ўзларини шундай четга олишади. Бирданига у кўрқиб, бир сиким бўлиб қолди. Овозидаги дадилликдан энди асар ҳам йўқ эди. Паст товушда гўлдираб, қаршилиқ кўрсатган бўлди:

— Умримда биринчи марта қалбаки ҳужжатга имзо чекишим... ҳа, майли, бирон йўли топилар... қандай ҳодисалар юз бермайди дейсиз, аммо-лекин марҳумани кўрмай-нетмай... қалай бўларкин...

— Ҳа, албатта, уни кўрмасдан имзо чеколмайсиз-ку,— дедим мен уни маъқуллаб. Тезроқ, тезроқ кўра қолсанг-чи,— деган фикр ўтди хаёлимдан.

— Тирикларни хафа қилиб, марҳумлар руҳини азоблаб қўйишингиз мумкинлигини билганингиздан кейин кўп қўзиб ўтирмасангиз керак,— дедим яна сўзимни давом эттириб.

У бош силқиб қўйди. Биз стол ёнига келдик. Бир неча минутдан кейин медицина гувоҳномаси тайёр бўлди (Гувоҳномада хоним юрак фалажидан вафот этганлиги кўрсатилди, кейин у газеталарда эълон қилинди). Сўнгра врач ўрнидан туриб, менга қаради.

— Сиз шу ҳафта ичида жўнаб кетасиз-а?

— Жўнаб кетаман, чин сўзим.

У яна менга қаради, ўзини жиддий ва ишбилармон кўрсатмоқчи бўлаётганини пайқадим.

— Тобут буюртираман,— деди у хижолатини яширишга уриниб.

Менинг юзимда қандайдир чексиз изтироб акс этаётгани сабабми, тўсатдан у қутилмаган самимият билан деди:

— Бошингиз тошдан бўлсин!

Унинг нимани назарда тутаетганини, шундай дейишга уни нима мажбур қилганини тушунолмадим. Кўринишимдан қаттиқ касалга ёки ақлдан озган кишига ўхшаб турган бўлсам керак.

Уни эшиккача кузатиб қўйдим, сўнгра эшикни ёпиб, ичкаридан зўрға қўлғаб олдим. Икки чаккам лўқиллай бошлади. Хонадаги барча нарсалар гўё сузиб юргандай, кўз олдин қоронғиллашиб кетди. Амоқка чалинган одам ўзининг телба пойгаси сўнгида ҳолдан кетиб йиқилгани каби, хоним ётган тўшак ёнига етганда гумбурлаб ерга ағандим.

У яна жим қолди. Саҳарнинг салқин эпкин эсаётганиданми, этим увишиб, қалтироқ тута бошлади. Тонгнинг ғира-ширасида кўзга аниқ ташланаётган ғамнок юзи янада тундлашди.

— Қанча пайт шу ҳолатда ётганимни билмайман. Бир вақт кимдир мени туртгандай туюлди. Хонимнинг маҳрами сал тортиниброқ ёнимда турар, тинчини йўқотиб, кўзларимга тикиларди.

— Бир киши бу ерга кириб хонимни кўрмоқчи.

— Ҳеч кимни қўйманг!

— Хўп бўлади... аммо...

Унинг кўзларида қўрқув акс этди. Нимадир демоқчи бўлар, аммо журъат этолмасди. Нимадандир қийналаётганлиги кўриниб турарди.

— Ким у келган киши?— сўрадим мен.

У менга калтакланишдан қўрққандек қалтираб қаради. Сўнгра айтди, аммо номини тилга олмади. Қарийиб ибтидоий одамда шунчалар тушунча қаердан пайдо бўлди экан? Нега баъзи пайтларда бутунлай чаласавод кишиларда тасвирлаб бўлмас даражада садоқат ва меҳр-муҳаббат намоён бўлади? У қўрқалса паст овозда деди:

— Бу ўша йигит!

Ўрнимдан сакраб турдим. Ким келгани аён эди. Келган кишини кўриш истаги, бетоқатлик вужудимни қамраб олди. Кўр-

япсизми, қанчалар ғалати туюлмасин, ҳамма гап шундаки, бу ғамлар, ваҳима ва ғалағовур билан андармон бўлиб, «уни» бутунлай ёддан чиқарган эканман. Орамизда учинчи бир киши ҳам борлигини, хонимнинг муҳаббатига сазовор бўлган, менга рад этилган висол онларига муяссар учинчи бир киши ҳам борлигини бутунлай унутган эканман.

Ярим кун, бир кун аввал бу кишини кўрарга кўзим йўқ эди, чавақлаб ташлашга тайёр эдим. Энди-чи... Буни тасвирлашга тил ожиз... мен уни кўришга, уни яхши кўришга шунчалар интиқ эдим, чунки хоним уни севган эди-да. Бир сакраб эшик олдида пайдо бўлдим. Қаршимда ёшгина, сариқ сочи, уятчан, ранглари оқариб кетган, озгин бир офицер турарди. Шунчалар ёш эдики, кўринишдан болага ўхшарди. Ҳаяжонини яширишга урингани, ўзини катта эркаклардек туттишга уринаётгани мени ҳайратга солди. Бош кийимини ечаётганда кўллари титраб кетди. Уни бағримга босмоқчи эдим, чунки мен ўзимча хоним висолига етган кишини қандай тасаввур қилсам, у худди шундай эди. Хоним ўзини ёлғончи ёки мағрур бир эркакка эмас, ўсмирга, табиатнинг соф, мурғак ва латиф бир мўъжизасига бахшида этган эди. Йигитча қаршимда уялибгина турар, очкўз қарашларим, ҳаракатларим уни янада кўпроқ хижолатга соларди. Мўйлабчалари сотқинона пир-пир учиб, пиқиллаб йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийиб турганини ошкор этарди.

— Кечирасиз,— деди у бир амаллаб,— мен хонимни яна бир бор кўрмоқчи эдим.

Нима қилаётганимни ўзим ҳам билмай, унинг елкаларидан қучиб, худди беморни етаклаётгандек ичкарига бошладим. У ажабланиб, менга илиқ ва миннатдор назар ташлади. Шу лаҳзада орамизда қандайдир яқинлик, ҳамдардлик юзга келди. Марҳумга яқинлашдик. У оппоқ тўшакда беозоргина ётарди. Бу ерда бўлишим йигитчани азобга солаётганини сезиб, уларни ёлғиз қолдириш учун даҳлизга чикдим. Йигитча беқарор қадамлар билан бўшашиб, оёқларини судраб босиб, хонимга яқинлашди. Елкалари титраётганидан қалбини беқиёс ғам ва изтироблар кемираётганини пайқадим. У даҳшатли бўронга қарши бораётган кишига ўхшаб титраганча олдинга қадам ташлади. Тўшак ёнига етганда тўсатдан мен сингари тиз чўкди... Югуриб бориб уни кўтардим ва креслога ўтиргиздим. У энди уятни йиғштириб, пиқиллаб йиғлаб юборди. Бир сўз айтолмасдан, беихтиёр унинг оқ-сарик, болаларникидек мулойим сочини сийпалай бошладим. У қўлларимга тармашиб, аллақандай даҳшат ичида менга тикилди.

— Тўғриси айтинг, доктор,— деди у тутилиб,— хоним ўзини ўзи ўлдирганми?

— Йўқ!— дедим мен қатъий қилиб.

— Балки... унинг ўлимида... кимдир айбдордир?

— Йўқ!— дедим,— у...— аммо томоғимга нимадир тикилиб қолди.

«Мен, мен айбдорман! Сен ҳам айбдорсан! Иккимиз ҳам айбдормиз! Бунинг устига, унинг ўжарлик билан оёғини тираб олиши...»— дея бақирмоқчи эдим, кейин ўзимни босиб олиб, яна такроқладим:

— Ҳеч ким айбдор эмас... Тақдири шундай экан...

— Ишонгим келмайди, ҳеч ишонгим келмайди,— деди у йиғи аралаш,— ўтган кунни балда учрашгандик. Жилмайиб, менга қўл силқиб қўйганди. Қандай қилиб бу ҳол юз бериши мумкин, ахир?

Ҳар хил ёлғон-яшиқларни тўқиб, сирни ошкор этмадим. Шу кунларда биз иккимизни боғлаб турган туйғудан руҳланиб, ака-укалардек мулоқотда бўлдик. Бу туйғуни бир-биримизга ишонмасак ҳам, ҳаётимиз хонимга тегишли эканини билардик. Баъзи пайтлар бардошим тугаб, сирни фош қилиб қўйишимга озгина қолар, аммо тишимни йиғишимга босардим. Хоним ундан ҳомиладор бўлиб қолгани ва мен болани, шу йигитнинг боласини ўлдиришим лозимлигини, охирида эса уни ўзи билан тубсиз жарга, йўқликка олиб кетгани йигитчага бир умр қоронғи, у ҳеч нарсани билмасди. Мен бу ёш офицерникида яшириниб юрган кезларимда фақат ўша хоним тўғрисида гаплашдик. Сизга айтиш ёдимдан кўтарилибди, ахир мени излашаётган эдилар. Эри етиб келганда, марҳуманинг жасади солинган кўрғошин тобут ҳаво кирмайдиган қилиб маҳкам ёпиб ташланган эди. У медицина хулосасига ишонгани келмас, чунки одамлар оғзида турли гап-сўзлар юрарди... шунинг учун у мени қидираётган эди. Хонимни шунчалар қийноқ ва азобларга ташлаб, ўзи Америкада ялло қилиб юрган кишини кўришга, у билан суҳбатлашишга тоқатим йўқ эди, шунинг учун

яшириниб олгандим. Тўрт кеча-кундуз биз йигитчанинг квартирасидан ташқарига чиқмадик. Хонимнинг хуштори қочи кетишим учун номимни ўзгартириб, Европага кетаётган кемага битта билет олиб келди. Таниб қолмасликлари учун кечаси ўғри каби пусиб, палубага ўтиб олдим. Эга бўлган нарсаларимнинг ҳаммасидан воз кечдим... Етти йиллик умрим, меҳнатимнинг натижаси бўлмиш уйим, барча мол-мулкимни тақдирнинг ҳукмига ҳавола этиб ташлаб кетдим... Хоҳлаган киши олиши мумкин. Отпускаи олмасдан иш жойимни ташлаб кетганим учун бошлиқлар мени аллақачон бўшатиб юборган бўлса керак. Барча нарса хонимни эсга солиб турадиган бу уйда, бу шаҳарда, бу мамлакатда мен ортиб қолганман. Ундан узоқлашиб, бутунлай унутиб юбориш учун ўғри сингари ярим кечада қочиб қолдим. Аммо палубага чиққанимда, ярим кеча... офицер ҳам ёнимда эди... юк кўрадагидан кран билан аллақандай тўрт бурчак, узун, қора нарсани кемага ортдилар. Бу тобут, эшитаясизми, унинг тобути эди. Бир вақтлар мен уни қувганим сингари энди у мени қувиб келарди. Унинг эри ҳам шу кемага чиққани учун мен ўзимни ҳеч нарсадан беҳабар қилиб кўрсатишга тўғри келди, шундай қилишга мажбур эдим. Эри тобутни Англияга олиб кетяпти, балки у ерда тобутни очдириб, хонимни яна текширтириб кўра... У энди хонимни яна эгаллаб олди, хоним энди офицерга ҳам, менга ҳам эмас, эрига тегишли... Бироқ мен шу ердан, сўнгги дамларгача у билан бирга бораман... Эри ҳеч нарсани билмайди, билишга ҳаққи йўқ... Мен унинг сирини фош қилиши мумкин бўлган ҳар қандай уришишлардан ҳимоя қиламан. Хонимнинг ўлимига сабабчи бу аблаҳ ҳеч қачон унинг сирини билолмайди. Сирдан фақат мен воқифман, сир фақат менга тегишли... Нега одамларни, уларнинг бир-бирига айтган тағдор, қоширимли гапларини, яқинлик қилишга майл кўрсатишларини кўришга ҳам, эшитишга ҳам тоқатим йўқлигининг сабабини энди тушунгандирсиз... Чунки пастда... трюмда, чой ва кокос ёнғоқлари тойлари орасида ўша тобут ётибди. У ерга тушолмайман, чунки у ер қулфлаб қўйилган. Ҳар лаҳзада, палубада вальслар чалиниб, танго рақсига тушётганларида ҳам мен буни ҳис қилиб тураман. Денгиз остида миллионлаб ўликлар ётибди, ҳар қадам босилган жойда мурда, шундай экан, маскаралар уюштириб, шахватпарастлик билан тиржайишларга бало борми. Бу, ахир дахшат-ку. Кўргани кўзим йўқ, чидай олмайман.. Марҳуманинг мандан нима истаётганини билиб турибман... Ҳали бурчимни тўла ўтати олганимча йўқ... Тирик эканман, сирнинг фош этилиши хавфи бор экан, у менга тинчлик бермайди.

Урта палубадан судраб босилаётган оёқ товушлари, шалп-шулл этган овозлар кела бошлади. Матрослар палубани юваётган эдилар. Ҳамроҳим жиноят устида қўлга тушган кишидек титраб кетди, қонсиз юзида ваҳима аломатлари пайдо бўлди.

— Мен кетдим... кета қолай,— ёлдиради у ўрнидан туриб. Унга қарашнинг ўзи бир азоб эди. Ичкилик ёки йиғидан қизариб кетган кўзларининг ҳис-туйғусиз боқиши баданни жунжуктириб юборарди. У менинг ҳамдардигимни рад этди. Бу кеча сирларини менга очиб қўйганидан уялар, дол букилган қоматидан гўё уят ёғилиб турганга ўхшарди.

— Тушликдан сўнг каютангизга келсам майлими?— сўради мен.

У ялт этиб менга қаради, лабларидан масхараомуз тиржайиш пайдо бўлди. Ҳазаб аралаш бўлиб-бўлиб деди:

— Э-ҳа, сизнинг донғи кетган бурч... ёрдам бериш бурчи... худди шу сўз билан сиз мени йўлдан урдингиз, сирларимни билиб олдингиз. Энди эса бас, етади, жаноб! Ичига ютиб юрган сир-асрорини очиб ташлаб, бир оз енгил торти деб ўйламан, чилпарчин бўлган ҳаётимни ҳеч ким тузатолмайди. Ҳурматли голланд ҳукуматиға етти йил бепул ишлаб берибман. Пенсия ҳам қулогини ушлаб кетди. Тобут ортидан акиллаб чоған дайди ит сингари Европага қайтман. Амокка чалин-

ган кишилар узоқ вақт жазосиз югуролмайдилар, вақт-соати келиб улар ерга қулайди. Менинг ҳам куним битган. Марҳаматингиз учун раҳмат, жаноб, аммо каютада ўзимнинг йўлдошларим бор... Бир неча шиша узоқ сақланган виски, улар баъзан менга ором бағишлайди. Эски қадрдоним, жанговор браунингим эса ҳар қандай гап-сўзлардан кўра кўпроқ ёрдам беради, афсуски, унинг ёрдамидан ўз вақтида фойдалана олмадим. Ўзингизни қийнаб ўтирманг, илтимос... Қандай хоҳласа, шундай ўлиш ҳар бир кишининг шахсий ҳуқуқи, бунга бировнинг ёрдами керак эмас.

У менга масхараомуз, ҳатто жиғимга тегадиган қилиб қаради, аммо бунга эътибор бермадим. Барчасининг сабабқори уят, чексиз уят эканини сезиб турардим. У бошини ичига тортиганича, бурилиб, хайрлашмасдан, сал қийшайиб ва оёғини судраб босиб, ёруғ палуба бўйлаб каюталар томонга кетди. Мен уни қайта кўрмадим. Шу кун кечаси ҳам мен уни одатдаги жойимизда бекорга кутдим. У ғойиб бўлди.

Йўловчилар орасида қўлига мотам боғичи боғлаб олган бир йўловчи эътиборимни тортмаганда, кўрган-эшитганларимни тушимда кечган, деб ҳисоблардим. Қўлига мотам боғичини боғлаб олган бу киши йирик голланд савдогари бўлиб, айтишларича, хотини қандайдир тропик касаллиқдан вафот этган экан. У бошқаларга қўшилмасдан, жиддий ва ғамгин ҳолатда палуба бўйлаб уёқдан-буёққа юрар, мени эса унинг ички сирларидан хабардорлигим хижолатга соларди.

Сўнгра Неаполь портида юқорида қайд этилган ғаройиб бахтсиз ҳодиса юз бердики, сабабини мен ўша нотаниш кишининг ҳикоясидан топмоқчи бўлдим. Ушанда кўпгина йўловчилар қирғоққа тушиб кетишган, мен ўзим аввал операга бориб, у ердан Виа Ромадаги қаҳвахонага ўтгандим. Қайқда кемага қайтарканмиз, машъала ва ацетиленли лампалар ёқилган бир неча қайиқларга тушган одамлар кема атрофида ниманидир ахтараётганига, тепада, палубада эса жандармлар ва карабинерлар уёқдан-буёққа югуриб юрганига кўзим тушди. Бир матросдан нима воқеа юз берганини сўрадим, у бўлса жавоб беришдан шундай бош тортиди, бутун командага оғиз очмаслик тўғрисида буйруқ берилганлиги аён бўлиб қолди. Эртасига эса кемамиз худди ҳеч нарса бўлмагандек тинчгина Генуя томон сузиб кетди. Бортада бирон нарсани аниқлашнинг иложи йўқ эди. Фақат Италия газеталарида мен Неаполь портида юз берган ғаройиб бахтсиз ҳодиса тўғрисида романтик тус бериб ёзилган хабарларни ўқиб қолдим.

«Уша тунда,— деб ёзилганди бир газетада,— йўловчиларни дахшатли кўриниши билан безовта қилмаслик учун, ярим кечада Голландия колонияларидан бирида яшаган аслзода бир хоним жасади солинган тобутни кемадан қайиққа ўтказётган эдилар. Матрослар тобутни эрининг иштирокида арқондан қилинган нарвондан тушираётгандилар. Шу лаҳзада юқориги палубадан оғир бир нарса ағдарилиб тушиб, тобутни ҳам, матросларни ҳам, хонимнинг эрини ҳам сув тубига олиб кетди».

Бошқа бир газетада ёзилишича, тепадан ип нарвонга ағдарилиб тушган нарса нарса эмас, балки ақлдан озган бир киши эмиш. Яна бир газетанинг ёзишича, юкнинг оғирлигидан ип нарвоннинг ўзи узилиб кетган. Ҳарҳолда, кемачилик компанияси ҳақиқатни яшириш учун барча чораларни кўрган эди. Матрослар ва марҳуманинг эрини катта қийинчилик билан қўқариб қолишди, аммо кўрғошиндан ясалган тобут чўкиб кетди. Уни топишнинг иложи бўлмади. Шу билан бирга, газеталарда яна бир хабар эълон қилинган бўлиб, унда тахминан қирқ ёшлардаги чўкиб ўлган кишининг жасади топишганлиги ёзилганди. Бу хабар ҳеч кимни қизиқтирмади, кўринишдан, романтик тус бериб тасвирланган бахтсиз ҳодисага унинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди.

Бу сатрларга кўз югуртирар эканман, газета саҳифасидан ялтироқ кўзойнак таққан рангпар башара шарпа сингари менга бақрайиб тургандек туюларди.

Ботир Валихўжаев

Дарёдил мураббий

1955 йилнинг октябрь ойида пойтахтда, Москва Давлат университетининг муҳташам ётоқхонасида истиқомат қилардик; ҳар куни В. И. Ленин номидаги кутубхонага қатнардик. Кунлардан бирида ўзбекча гурун қилиб ётоқхонага қайтаётсак автобуснинг олдинги эшигига яқин ўриндиқда ўтирган бир киши биз томон ўгирилиб:

— Йигитлар, қайси бекатгача бормоқчисизлар?— деб сўради.

— Университетгача,— деб жавоб бердик.

— Жуда яхши, бекатда учрашамиз,— деди нотаниш ҳамроҳимиз.

«Университет» бекатига келиб автобусдан тушдик-да, ҳалиги киши билан кўришдик.

— Мен — Ҳамид Сулаймонман. Тошкентдан бўламан. Сизлар қаердан?

— Биз Самарқандданмиз, УзДУ аспирантларимиз.

— Жуда яхши! Олим ва шоир мулло Воҳид Абдуллони, профессор Абдурахмон Саъдийларни танийсизларми?

— Билганда қандоқ! Биз ана шу домлалар ишлайдиган ўзбек адабиёти кафедрасининг аспирантларимиз (исму фамилияларимизни айтдик).

— Воҳиджоннинг шогирдлари экансизлар, демак бахтли кишиларсиз! Дўстимиз Воҳиджон, Шарифжон Ҳусайнзода (Тожикистон Давлат университети ўқитувчиси), Мақсуд Шайхзода ва мен аспирантурада бирга ўқиганмиз. 1935—36 йиллар эди. Навоийшуносликда Воҳиджоннинг хизматлари катта. Мен Фарб адабиёти тарихи билан шуғулланиб кетдим, ҳозир эса Алишер Навоий лирикаси устида устод Евгений Эдуардович Бертельс раҳнамолигида ишляяпман. Менинг ҳужрам ҳам мана шу университет ётоқхонасида. Келинглр, яна батафсил суҳбатлашамиз...

Биз устод Воҳид Абдуллони янгитдан кашф этгандай бўлдик, у кишига нисбатан меҳримиз ҳам, ҳурматимиз ҳам ошиб кетди.

Ажойиб инсон, олим ва шоир, моҳир педагог ва мураббий Воҳид Абдуллаев (1912—1985) Самарқанд илмий ва адабий муҳитининг кўзга кўринган намояндаларидан бири эди.

Асримизнинг тонготари — Улуғ Октябрнинг нурлари асл деҳқон оиласида дунёга келган Воҳид Абдуллаевнинг умр йўлини ёритди, илму фан пиллапояларидан юқорилаб чиқишга — фан доктори, профессор, академик сифатида эътироф этилишида куч ва қувват бағишлади. Кейинчалик Воҳид Абдуллаев:

«...Бахтимизга Улуғ Октябр қуёши порлади, бу қуёш Ватанимиздаги ҳамма хонадонлар сингари бизнинг кулбамизни ҳам ўз нурлари билан мунаввар қилди», деб кўнглидаги гапларни баён этган эди.

Воҳид Абдуллаев ўзининг бошланғич маълумотини асримизнинг биринчи чорагида фақат Самарқанддагина эмас, балки бу томони Фарғона водийсидаги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийларга иккинчи томони Бухородаги Садриддин Айнийгача маълум бўлган машҳур педагог Абдуқодир Шакурий мактабида олди. Бу мактабда ўқитиш методикаси анча илғор бўлганлиги тўғриси талабалар ичида ўткир зеҳнлиги билан ажралиб турадиган Воҳиджон тезгина савод чиқариб, китобларни, хусусан бадий асарларни бурро ўқийдиган бўлди. Кейинчалик эса ўқишини ҳозирги Алишер Навоий номидаги 10-мактабда давом эттирди. Серғайрат, зеҳни ўткир, тили бурро Воҳиджон ўқиш соҳасидаги ютуқлари билан бирга жамоат ишларига актив аралашади; «Кўк кўйлак» труппасида актив қатнашади, саҳна санъати ҳамда бадий ўқиш ва нотиклик санъати сирларини ўргана боради. Буларнинг ҳаммаси кейинчалик унинг педагогик фаолияти вақтида жуда қўл келган эди.

1927—1930 йилларда Воҳид Абдуллаев Файзулла Хўжаев номидаги Самарқанд педагогика техникумида ўқишини давом эттирди. Кейинчалик машҳур файласуф олим бўлиб етишган Тожикистон Фанлар академиясининг академиги Алоиддин Баҳовадинов, етук тарихшунос, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Рашид Набиев ва бошқалар билан бирга ўқиди. У билимга чанқоқлиги, табиатан шўх, ҳазилкаш ва ҳушчақчақлиги тўғриси бошқа курсдошларидан ажралиб турарди. Техникумни битиргач, ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги Фарғона педагогика институтининг ижтимоий-адабий бўлимига ўқишга кириб (1930 йил), 1932 йилда уни битирди; 1933—1935 йилларда Ўзбекистон Давлат Университети ва Ўзбекистон ССР Фанлар Комитетининг аспиранти сифатида Тошкент ва Москвада ўқишини давом эттирди. Уша даврдаги забардаст олимлардан Л. М. Тимофеев, Ю. М. Соколов, Е. Э. Бертельслардан таълим олди. Сўнг В. Абдуллаевнинг қизгин меҳнат фаолияти бошланди, у 1935—1936 йиллари Тошкентда яшаб туриб «Ёш куч» журналі редакциясида адабий ходим бўлиб ишлади ҳамда С. М. Киров номидаги Тошкент драмстудиясида ўзбек адабиёти ва нутқ маданияти ўқитувчиси бўлди; 1936—1938 йилларда эса Бухоро Давлат педагогика институтининг ўқитувчиси, сўнг ўзбек адабиёти кафедрасининг мудири этиб тайинланди. 1938—1944 йилларда М. Горький номидаги Самарқанд Давлат педагогика институтининг ўзбек адабиёти кафедраси мудири лавозимида ишлади.

Самарқандга келгач, устод Садриддин Айнийнинг маслаҳати билан Алишер Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ва ижодий фаолияти мавзуда кандидатлик диссертацияси устида ишлай бошлади. Ўзбек ва тожик адабиёти тарихини яхши билган Воҳид Абдуллаев нодир қўлёзма манбаларга таянган ҳолда ўша даврдаги навоийшуносликда қарийб ишланмаган мавзунини ҳар томонлама текшириб, Алишер Навоийнинг Самарқанд даври ҳаёти ва ижодий фаолиятини, шу даврдаги Самарқанднинг илмий-адабий ва маданий муҳитини анча мукаммал ёритишга муяссар бўлиб, 1941 йилнинг 31 майида УзДУ илмий Со-

«...Халқ меҳрини, эътиборини қозона олган, унинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган, нур таратувчи, илҳом бахш этувчи, тортув қувватига эга бўлган, меҳри қуёш одамгина ҳақиқий баркамол одам ҳисобланади».

Воҳид Абдуллаев

ветида ана шу диссертацияни муваффақият билан ёқлади. Худди ана шу тадқиқотнинг ҳаками бўлган Садриддин Айний ва профессор Абдурахмон Саъдий ишга ниҳоят юксак баҳо бердилар, унинг навоийшуносликдаги ўзига хос мавқеидан тўлқинланиб гапирган эдилар.

«Воҳид Абдуллаев юксак талантли, зийрак, дўст, бошлаган иши устида зерикмик, вақтини қизганмай ишлайдиган илмий ишчи. Унинг бу сифатларини салмоқдор қилган нарса олимнинг форсча-тожикча ва эски ўзбекча манбаларни тушиниб, ўқиб, улардан етарли даражада фойдалана олишидадир».

Воҳид Абдуллаевнинг устод С. Айний томонидан юқорида белгиланган фазилатлари унинг бутун умри давомида — олим сифатида ҳам, шоир сифатида ҳам, моҳир мураббий — педагог сифатида ҳам, ижтимоий фаолиятида ҳам бўртиб кўринибгина қолади, балки янада сайқалланиб, янги-янги қирралари очила борди.

Улуғ Ватан уруши даврида Воҳид Абдуллаевнинг фаолияти янада жонланди. У ҳам ўқитувчилик қилар, ҳам фронт орқасида тарғибот ва ташвиқот ишларида фаол қатнашар, Самарқандга эвакуация қилинган ёзувчилар, олимлар аҳолидан хабардор бўлишда устод С. Айнийга кўмаклашар, мақола ва шеърлар ёзиб, немис-фашист газандалари устидан ғалаба қозониш учун сафарбарликни, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ғояларини пропаганда қиларди. Худди шу вақтда унинг «Самарқанддан фронтга» шеърли тўплами ҳам босилиб чиққан эди. Бу тўпландан ўрин олган асарлар ичида бутун тўплам номига айланган «Самарқанддан фронтга» шеъри диққатга сазовор.

1942 йилнинг февраль-март ойларида Ўзбекистон меҳнаткашлари совғаларини фронтга олиб борган делегация составида (Ҳабиб Абдуллаев, Ғафур Ғулум ва бошқалар қатори) Воҳид Абдуллаев ҳам бор эди. Фронтга совға олиб борган делегация фаолияти кейинчалик Воҳид Абдуллонинг «Мададкор эшелон» (Тошкент, «Еш гвардия» нашриёти, 1984) хужжатли қиссада батафсил ёритилди. Бу қиссада Воҳид Абдуллонинг ана бир ажойиб фазилати — бадеҳагўй шоирлиги, жангчиларимизни руҳлантириш мақсадида таниқли шоиримиз Ғафур Ғулум билан бирга фарғонача «катта ашулабол» шеър тўқиганлари ҳам намоён бўлади. Мана, 1942 йил 18 март куни Ғафур Ғулум билан ҳамкорликда айtilган шеърдан намуна:

**Азизлар, мўтабарлар, сизни биз дўсту ёр деб келдик,
На дўсту ёр, балки дилларга дил дийдор деб келдик...
Ғафуро Воҳидо қўшиқларига жўр бўлиб айтинг:
Сизу бизларга Берлиндан ўтар кун бор деб келдик.**

1944 йил сентябрида Ўзбекистон Давлат университети қайтадан ўз фаолиятини бошлади. Воҳид Абдуллаев УзДУнинг ўзбек адабиёти кафедрасига ишга ўтди. Бу вақтда кафедранинг ўзФАнинг фахрий аъзоси Садриддин Айний бошқарар, Воҳид Абдуллою Саида Нарзуллаева, Раҳим Муқимову Киёфот Вафоевалар эса у кишининг раҳбарлигида таълим-тарбия ҳамда илмий ишларни давом эттирардилар.

Воҳид Абдуллаев худди ўша вақтда С. Айнийнинг маслаҳатлари билан ўзбек адабиётининг XVII—XVIII асрлардаги тарихини, хусусан, Хоразмдаги адабий жараёни ҳар томонлама чуқур ўрганишга бел боғлади. Шу мавзуга доир материалларни тўплаш мақсадида Хоразмга йўл олди, турли кўлэмда манбаларни излади, топди, ўрганди. Натижада ўзбек адабиётшунослиги учун номаълум бўлган қаламкашларнинг номию асарлари тикланди, тадқиқот этилди. Янги материаллар асосида «XVII—XVIII асрларда Хоразмда ўзбек адабиёти» мавзусидаги катта илмий тадқиқот — докторлик диссертацияси майдонга келди. Бу иш 1959 йилда Озарбойжон Давлат университети илмий Советида муваффақият билан ёқланди, унга озарбойжонлик алломалар Ҳамид Арасли, Файзулла Қосимзода, Жаъфар Хандон юксак баҳо бердилар. Бунинг сабаби шундан иборатки, мазкур ишда XVII—XVIII асрларда яшаб ижод этган Равнақ, Роқим, Нишотий, Хоксор, Мавлоно Нодирлар ҳаёти ва ижоди кенг ёритилгани билан бирга бу даврлардаги ўзбек адабиётининг тожик, озарбойжон ва туркман халқлари адабиёти билан ҳамкорлиги, уларнинг ўзаро таъсири масаласи ҳам объектив тарзда ва илмий йўналишда асосланган эди. Шу тўфайли ишда Сайидо Насафий, Мухаммад Фузулий, Махтумқули ва бошқа шоирлар ижодига тез-тез му-

рожаат этиш табиий кўринади. Ишнинг ана шу фазилатлари унинг қимматини янада оширади ва олимларнинг эътирофига сазовор бўлади. Шунинг учун Е. Э. Бертельснинг: «Қимматли Воҳид! Сизнинг улкан ишингизни ўқиб чиқдим. Бу унинг ҳар бир сатри шундан далолат бериб турибдики, унинг муаллифи ишни пухта қурадиган омилкор тадқиқотчидир», деб ёзгани бежиз эмасди. Мазкур тадқиқот кейинчалик «Ўзбек адабиёти тарихи» (2-китоб) дарслигининг асосини ташкил этиб, уч марта (1964, 1967, 1980 й. й.) қайта босилади, мутахассисларнинг муносиб баҳосига сазовор бўлади. Чехословакия Фанлар академиясининг илмий ходими Иржи Бечка бу китобни ўқиб, шундай ёзган эди: «В. А. Абдуллаевнинг аъло даражада ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби менинг илмий ишларимга катта ёрдам беряпти. Менинг муҳтарам устозим, шарқшунос академик Ян Рипканинг уқдиришича, В. А. Абдуллаевнинг мазкур китоби ва бошқа асарларида қалам аҳллари-нинг фақат ўзбекча эмас, айни чоқда тожик тилидаги асарларини ҳам ўрганиш мумкин».

Бу эътирофлар, самимий баҳолар В. Абдуллаев бажарган тадқиқотларнинг ҳам илмий, ҳам адабий алоқалар жиҳатдан ибратли эканини намоиш этарди.

Яна саналарга қайтайлик. 1948 йилда устод Садриддин Айний ижодий ишга берилиши тўфайли УзДУ ўзбек адабиёти кафедрасини бошқаришни ўзининг ишончли шогирди Воҳид Абдуллаевга топширди. Воҳид Абдуллаев шундан сўнг баракали умрининг охиригача (1985) ана шу кафедранинг мудури сифатида ўқиш-ўқитиш ишларини, илмий тадқиқотларни, сиёсий-тарбиявий ишларни жонлантиришда, истеъдодли ёш олимларни воёга етказиш соҳасида ҳамда Туркменистон, Тожикистон, Қозоғистон, Озарбойжон каби қардош республикалар, Москва, Ленинград сингари илмий марказлардаги йирик олимлар билан ижодий алоқаларни мустаҳкамлашда алоҳида ташаббускорлик ва ғайрат кўрсатди. Шу тўфайли Воҳид Абдуллаев архивида туркменистонлик академик Боймуҳаммад Қарриев, тожикистонлик академиклар Абдулғани Мирзоев, Бобожон Ниёзмухаммедов, москвалик шарқшунос И. С. Брагинский, ленинградлик А. Н. Болдирев, озарбойжонлик академик Ҳамид Арасли, профессор Файзулла Қосимзода, республикамизнинг кўзга кўринган олимлари ва адиблари Ғафур Ғулум, Ҳамид Сулаймон ва бошқалар билан турли вақтда амалга оширган ёзишмалари ва улар билан тушган расмлари кўзга ташланиб туради.

Воҳид Абдуллаев УзДУ ўзбек адабиёти кафедраси шўратини оширди. Ана шундай хизматлари тўфайли В. Абдуллаев 1960 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1966 йилда эса ҳақиқий аъзолигига сайланди. 1963—1970 йилларда шу университетнинг ректори бўлиб ишлаб, дорулфунуннинг ҳар жиҳатдан юксалишига катта ҳисса қўшди. Шу даврда В. Абдуллаевга нисбатан катта ишонч билдирилди: у икки марта Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати қилиб сайланди. В. Абдуллаев фақат Самарқанддагина эмас, балки республика миқёсида маориф ишларини яхшилаш соҳасида ҳам актив фаолият кўрсатди. Айни чоқда илмий-педагогик фаолиятни ҳам, етук мутахассисларни тайёрлашни ҳам, турли илмий анжуманларни юксак даражада ташкил этишни ҳам муваффақиятли удралади. Самарқанднинг 2500 йиллиги муносабати билан В. Абдуллаевнинг катта ташкилотчилик фаолияти авж олди; «Самарқанд тарихи» номли икки томлик асарнинг майдонга келишида актив қатнашди, шу муносабат билан теурийлар давридаги тасвирий санъат ва хатотлик мавзусида чақирилган халқаро симпозиумнинг муваффақиятли ўтишига ҳисса қўшди; Алишер Навоий туғилганига 525 йил тўлиши муносабати билан 1968 йилда нишонланган юбилейнинг Самарқанддаги тантаналарининг муваффақиятли ўтишида жонбозлик кўрсатди; мақолалар, рисоалар ёзди, нашр эттирди. Бу даврда Воҳид Абдуллаевнинг юқори малакали кадрлар етиштиришдаги фаолияти айниқса самарали бўлди. Унинг илмий консультантлиги ва раҳбарлигида тўртта фан доктори ва ўттизга яқин фан кандидатлари диссертацияларини муваффақият билан ёқладилар; у кўпалак докторлик ва кандидатлик диссертацияларининг оппоненти сифатида ҳам чиқиш қилди.

Шуниси муҳимки, бу кадрлар Ўзбекистон ва Тожикистон, Туркменистон ва Озарбойжоннинг ҳозирги даврдаги илмий ҳаётида актив қатнашиб, самарали ижод қилмоқдалар. Жумладан, тожик олимларидан Х. Мирзозода, А. Сайфуллаев, Н. Сайфиев, Р. Ғафоров ва бошқаларнинг бу соҳадаги

хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин. В. Абдуллаев тадқиқотларида адабий алоқалар, ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликни текширибгина қолмай, балки қардош республикалар учун илмий кадрлар тайёрлаш борасидаги ижобий йўналишга ҳам ўзининг сезиларли ҳиссасини қўшган эди.

Воҳид Абдуллаевнинг ўзига хос хусусиятлари бор эди: у ниҳоятда меҳнатсевар, тиниб-тинчимас, янгликларни ахтаришга камарбаста, завқи баланд, билим доираси кенг, хотираси мустаҳкам эди. Йиғилишларда ўтирганида ҳам, радио тинглаётганида ҳам, телевизор кўраётганида ҳам, конференцияларда доклад ва чиқишларни эшитаётганида ҳам уларнинг мазмунини алоҳида дафтарга арабча имлода тез-тез қайд этиб қўярди. Қизиғи шундаки, бу чиқишлар қайси тилда бўлса, ўша тилда ёзарди. Натижада ҳамма гаплар унинг дафтарига тушарди. Воҳид Абдуллаев қандай аудиторияда чиқиш қилишини, эшитувчилари кимлар бўлишини ҳисобга оларди. Натижада унинг чиқишлари «аудиториябоп» бўлар, фактларга бойлиги билан эшитувчиларни ҳайратда қолдиради; ўзи ҳам шоиртабнат эмасми, ора-орада қизик-қизик шеърлар қистириб, мақол ва ҳикматли сўзларни қўшиб ўтарди. Бундан ташқари, нотик овозини қачон пасту қачон баланд бўлишини, кўзу қошлар, қўл ҳаракатлари қандай бўлишини ва ҳатто чуст дўпписини қай тарзда кийишни ҳам биларди. Шунинг ўзида ҳам қандайдир жозоба бўларди. Қулгусини айтмайсизми! Уй-лайманки, устод нутқини тинглаганлар бу фазилатларнинг гувоҳи бўлганлигини эътироф этса керак.

Яқинда Каттақўрғон районидagi 72-мактабга Воҳид Абдуллаев номи берилиши муносабати билан ўтказилган тантаналарда устодни кўрган ва суҳбатида бўлган кишилар билан танишдик. Ана шу вақтда бундан 20 йил олдин Воҳид Абдуллаев томонидан айтилган қуйидаги мисралар ҳамон уларнинг ёдида эканлиги маълум бўлди:

**Така-тум-так
Зарафшонда Пак,
Пахтасини терай десак,
Бермайди этак!**

Бу мисраларнинг ёзилиш тарихи қуйидагича:

В. Абдуллаев СамДУнинг ректорлиги вақтида (60-йиллар) студентлар Хатирчи районига пахта теришга сафарбар қилинадилар. Улар турли колхозларда, жумладан, «Зарафшон» совхозига жойлашадилар. Аммо совхознинг директори ўртоқ Пак студентларни этак билан таъминламайди. Бунга реktor В. Абдуллаевга айтадилар. В. Абдуллаев университет студентлари томонидан терилаётган пахта, ҳашарчиларнинг аҳволи ҳақида район активлари олдида гапиради-да, «Зарафшон» совхози директорини кўриб қолиб, юқоридаги байтларни айтади. Бунга эшитган директор аҳволи тезда тузатади, аммо байт ҳам оғиздан-оғизга ўтиб машҳур бўлиб кетади.

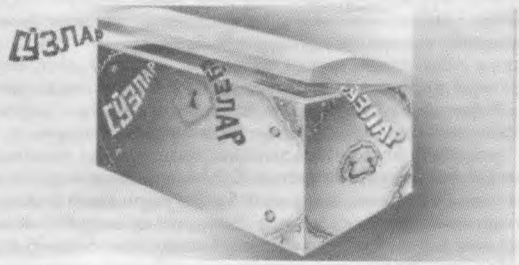
Воҳид Абдуллаев олим, педагог бўлиш билан бир қаторда, юқорида қайд қилинганидек, дурустгина шоир ҳам эди. Унинг «Хайричка» (1935 й.) «Самарқанд сайли» (1969 й.) достонлари, «Самарқанддан фронтга» (1942 й.) шеърини тўплами нашр этилган. Қатор шеърлари турли йилларда «Еш ленинчи», «Бухоро пролетари», «Ленин йўли», «Ўзбекистон маданияти», «Коммунист» газеталарида эълон қилинган эди.

В. Абдуллаев умрининг охирида — 70 ёшга кирганида мана бу мисраларни битган эди:

**Баҳор, баҳор! Етмиш баҳор, етмиш хил таърифнинг бор,
Етмишинга етганимда қай бирин айлай изҳор.
Энг муҳими, октябрь-ла келишинг азиз бўлди,
Қадрдонлар қадрасликдан қилишдилар ифтихор.
Дўсту ёрлар даврасида мулло Воҳид Абдулло
Етмиш баҳор кўрганидан мангуликча миннатдор.
Миннатдор у она юртдан, меҳрибон халқ, партия,
Бермиш унга келиб кетмас давлати жовидшиор.**

Устод Воҳид Абдуллаевнинг ҳаёт йўли ва баракали фаолияти халққа, Ватанга, илму фанга хизмат қилишда ёшларимизга ибрат бўла олади.

ТИЛ САНДИФИ

Касана, касаначилик

Вақт ўтиши билан сўзларнинг маъноси ўзгариб туради. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да **касана** сўзига «ёлланган ҳунарманд-қосиб томонидан уйда тайёрланадиган нарса ва шу тартибда ишлаш» деб, **касанаچی** сўзига «ёлланиб уйда ишлайдиган ҳунарманд-қосиб» деб изоҳ берилган-да, «эскирган» деб таъкидлаб қўйилган.

Мамлакатимизда ҳозирги пайтда завод-фабрикаларга, муассасалар-ташкilotларга қатнаб, 7—8 соат давомида ишлаш имконига эга бўлмаган кўп болали оналар, кексаларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиш мақсадида уларга ўз уйларида турли маҳсулотлар тайёрлашлари учун шароит яратиб бериш кенг расм бўлмоқда. Шу муносабат билан касана, касанаچی, касаначилик (русчаси — надомное хозяйство) сўзлари иқтисодий терминлар қаторидан ўрин олди.

Хўп, касана сўзи қаёқдан келиб чиққан? Каса сўзи ҳинд-европа тилларида кенг тарқалган: лотинча **каса** — **кулба**, қишлоқ уйи; французча **касе** — **кулба**; португалча **каса** — **уй**; испанча **каса** — **уй**, манзилгоҳ, оила, хўжалик. Суғд тилида **касс** — **кат**, **уй**, **қишлоқ**, **шаҳар** (катак, каталак сўзи ҳам шундан).

Хафақон нима!

Баъзи сўзларни турли авторлар турли маъноларда ишлатишади. Шундай сўзлардан бири **хафақон** сўзидир. Бу сўз ҳатто луғатларда ҳам турлича изоҳланган: «Ўзбекча-русча луғати»да (Москва, 1959 йил, 499-бет) — астма, кўксос, нафас қисилиши; «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да (Москва, 1981 йил, II том, 321-бет) — 1) мунгли, ғамгин, хафақол; 2) қон босимининг ортиси туфайли рўй берадиган касаллик; «Навоий асарлари луғати»да (Тошкент, 1972 йил, 652-бет) — юрак ўйнағи касаллиги.

Хўш, бу изоҳлардан қайси бирига ишонса бўлади? «Навоий асарлари луғати»да бу сўзга энг тўғри изоҳ берилган. Гап шундаки, хафақон арабча **хафақа** сўзидан олинган бўлиб, маъноси «титраш, қалтираш, уриш», яъни «юрак ўйнаши» демакдир.

Хафақон сўзининг «хафа бўлиш» сўзига умуман алоқаси йўқ. Филология фанлари доктори Алибек Рустамов гапларига қараганда, хафа (бўлмоқ) сўзи форсча-тожикча бўлиб, асли хафа (бўғилмоқ) сўзидан келиб чиққан.

Жумур

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да шунингдек «ўзбекча-русча луғат»да **жумур** сўзи «учи найза кигиз қалпоқ» деб изоҳланган. Бу изоҳ тўғри эмас.

Жумур сўзининг уч маъноси бор: 1) кавш қайтарадиган ҳайвонлар қорнининг бир бўлаги; адабий тилда — ширдон; 2) умуман, қорин. Қашқадарё областида «Жумуримизга жуқ бўлмайди» (қорнимизга юқ ҳам бўлмайди — бунга тўймаймиз) деган ибора бор. Худди шу ибора қирғиз тилида ҳам бор экан; 3) чўпонлар қўй сутидан қимизга ўхшаган ичимлик тайёрлаш учун қўйнинг қорнига хом сут солиб кўтариб юрадилар, ана шу қорин идиш ҳам **жумур** дейлади. Фольклор асарларида баъзан қаҳрамонлар ўзларини танитмаслик учун бошларига қўйнинг қорнини тескари ағдариб кийиб, қал(тоз) бўлиб оладилар. «Бошида жумури» деб ана шунга айтадилар.

[Давоми 73-бетда]

Ҳужжатлар тилга кирганда

Ўзбек совет санъати ва адабиётининг ташкил топиши ва ривожланишида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг хизматлари жуда катта.

1989 йили Ҳ. Ҳ. Ниёзийнинг туғилганига 100 йил тўлади. Республикамиз аҳли бу оташқалб сиймонинг шонли тўйини катта тантана билан нишонлашга тайёргарлик кўрмоқда.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий. Бу олижаноб инсон тўғрисида жуда кўп асарлар, ҳаёти ва ижодини ёритувчи кўп серияли ҳужжатли ва бадий фильмлар яратилган, унинг кўп қиррали адабий, ижтимоий ва сиёсий фаолияти борасида анча ишлар амалга оширилган. Шубҳасиз, буларнинг ҳаммаси бизни беҳад қувонтиради, Ҳамза билан фахрланишга ундайди. Лекин Ҳамза босиб ўтган шонли ҳаёт йўлини тарихий фактлар ва қўлёзма ҳужжатлар асосида ўрганар эканмиз, аксари ишларда чалнашликлар, тарихий воқеликни акс эттиришда бўрттириш, поймапойлик ва сунъийликлар ҳам мавжудлигини алоҳида қайд қилмоғимиз ўринлидир. Чунки Ҳамза ҳаёти ва ижодини фактик ҳужжатлар асосида қанчалик ҳаққоний ёритсак, унинг буюклиги, халқ олдидаги хизматларининг улғворлиги янада яққол кўринади, китобхонлар орасида ҳануз мавжуд турли шубҳа ва ишончсизликлар барҳам топади.

Ҳозир Ҳамза ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг янги босқичи бошланди. Бу давр шоирнинг бой қўлёзма меросига бўлган ҳаққоний муносабат билан белгиланади.

Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти Ўзбек совет адабиёти фондида Ҳамзанинг уч ярим мингдан ортиқ ҳужжатларидан ташкил топган архиви сақланмоқда. Институтнинг Саидбек Ҳасанов, Сафо Зуфаров, Тўхтамурад Зуфаров, Раҳима Шарифиддинова, Дилором Расулова, Сайёра Шукуруллаева ва Жўраҳон Усмоновлардан иборат бир гуруҳ олимлари Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий таваллудининг 100 йиллигига бағишлаб унинг бой архивидаги қимматли ҳужжатларнинг уч жилдлик ўзбек тилида ва бир жилдлик рус тилидаги тавсифларини, шунингдек, Ҳамза ҳақидаги хотираларни нашрга тайёрлашган. Эндиликда ҳурматли китобхон ва ўқувчиларимиз Ҳамзанинг ҳаёти ва ижодини билвосита эмас, бевосита тарихий далил ва ҳужжатлар ёрдамида ўзлари идрок этиш имкониятига эга бўладилар. Бу нодир ҳужжатлар тавсифининг амалга оширилганлиги ҳамзашунослар олдига улуғ шонр ва ҳақиқий совет граждани Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг воқеий тўғри, изчил ва тўлиқ ҳаёт биографиясини яратиш вазибаларини кўяди.

Журналнинг ушбу сониде Сиз Ҳамза яшаб ижод этган тарихий воқеаларнинг айрим лавҳалари билан танишиш имкониятига эга бўласиз.

Саидбек Ҳасанов,
Жўраҳон Усмонов

Субҳийнинг Ҳамзага «Фарғона фожиаси» пьесаси ҳақида ёзган мактуби

«Муҳтарам қардошим Ҳамза афанди!

Сиздан бир нарса рижо этажакман, бу кунларда ниятимиз бир саёҳат ёпажақмиз. Унинг учун сизнинг фамилиядан чиққан «Фарғона фожиалари» номли пьесани лутфан гўндиривунгиз керак. Ўз тарафимдан ва керак талаба афандилар тарафидан рижо эдарам қардошим. Боқий ҳурмати эҳтиром. 27.12.1920. Қардошингиз Субҳий».

М. Азизхонов*нинг темир йўл муслмонлари орасида труппа тузишни сўраб Ҳамзага ёзган мактуби

«Ассалому алайкум.

Жаноби биродаримиз Ҳамза Ҳакимзода афандига!

Темир йўлда хизмат этувчи биродарингиз М. Азизхоновдан кўпдан саломлардан кўндурдугумдан сўнгра, Сиз жанобингизга маълум қилиб ёзаман. Биз темир йўлчи муслмон меҳнаткашларни мактабимизда ўқуб турғувчи кўп ўқувчи талабалар, яъни хизматкорларни энгилроқ пьесаларингиздан олиб келуб мунда ҳам 9-нчи район темир йўли муслмонлари орасида труппа тайёрласангиз. Мунда ўқувчи ҳаваскор талабалар ҳаммалари камоли иштиёқлари билан Сиз жанобингизни мунда олиб келмоққа бир оғуздан талаб эталар. Шул сабабли мазкур мактубни жанобингизга юбордук. Бизларни сўзимизни эътиборсиз қолдирмасдан тезроқ ўзингиз келсангиз ёки жавобини берсангиз.

М. Азизхонов. 23.1.21».

М. Азизхоновнинг Ҳамзадан янги пьеса сўраб ёзган мактуби

«Муҳтарам афандим Ҳамза Ҳакимзода жанобларина! Каминалари М. Азизхоновдан кўпдан-кўп саломларим, баъдан да хайрли фотиҳангизни умидида қолдим. Баъдаз жанобларина сўз шулки, бериб кеткан пьесангизни бир хилини кўчуруб олдук, бир хилини кўчуруб ололмадук, чероки махсус ишлар билан банд бўлуб фурсат бўлмади. Жанобингиз мактуб юборган эканлар, сўнгра биродар Маҳмуджон биродаримизга топширдук. Яна Сиз жанобингиздан умидимиз шулки, бошқа яхши пьесалари бўлса, дариг тутмай кўфясин кўчуруб юборсангиз ёки биродар Маҳмуджон келиш вақтларида бериб юборсангиз, деб кўп йилларга азиз умрингизни бир худодин тилаб ёзғувчи биродарингиз М. Азизхоновдан. Агарда мактубимни хатоси бўлса, афв этурсиз, чероки шошилуб ёздим. 1921 й.»

Тожизода*нинг театр кўйиб, унга раҳбарлик қилишни Ҳамзадан илтимос қилиб ёзган мактуби

«Муҳтарамлик устодим Ҳамзахон афандимга!

Ушбунинг илан маълум қиламанким, бугун ПУРдан 3 мартаба пуллик театр кўймоққа қоғоз олдим. Энди шунга қайси пьесани кўймоққа хайронман, ҳам Сиздан умид билан сўрайманки, ушбу 3 мартаба пуллик театрда ўзингиз тепада турсангиз экан, деб Тожизода.

1921 й. 6 июль».

Тожизоданинг Ҳамзадан маслаҳат сўраб ёзган мактуби

«Муҳтарамлик устодим Ҳамзахон афандига!

Етиб ҳузурларига маълум ўлғайким, ушбу кун «Тухматчи»

* Ҳамзанинг дўсти, инқилобчи.

* Ҳамза билан бирга ишлаган; артист.

лар жазоси»ни ўйнамоққа эълоннома ёзиб, билетларни минг сўмдан қилиб соттирдим. Эмди шунга нима қиламиз, албатта ўзингиз келурсиз. Аммо Қосимхонни Соҳиб ўйнайди. Агарда ўзингиз бўлсангиз яхшироқ бўлур эрди. Ҳам қачон қилайлик рифтисани, ҳам ўзингиз келарсиз, рифтисада бўлувингизни ўтинаман. Жон оға, бир иш қилиб бўлса-да ёрдам қилинг, деб ёзувчи Тожизода. Жавобини кутам.

1921 йил 9 июль».

* * *

Ҳамзага пьеса юборганлигини маълум қилиб ёзилган мактуб

«Устозим Ҳамзахон афандига!

Хат юборган экансиз, «Ман ўлмишам» пьесасини юборгин, деб. Бериб юбордим ва ҳам бугундан иборат Союз молодёжда аъзоман. Эмди тезроқ ҳаракат қилиб олурсиз.

1921 й. декабрь».

* * *

Хоразм Шўролар Жумҳурияти Марказий Иштирокиюн Фирқа бюроси томонидан Ҳамзага Хоразм инқилобига бағишлаб ёзган пьесасини келтиришни илтимос қилиб ёзилган хат

«Биродар Ҳамза Ниёзийга!

Ушбуни ила Сизга Марказ Иштирокиюн Фирқа бюроси таклиф қилади: Хоразм инқилобидан олинуб ёзилган пьесангизни бугун соат иккига Марказ бюросининг Исполбюро мажлисига танитиш учун кетирув топширмақингизни, деб

Масъул саркотиб: (имзо)

Умумий шуъба бошлиғи: (имзо).

* * *

Амударё Обком партияси номидан Ҳамзага йўлланган мактуб

«Биродари азиз, шакардан лазиз Ҳамза афанди!

Мактубимни аввалги сатрасида ўзумни чин қалбимдан қайнаб чиққан саломларимни тақдим этаман ҳамда Сизни саломатлигингизни вожибул вужуддан тилаб қоламан. Илоҳо саломат бўлгaysиз. Ҳўқандликларга биздан салом дегайсиз.

Биродар! Бизлар Амударё областини Дўрткўл деган шаҳри азимида туруб халқни оқартурадурган ўрунға киришдук. Аммо қўлимизда ҳеч бир нарсa йўқ. Шул учун зоти илтимос, бизлар учун, яъни эзилгонлар учун қувватларингизни аямасдан, ўз қўлингиздаги театру китобларидан бериб юборинг, яъни: 1) «Чин севиш»; 2) «Фарғона фожиялари» ҳамда бир оз кулгили китоблардан, жон биродар!

Шул хатни бергувчи Амударё Обкомини тафтиш ҳайъатининг раисидан бериб юборгайсиз. Бизлар Сиз учун саҳналарда қўюб, халқдан сизни учун дуо олуб, худо хоҳласа, Сизни Амударё областида машҳур этажқмиз. Жон биродар, хизматингизни аяманг!

Биродарингиз Ҳасан Эрматов. Ҳўқандлик. 10.V.22 й.»

* * *

Ҳамзанинг репетицияда иштирок этишини сўраб ёзилган мактуб

«Биродар Ҳамза Ниёзийга!

Ушбуни баробаринда Вилоят Қўмитаси Сиздан ўтинадур шу кун, ҳозир, айни кечаликка бўлажак репетициямизға келуб иштирок қилмоғингизни, деб Вилоят Қўмита ишбошқарувчи Убайдулла бин Аҳмад.

5.II.1922 й.»

* * *

Ҳамзага Тошкент ёшлари томонидан «Саное нафиса» труппаларининг бирлашувига таклиф қилиб ёзилган мактуб

«Ўртоқ Ҳамза Ҳакимзодага!

Шунинг баробаринда Иштирокиюн ёшларининг тўртинчи

«Саное нафиса» мудири маълум қилиб ёзадурки, эрта 3-нчи октябрда душанба кунни кишлоқ Туронда тўрт даҳа ёш коммунистларининг театру труппасини бирлашув хусусинда мажлиси бўладур. Шунга бормоғингизни сўраладур.

1921 й. 9 октябрь».

* * *

Барот Маҳмуднинг театр ишлари юзасидан ёзган мактуби

«Суюкли улуғ устозим Ҳамза Ниёзийга!

Баъдаз дуодан сўнг ташвишланиб қолган кўнглим мактубингизни олмоқ баробаринда бир кўнглимга дармонлик ҳосил бўлди. Локин мундаги ҳоллардан огоҳлантирганим ҳолда тинчлик-омонлик. Бир-икки карра тасодифий кириб чиқдим. Кирувимга сабаб «Миллий ашулалар»ни топилиши керак эди. Бахтга қарши Зайнаб «тополмадим» жавобини берди. Театр бўлса, Уйғурни пьесасини театр қилиб турулгандур, локин афишада адабиёт бўлиши дейилган. Нима қилайлик, ҳар ҳолда «Мишади сафдор»ни қўйулмоғин мен талаб қилиб туруппан, локин репетиция хуржун, Миршоҳид касал. Нима бўлса бўлсун, шу бугун театрни ўтқузмоқчибиз. Боқий сўзим: ҳар ҳолда тезроқ қайтишингиз матлубдир».

* * *

Ўзбекистон сиёсий шўбасининг Фарғона вилоят сиёсий оқартув вакилига ёзган расмий мактуби

«Фарғона вилоят сиёсий оқартув вакилига ўртоқ Ҳамза Ҳакимзодага таржима учун 8 донa озарбойжонча театру пьесалари берилди. Мазкурлар ўзбекчага таржима қилингондан кейин, ўлка билим ҳайъати томонидан белгуланган баҳо бўйича таржима ҳақи тўланур. Бострув (нашр қилмоқ) учун бир дондан кўчиртириб бизга юборинг.

Ўзбекистон сиёсий оқартув шўбасининг бошлиғи (имзо) Орифонов.
Ёзувчи: (имзо) Нурулла Мурод».

* * *

Ҳамзадан пьеса сўраб ёзилган хат

«Йўқсул ўзбек саҳнасини буюк ҳозиқи биродар Ҳамза апандига. 8 июнь деҳқонларнинг беш йиллик байрами бўлиб, қарамоғимизда бўлган курс ўқувчилари томонидан деҳқон ҳаётига яқинроқ бир театру ўйнамоқчибиз. Локин қўлимизда пьеса йўқ. Шунинг учун Сизга мурожаат этдик. Уша охириги бирдан-бир қилган бу истагимизни рад этмайсиз ва қўлингизда бўлган 3—4 пардалик пьесаларинг бирутрасини беруб юборгайсиз, деб икки талабани юбордим.

Укангиз: (имзо). 25.V.1925 й.»

* * *

Ҳамзанинг дўстларига ёзган мактуби

Саломдан кейин.

Маҳмуджон, Ғафурвали, Мулла Юсуфга!

Хатингизни олдим. Ҳўқанддан бориб кишлоғда ғоят қаттиқ ётиб тузалдим. Бошқа ҳолларни Мулла Юсуфдан сўрарсиз. Самарқанддан сўрасангиз, Файзулла Ҳўжаев бизни сўрашдан мақсади ҳукуматдан нафақа таъин этиш экан. Бир марта кўришдим. Билетим бошланиб 25 инчиға кўрушмоқға қўшган эди. Кунни 25 да боруб тополмадим. Локин ўйлаб турсам, нафақа олурман деб умурга боғлануб қолур эканман. Маъориф комиссариятига кирув нафақага норозилиғимни билдириб қайтдим. Яъни Нозирлар шўросиға 2 нчи учрамадим, чунки, ўзингизға маълум, Бокуга кетиш умиди кундан-кун ортиб боради. Ўзимда бўлган қувватни ўсдиришни қўйуб 150—200 сўмни қули бўлиб юриш, қисқаса, ақлимға ҳеч бир келишмади. Шунча захматларимни орзон сотишдан яна бир йил қон ютсам хоки йўқ. Маъориф Комиссари муовини Скобелга борганда яна сўзламоқчи бўлди. 3 мартда, унда бўлса, ё бирор томонға кетармиз, ёки яна аввалқи жавобни айтармиз. Ҳозирғи худоларни паноҳиға отилгондан сўнгроқ бўлса ҳам, ёш юракларни кучоғи-

ға отилғон яхшироқ. Палит билан сўзлашдим: труппа организация бўлди. Миршохид уполномочи олуб Хўқандга кетди. Мен бутун репертуар (саҳна китоблари) ҳозирлаб бормоқчи бўлдум. Энди кўпрук иши тамом бўлса бўлса ишга ўтурурман. Локин ақчасиз қайтдим. Хўқанд тушмоқчи эдим. Ҳатто билетни ҳам Хўқандга олган эдим. Кўлмак, лозимларим ҳароб, ўзум ҳам бир оз нохуш бўлгондан яна Хўқанддан билет олуб кетдим. Энди Сиздан умидим шул Зайнаб Хўқанд бормоқчи эди. Мулла Юсуфга караб турган эдим, тасодифий Самарқанд кетиб қолдим. 2-нчи март сешанба кунигача қишлоққа бир борсангиз эди. Чоршанба (3-нчи март) кунни сиз билан бирга қўшуб йиборур эдим. Беш-ўн кун тинчлатиб китобларимни ёзуб битирар эдим. Сиз келмасангиз ул чоқда ўзим Гарчакўпгача олиб келиб қўйишга мажбурман.

Ақча масаласинда, кўпрук бир ёқдан тамомланғон бўлса, бир ёқдан гуручимиз, унимиз тамом бўлгон эди. Мулла Юсуфга таъйинлағон эдим, бир юз йигирма сўм ҳозирга Отажон бермоқчи экан. Фарғонада Союз қўшчи раиси ўртоқ Гафуровга «Феревод қилинг», деган эдим. У борган бўлмаса, шуни тезлик билан юборилсун эди. Ёки ўзингиз бирга олуб келсангиз, ёки Раҳимжон, ёки Мелиҳожини мудирдан сўраб, руҳсат олиб борсангиз, пулни шундан юборсаларингиз, ҳам келиб Зайнабди олиб кетса. Биз мунда хижолат тортиб ўлтурмасак. Носиржонхожи ҳам ҳавли тўғрисида ала фавжа Эшонға тушундирғон эдим, охири хунук бўлмасун, Носирхожиға айтурсиз.

Агар ўзингиз бера олмасангиз ва ақча масаласида ҳар ҳолда бир маълумот кутарман.

Мўйдинқори концертный труппа (10 киши) тузмоқчидур. Ўзи Боқудаги съездга кетди. Келса, ишга киришар деб ўйлайман. Ҳар ҳолда ҳар икки труппага ҳам кирмаслигини Маъориф Комиссариятига тушундурдим, ҳақиқат ҳам шул эди. Бошқа сўзларимни кўрушканда сўзлашармиз.

Алиев салом айтди, уйга боргани йўқ, кўчада кўрдум.

Ҳозирча ассалому алайкум.

Ҳамза Ниёзий (имзо) 25.2.1926 й.»

***

Шокир Сулаймоннинг Ҳамзага ёзган хати

«Шоирларимиз Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода афандиларга! Фарғона кетмасдан илгари, шу яқин кунларда ўз таржиман ҳолларингизни қисқа суратда ёзиб берсаларингиз эди. «Маориф ва ўқитувчи» журналида шундай эски ўқитувчи ва халқ шоирларимизнинг таржиман ҳоли ва хотиралари бўлишиги матлуб.

Сўроғларимиз шояд эътиборсиз қолмас.

Зўр улуғлов билан: (имзо) Шокир Сулаймон. 1926 й. 30 октябрь.»

***

Шокир Сулаймоннинг Ҳамзага йўллаган мактуби

«Ўртоқ Ҳакимзода! Саломи эҳтиром.

Сиз билан гаплаша олмадик. Утган сафар менга таъйинланган нарсаларингизни бажаролмай Расулий ва Муҳитдинқорига ташлаб, ўзим Масковга кетиб қолдим. Ва Сизга хат ёзиб узримни-да айта олмадим. Мендан бўлмаган сабабларга мени узримни қабул қилсангиз, тинчланар умидидаман.

Мен бугун яна Самарқанд жўнайман. Кўриша олмасак, хайр-маъзур.

Сўфизодага мендан салом деб кўярсиз. Зўр улуғлов билан: (имзо) Шокир Сулаймон. 30.III.27 й.»

***

Ҳамзага «Янги Фарғона» газетаси томонидан «Адабий тўплам»да иштирок этишни сўраб ёзилган мактуб

«Ўртоқ Ҳамза Ҳакимзода!

«Янги Фарғона» газетасининг бошқармаси ўз муштарийларига ваъда қилғон китобини нашр этишга киришди. Мана шу китобчани ҳар томондан бой, айниқса адабий ёдгор қилиш ниятидамиз. Газетамизнинг мана шу совғасини бир-икки адабий парча билан безатишга Сизнинг ҳам иштирокингизни

сўраймиз. Шунинг учун 6 июлдан кечиктирмасдан сочма, тизма бирор асар юборишингизни кутиб қоламиз.

Сизга ҳурмат билдирувчи «Янги Фарғона» газетасининг Ҳайъати таҳририяси исмидан, (имзо). 1927 йил 27 июнь».

***

Ҳамза Ҳакимзода Оқтябрь инқилобининг 10 йиллиги тантаналарида иштирок этиши учун берилган таклифнома

«Чақирув. Биродар Ҳамза Ҳакимзодага.

Қадрли ўртоқ! 6-нчи августда шанба кунни соат 5 да янги шаҳарда «Модерн» ичидаги боғда Оқтябрь инқилобининг ўн йиллигига бағишланган хотира кунни ясаладур. Фирқа кўмитаси, Шўро ва касаба ташкилотларининг катта ҳозирлиги ила иш кўрилоқда. Сиз ўртоққа мурожаат этиб, шу тантаналик кун ҳақида яхши маълумотингиз борлигини эътиборга олуб, юқорида кўрсатилган кунда иштирок этишингизни комиссия сўрайду.

Шунинг ила бирга ўзингизда бўлган хотира, газета, журнал, расмлар, баъзи ҳужжатлар ила (агар бўлса) шу эсдалик кунда жиддий иштирок этишингизни ва билган ўртоқларни таклиф этишингизни кутиб қоламиз.

Округ фирқўм ташвиқот-тарғибот шўба (имзо) Ҳакимов. 1927 й. 6 август».

***

Оқтябрь инқилобининг 10 йиллик байрами муносабати билан Ҳамзанинг иштирокини сўраб ёзилган мактуб

«Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийга берурга.

Оқтябрнинг 10 йиллик байрамига ҳозирлик учун эскидан маориф хизматида бўлуб келган ўртоқларнинг ялли йиғилиши бўладур. Маориф тўғрисида сақланғон хотиралар, маълумот ва ҳужжатлар ва умуман материаллар тўпламоқ мақсадида чақирилғон бу мажлисда Сизнинг ҳам иштирок этишингизни ва кўлингизда бўлгон шу тўғридаги ҳужжат ва материалларни олиб, 23 октябрь якшанба кунни кеч соат бешда маориф уйига келишингизни сўраладу. Шояд, бу тўғрида жиддий кўрсатарсиз.

Фарғона Округ Маориф мудир: (имзо) Ҳамидов.

Маориф Оқтябрь комиссиясининг саркотиби: (имзо) М. Хайруллаева.

1927 йил 22 октябрь».

***

Ҳамзага Шокир Сулаймоннинг мактуби

«Муҳтарам Ҳамза афанди! Саломи эҳтиром.

Ортиқча мамнун бўлдим. Яхши номерлари бор экан, оламиз. Турсуной тўғрисидаги шеърингизга нотасини ҳам ёзиб, майли, топширинг. Агар ўтса, ўзимиз (Сизни чақиртириб), туш билан кўчиртириб тайёрлаб юборамиз. Мумкин бўлса, ваъда қилинмиш декламациянгизни жума, шанба кунлари топширсангиз. Бу «том» жузъига қўшиб юборинг.

Қалбий ҳурматла (имзо) Шокир Сулаймон. 1928 й. 24 январь».

***

8-Март компаниясини ўтказувчи комиссия томонидан Ҳамза номига бир пьеса ёзиб беришни сўраб ёзилган мактуб (рус тилида)

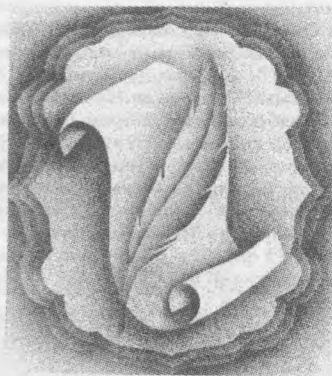
«Ҳакимзода. Окружная Комиссия по проведению компании 8-го Марта просит Вас написать одну пьесу на тему 8-марта не позднее 25 февраля сего года представить нам, работа за пьесу нами будет оплачена.

Зав. пред. окружной комиссии: (подпись) Ҳакимов. Секретарь: (подпись) Бурдин».

Лазиз Азиззода

Чўлпон КИМ ЭДИ?

Маълумки, шоир Чўлпоннинг шахси ва ижоди хусусидаги баҳс-тортишувлар у тирик пайтлариданоқ бошланган, ҳалигача туггани йўқ. Дастлабки кезларда бу баҳслар уркалтак-суркалтак руҳида кечган, оқибатда бениҳоя нозик истеъдод эгаси Чўлпон давр қурбони бўлган эди. Чўлпон билан бир даврда яшаган, уни яқиндан билган Лазиз Азиззода, табиийки, бу тортишувлардан четда туrolмасди. Ниҳоят, масалага ойдинлик киритиш мақсадида у 1972 йили қўлига қалам олди ва ушбу мақолани ёзди. Мақола айрим қисқартиришлар билан (матбуотда илк марта) эълон қилинмоқда.

Л. Азиззоданинг ўзи ҳам Сталин даври репрессияларини бошидан кечирган, узоқ йиллар қамоқда, сургунда бўлган, лекин ҳеч қачон адолатга ишончини йўқотмаган, руҳан чўкмаган. «Чўлпон ким эди?» мақоласи бунга далил.

Бу саволга қаноатланарли жавоб бериш ҳозирги пайтда у қадар мушкул эмас. Лекин Чўлпон ижодининг таҳлилини адабиёт тадқиқотчилари ихтиёрига қолдириб, мен шоирни яхши таниган замондош сифатида, у ҳақда билганларимни, унинг ўз оғзидан эшитганларимни эсдалик тариқасида, шунингдек, қисман Чўлпон хусусида фикрларимни адабиёт мухлислари эътиборига ҳавола қилмоқчиман.

Чўлпонга оид бу хотиротим унинг Улуғ Октябрь инқилоби бошларидан 1927 йилга қадар бўлган ижоди ва дунёқарашига тааллуқли. Чўлпон тахаллуси билан танилган Абдулҳамид Сулаймон ўғли 1894 йили* Андижон шаҳрида савдогар оиласида дунёга келган. У собиқ Туркистонда инқилобдан аввал машҳур бўлган жаҳид адабиётининг тараққийпарвар шоир ва муҳаррирлар Айний, Авлоний, Фитрат, Сўфизода, Ажзий, Мўминжон Муҳаммаджон, Ҳамза, Иброҳим Даврон, Жулқунбой, Мирмуҳсин, Мирмулла Шермуҳаммедов ва Тавалло қаторидаги ёзувчиларимиздан.

Буларнинг ҳаммаси, жумладан Чўлпон ҳам, Улуғ Октябрдан кейин советлар позициясига ўтиб хизмат қила бошлаган, янги тузумни ёқлаб чиққан илк маданият арбобларидир.

Мен уни 1912 йилдан билган бўлсам ҳам, яқиндан танишувим 1916 йилнинг ёзида эди. Чўлпон рус-тузем мактабини битирган. Отаси уни рус муаллимида ҳамда хусусий ўзбек муаллимига ҳамда мударрисидида ўқитган.

Ешлигидан мутолааси кучли бўлган Чўлпон 1912 йиллардан бошлаб рус адабиётидан ҳам самарали фойдалана бошлаган. Тил, адабиёт, тарих, фалсафа, илми бадеъ каби фанларни ўзининг ижтиҳоди ва отасининг жиддий тарбияси натижасида яхши ўзлаштириб олган.

Чўлпоннинг фикрий тараққиётида ва дунёқарашининг шаклланишида чоризмнинг Туркистондаги мустамлака сиёсати, маҳаллий савдо капиталининг вужудга келиши ҳам муҳим омиллардан бири бўлган.

Рус, татар, турк, озар, араб, форс-тожик тилларини билганлиги Чўлпоннинг ижодий инкишофига ёрдам берган. Хусусан, мазкур миллатлар адабиётининг улуг намоёнларидан Пушкин, Толстой, Тургенев, Ҳусайн Жовид, Жалил Мамад Қулизода, Абдулла Тўқай, Тавфиқ Фикрат ва файласуф Ризо Тавфиқларнинг асарлари муайян роль ўйнаган.

Чўлпон ғарб адабиётини турк ва рус адабиёти орқали ўзлаштирган. У Сервантес, Мильтон, Мопассан, Ломартин, Мольер, Шекспир, Байрон, ҲуҒо, Мицевич, Золя сингари жаҳон адабиёти буюк вакилларининг асарларини ўқиган ва улардан файз олган, шунингдек, шарқ классикларидан Ҳайём, Ҳофиз, Низомий, Навоий, Фузулий, Тағор асарларини кунг билан ўрганган.

Улуғ Октябрнинг дастлабки кунларидаёқ В. И. Лениннинг асарларини ўқиб, ундан қимматли дурдоналарни ҳамойил қилиб олганлардандир.

Чўлпон 1926-1927 йиллари Москвада ишлаб турган пайтларида рус классиклари асарларини чуқур ўрганишга вақтини бағишлади ва бадиий камолотни юксалтирди. Уларнинг илғор ва халқчил ғояларидан ўрнак олди.

Чўлпон рус адабиётини беҳад севганлигини 1927 йил баҳорида англаган эдим. Уша йиллари у Москвада бир рус олими билан рус шеърини хусусида узоқ суҳбатлашди.

Рус олими Пушкиннинг бир шеърини икки соатлаб шарҳлаганини менга завқ билан сўзлаб берган эди.

Чўлпон тасвирларининг ранг-баранглиги, таққослаш ва сўз ўйинига усталлиги, руҳининг ҳаяжонли эканлиги, фикрини бадиий ифодалаши, ҳаётини кечинмаларини дардли қилиб бериши, тилининг софлиги, инсоний фанларни ва шарқ тилларини билиш ва рус тилига чечанлиги унинг ўзига хослигидан далолат қилади.

Чўлпон шеърини турк тилида балқитишига кенг йўл очган ва шароит яратган Улуғ Октябрь бўлди. Юртини чексиз севган Чўлпон: «Мен Сенсиз, Ватаним, ҳеч бир нарсани тасаввур қилмайман», деган ватанпарварлик ғоялари билан майдонга отилади.

Унинг адабий фаолияти 1913 йилдан бошланган. Энг аввал «Туркистон вилоятининг газети»да, 1914 йилда Тошкентда чиққан «Садои Туркистон», Қўқондаги «Садои Фарғона» газеталарида ва шу йиллар Оренбургда чиқиб турган

* Кейинги пайтлар чиқабтган мақолаларда Чўлпоннинг туринган йили турлича кўрсатилмоқда. Масала ойдинлашгунча муаллифнинг кўрсаткичини сақлашга мажбуримиз. — Ред.

«Шўро» журналида иштирок этиб туради. У 1915 йилда шу журналда босилган «Уш» сарлавҳали мақоласида Уш шаҳрининг тарихи ва жуғрофий маъқеъига доир маълумот беради ва айна замонда ўша паллада ўшда қайнаб-тошиб турган хурофотга қарши ўт очади.

Уйдирма «Ҳазрати Сулаймон» қабрига халқнинг сажда қилишларини ва шу «зиёратгоҳ» виждонсиз шайхларининг найрангларини, халқни бидъат ва хурофот пардасига чулғаб, ҳисобсиз мол-дунё орттираётганликларини беомон фош этади.

Ана шулар Чўлпоннинг ёшлик чоғлариданоқ тараққий-парвар ва қобилиятли шоир, пишиқ публицист бўлишидан дарак берган эди.

Чўлпоннинг адабиёт гулистониغا чинакам кириш тарихи эса, совет адабиётининг мурғаклик чоғи бўлди.

Шу вақтдаги ўзбек адабиёти давр талабларини қондирилмас эди, анча кучсиз ва мафкуравий жиҳатдан меҳнаткашлар синфини тарбиялаш учун қобилияти йўқ даражада эди. Эски адабиётимизнинг Навоий, Лутфий, Бобир, Саккокий, Огаҳий янглиғ улуғ вакилларининг асарларидан керак-л дурдоналарни териб, улардан халқимизни баҳраманд қилишга қодир бўлган етук кишилар йўқ эди.

Коммунизм маслакларини тараннум этувчи, халқимизнинг бадиий ҳисларини озиклантирувчи олим, шоир, ёзувчи, хонанда, созандаларга янги маданиятга эндигина қадам қўя бошлаган ишчи-деҳқонларнинг эҳтиёжи гоят катта эди. Шу пайтларда ёш совет адабиётида бош кўтариб келаётган миллатчилик, туркчилик, шовинистликка ўхшаш ёт мафкуралар билан курашиш ёш адабиётчиларнинг энг муҳим вазифаларидан ҳисобланар эди. Мана шундай мурраккаб вазиятда Чўлпоннинг бадиий ижоди бошланади.

Октябрнинг илк кунлари совет адабиётида кўзга кўринган ёш олимларимиздан Абдулло Алавий: «Йўл оғир ва узок... Умид кўп ва порлок», деган ишонч билан чиққан ва советларнинг келажига некбинлик билан қараганлигини мардонавор билдирган эди. Унинг дўсти Чўлпон эса, худди шундай қаноат билан адабиёт водийсига кирди.

Дастлаб, 1918 йили Тошкентда «ТуркРоста»сида муҳаррирлик қилиб, Мирмулла Шермухамедов ва Ғози Юнус билан бирга ишлайди. Партия ва советларнинг ҳар бир янгиликлари, адабий-сиёсий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ютуқлари, ижодлари Чўлпонни илҳомлантирди.

Советлар Туркистонига янги ҳаёт қурилаётган бир даврда мамлакат ичида бош кўтарган босмачиликка ва турли-туман ички душманларга қарши ярим оч-яланғоч ҳолда қўлига қурол олиб курашаётган қизил гвардия, дружина, Совет ишчиси ва ишчи-деҳқонларнинг фидокорона қарашлари унга завқ ва ижод чашмаси бўлди. Чўлпон шу вақтларда (1917-1920 й. й.) давр билан ҳамоҳанг қатор шеърлар ёзган эди. Инқилоб жарчиси Низомиддин Хўжаевга бағишлаб ёзган мана бу шеъри унинг ўша палладаги илк ижодини ифодалайди:

Қизил байроқ!

Ана қандай селкиллайдир шамолда,
Гўё уни саломлайдир қибла ёқнинг шамоли,
Камбағалга на саодат уни кўрмак бу ҳолда,
Ҳам ҳақи бор камбағалнинг, чунки ўзининг моли...
Уни олиб чиқмоқ учун қоронғудан ёруққа,
Дарёлардай оқмадими камбағалнинг қонлари?!¹

1918 йили оқлар томонидан ваҳшиёна ўлдирилган машҳур татар коммунисти Мулла Нур Воҳидовга бағишланган Чўлпоннинг қуйидаги шеъри шоирнинг ўша вақтда партияга бўлган муносабатини аниқлашга хизмат қилади:

*Сўнги даврда йўқсул Шарқнинг тарихи
Бир бет бўлсин оқ сағрни кўрмади,
Дунё тарихини ёзган муаррих
Яхшиликка қаламини бурмади.*

1. Бу шеър Қўқон матбуотида 1918 й. бошида, кейин «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йил, 74-сонига босилган. (Бу ва бундан кейинги барча изоҳ мақола муаллифиники.)

*Шарқнинг қайси бурчагини қарасанг,
Йўқлик, ўлим, зулм, қарғиш кўрардинг.
«Тамуғ» деган сўзни билмак истасанг,
Шарқни бошдан аёқгача юрардинг.*

Чўлпоннинг Октябрнинг дастлабки кунларида ёзган асарларини кузатиб борар эканмиз, асл (оригинал) фикрларни учратамиз. Чунончи, унинг 1919 йилларда хотин-қизларга бағишлаб ёзган «Паранжи» сарлавҳали шеъри мароқлидир:

*Ииртингиз, гўрларга элтингиз!
Ендиригиз чимматни, бўғмасин, тўсмасин
табиий зийнатни!
Йўқ бўлсин, йўқ бўлсин, йўқ бўлсин паранжи!
Очилсин, гулласин, яшнасин
Паранжи остига беркинган, «менга
эрк», деган инжи, инжи!*

...Чўлпон мамлакатдаги ҳар бир ҳаракатни ва мафкуравий кураш жараёнини кузатиб борди ва уларга нисбатан ўз муносабатини ошқора айтди. У 1919 йилнинг сентябрида Тошкентда бўлган IV Туркистон ўлка съездида қатнашди. Шу съездда Бутунроссия федерацияси марказқўмининг маҳаллий халққа берган имтиёзига ва унинг «Шарқ сиёсати»га бир гуруҳ партия ва совет ходимлари қарши чиққан эди. Совет ҳукуматини дастак қилиб, шовинизм фикрини тарқатишга уринган оғмачилар тўдасига зарба берди. Мазкур съездда баён этилган гуруҳбозларнинг қарашларини ёқлаб, Туркистон Марказий ижроқўмининг ношар афқори «Туркестанские известия» газетасида бир мақола ёзилган эди. Матбуот ходимларидан Афанасий Никитин «Кўпроқ савдогар керак» сарлавҳали пичинг билан ёзилган мақоласида маҳаллий халқни савдогар, булар Туркистонда 95 фоизни ташкил этадилар, лекин ҳеч бир ишнинг уддасидан чиқолмайдилар, «ўзбеклар туркларга тақлид қилиб яшай бошладилар», деб маҳаллий партия ва совет ходимларини айблаган эди.

Бу мақолага қарши Чўлпон IV съезднинг аъзоси сифатида «Ниқоб остида» сарлавҳали мақоласида мана бундай деган эди:

«Жаҳонгирлар ва бойлар дунёси ўзининг «маданият» номидан қилган зулм ва ёввойликларига инсоният дунёси олдида ҳисоб берадиган бир замонга келди. Ўз қўл остидаги миллионларча одам болаларини қул қилиб, умрбод зиндонларда чиритиб ишлатгани етмасдан, чет элларда ҳам қул қилиш учун биринчи жаҳон урушини бошладилар. Бечора инсон болаларини ҳар хил ёлғонлар билан алдаб, кушхонага ҳайдалган қўйлардек қилиб ўлим майдонларига йўллади, уруштирди, дарёлар қадар қонлар оқизгандан кейин, бири енгди, бири енгилди, лекин шунинг билан иш битмади, мазлумлар саноксиз қирилгач, қолганлари кўзларини очиб бир силкиндилар — тахтлар ағдарилди, яна бир силкиндилар — бойлар дунёси парчаланди. Бу ҳодиса фақат Россиядагина эди. Бошида гўё бу исён бостириладигандек кўринар эди, лекин жондан тўйгандан кейин келган ғазаб, қўзғолон, интиқом ўти чарчашни ва эзилганликни эсдан чиқартирди. Мана шу мазлум синфлар қаҳрамонона ақл ва идрок эгалари эдилар. Улар яхши билар эдиларки, бошлаган ишлари жуда катта, борадиган йўллари жуда узок, шуни билиб туриб майдондан чиқмадилар. Ақлли сиёсат билан катта ишни енгилатишга, узок йўлни яқинлатишга ҳаракат қилдилар. Ақл ва сиёсат йўлининг қадамида «Шарқ сиёсати» деган бир усул чиқди.

Бу сиёсатни оқилона олиб борганда мақсадга тез етишиш турган гап эди. Европанинг Русия қисмида исён байрогини кўтариб, золимларга ўлим эълон қилдилар. Уртоқларимиз ҳам биздан ўрнак олиб, ўз қонхўрларини улар ҳам йўқотадилар дедилар, урушдилар, охирида ўз золимларини йўқотдилар»².

Чўлпон мақола соҳибига қарата «1917 йилда мамлакатимизда ҳисобсиз қозоқ-қирғизлар қирилиб кетди, ўша вақтда ҳукуматда сиз эдингиз, биз «савдогар»лар эмас эдик-ку», дейди.

¹ «Ер юзи» журнали, 1926 йил, 6-сон.

² «Иштирокиюн», 1919 й. сентябрь.

Чўлпон мана шу йиллари турли мавзуларда кўп мақола-лар ва памфлетлар ёзди. Ўша вақтда сиёсатда йўл қўйилган айрим камчиликларга доир масалаларни ҳам ўз шеърлари-да акс эттирди. Унинг мана бу шеъри шулар жумласидан-дир:

*Сўлқиллаб келасан, ўзбегим,
Маърифат отига отлаиб,
Бир мири топган боладай,
Оғзингни ижрайтиб... суюниб!..
Дунёда ҳамма халқ қизиққан —
Гавҳардек бебаҳо от эди,
Хуррият бўлганда сен келдинг,
Минайин семирган отга деб.
Оғзингга «салалар» бир тепди,
«Маърифат» ҳаромдир «саргга» деб...
Оғзингдан қон келди, йиғладинг —
Кўзингдан заҳарли ёш келди.
Кўраман: охирда минибсан
Чарчаган бўлса-да — отингга,
Тангрига шўкр қил, юрабер,
Кўз олиб ўнгингга, чапингга!
Тез тузат, оҳ... мана бир хатонг:
Отингни чопасан шаҳарда
Қишлоқда фақирлар кутади —
Кечада, кундузда, саҳарда!
Билгилким ҳаётинг, томиринг,
Ўзбегим, камбағал қишлоқда,
Қишлоқда чопасан отингни,
Чопишинг беҳуда: тошлоқда!..*

Чўлпоннинг рубобий шеърлари баҳор шамолидек ёқимли, уни ўқиганда завққа тўласиз, бадий сезгиларингиз ором олади. Масалан, унинг «Севган чоқларда» шеъри:

*Гўзалларнинг маликаси экансан,
Буни сенинг кўзларингга ўқидим,
Ўқидим-да истиқболим қушига
Хаёлимдан олтин қафас тўқидим.*

Еки:

*Кўклам чоғи бўлса, ой тўлса, юлдуз кулса,
сени шундай кўрсам!
Бир даста гул берсам, олсанг, маст назар солсанг,
бир нафас бирга қолсанг,
абдий завқларга тўлсам!..*

1919 йил кузда Москвадан Тошкентга келган «Татар бри-гадаси» ни, 1920 йили март ойида «Қизил шарқ» поездининг вакиллари табриклар Чўлпон мақолалар ёзди¹. Уларнинг раҳбар ва ходимларидан Туркистон советлар республикаси учун катта хизматлар кутди. Мана шундай қилиб, Чўлпон ўша вақтда вужудга кела бошлаган кардон республикалар ораларида дўстликнинг мустақамланишига аввал бошлаб ҳисса қўшганлардан бири бўлди. Шу кезлари Бутунроссия Коммунистлар партияси Туркистон мусулмон бюросининг нашриёти бўлимида адабий-сиёсий ва ижтимоий асарлар таржима қилиш, ўзбекча, қозоқча атамалар яратиш каби ишларда Назир Тўрақулов ва Ғози Олимлар билан бирга ишлади. 1921 йилнинг ёзида Бухоро халқ республикасида менадан «Бухоро ахбори» газетасининг масъул муҳаррир-лигини қабул қилиб олган эди...

Чўлпон таржима соҳасида ҳам самарали ишлар қилган-дир. Рус, турк, ҳинд асарларидан ўзбекчага таржима этди. 1922 йиллари Чўлпон Блок, Пушкин, Толстой, Горький, Тав-фиқ Фикрат, Яхё Камол, Ризо Тавфиқ, Тагор, Шекспир асар-ларини узлуксиз мутулаа қилди. Улардан завқ ва илҳом олди. Асарларидан таржималар қилди. Горькийнинг «Она» романини, «Икки ўт оралигида» асарини, Яннинг «Ҳужум», Мольернинг «Хасис» пьесаларини, Н. Свердловнинг босмачиларга қарши ёзган «Қоровул уйқуси» пантомима-сини, Тавфиқ Фикратнинг «Рубоби шикаста» сидан парча-ларни, Шекспирнинг «Ҳамлет», Карло Гоцдининг «Маликаи

Турондот» асарларини таржима этган. Хусусан, бутун дунё пролетариатининг нашидаси бўлмиш Эжен Потъенинг «Бай-налминал» («Интернационал») асарини ўзбек тилига энг муваффақиятли таржима этган ҳам Чўлпондир.

Чўлпоннинг «Қиш кечалари» сарлавҳали болаларга ба-гишланган шеъри русчадан таржима қилинган:

*«Болаларим, сизларга
Кўп яхшидир қишки тун,
Эринибгина ётасиз:
Танча иссиқ, чўғ қизгин!
Шовқин қилиб, бақириб,
Чақирасиз, чингдайсиз;
Энг сўнг ётиб, кампирнинг
Чўпчагини тинглайсиз.
Ғоҳ-ғоҳ чиқиб танчадан,
Қувалашиб ўйнайсиз.
Эсга тушган ўйиннинг
Ҳеч бирини қўймайсиз.*

1919 йили рус адабиётидан қилган шоирнинг бу таржи-маси унинг бадий дидининг таржимонидир.

*Ҳой сен, оч камбағал, чиқ ертўладан!
Шодлик кун келди, кўрмайсанми сен?
Найзани қўш — милтиққа, ўрдага тўғрила тўплар.
Бошла ҳужумни! Тут ўққа,
От! Ғайрат кўрсат! Ол тўғри ва сокин мўлжал —
Қасрларга!
Ҳой оч камбағал, ғалаба байрамини
Шодлик билан ўткар!
Кечмишда — очлик, ҳалокат...
Айт «Хуррият» ашуласини!
Қизил байроқ — юқорироқ!
малаклар қилур хитоб:
Чиқар офтоб, сочар шўғласини!..*

Шу йиллари туркларнинг мутафаккир ва халқчил шоир-ларидан Тавфиқ Фикратнинг Туркия ҳукумати бостирма-ган «Рубоби шикаста» асаридан парчалар² ҳамда А. Улвий-нинг «Қор» шеърини ўзбек тилига таржима этди ва уларни ўзбек матбуотида бостирди.

Унинг «20-аср» шеъри туркчадан, «Чароғ», «Ғафлат», «Биринчи хат» шеърлари, «Ҳой йўловчи қиз» кўшиғи, «Хайрли қараш», «Ўроқ ой» ҳикоялари Тагор асарларидан таржима қилинган эди.

Ўзбекистонда тагоршуносликнинг асосчиси Чўлпон эди. Тагор асарларини Европага танитган Ромен Роллан бўлса, Ўзбекистонда Чўлпондир. Чўлпон Тагорни шарқ билан ғарб ўртасида «Олтин кўприк» деб тавсифлади. Тагорнинг фалса-фий қарашлари ва асарларини таржима қилиш билан бир қаторда ўша вақтдаги шарқшунослардан Павлович³, Гурко-Кряжин ҳам Вилтман қабиларнинг Тагор ижодлари ҳақи-да ёзган асарларидаги айрим хатоларни очиб берди ва кам-чиликларни тўлдириди.

Шундай қилиб, Советлар Иттифоқида Тагор таржимаи ҳолини муфассал ёритган Чўлпон бўлди.

У шундай хизматни қисман форс (Эрон) адабиётида ҳам қилди. Фирдавсий «Шоҳнома»сининг туркча таржимаси вэ Ҳофиз ғазаллари билан шуғулланди ва уларни таржима этиб, ўзбек матбуотида бостирди. 1925 йиллари «Шоҳнома»-нинг назм билан қилинган таржималарини Фарғона бўйлаб қидириб топиб, таржималарнинг янглиш ерларини тузатиш ва бу ҳақда танқидлар, тақризлар ва изоҳлар ёзиш Чўлпон-га насиб бўлди...

* * *

Чўлпоннинг доимо янгилик изловчи ва юртини беҳад сев-ган ҳассос бир шоир эканлиги унинг барча асарларида на-

¹ «Ўзбек ёш шоирлари», 86-саҳифа.

² Тавфиқ Фикратнинг шеърлар тўплами 1923 йили Москвада Мэркэзий шарқ нашриётнда нашр этилган эди.

³ 1922—23 йилларда «Миллий ишлар комиссарлиги» коллегия аъзоси ва шу комиссарликнинг ношири афкори «Жизнь национальностей» журналининг раҳбари сифатида ишларди.

¹ Бу ҳайъатда Г. Сафаров, татар ёзувчилари ва жамоат арбобла-ридан Шаҳид Аҳмадиев, М. Бўдайиллар келган эдилар.

моён бўлиб турарди. Советларнинг илк кунларида, босмачиларнинг ватанимизни, айниқса Фарғона водийсини хароб қилишлари унинг қалбини яралади. Босмачиларнинг барча қабиҳ ишларини ўз кўзи билан кўриб, уларга қарши бир-мунча шеърлар ижод этди. Босмачиларга, уларнинг ёрдамчилари бойлар ва турли-туман аксиланкилобий унсурларнинг ҳаракатларига бўлган нафратини ўз асаарида акс эттирди. Унинг «Қишлоқдан хабар» ҳикояси, «Сени кўп кўрмасин» ва «Қурбон» шеърлари шулар жумласидандир. «Тўй чиқиб қолди» сарлавҳали очерки ўша пайтдаги аёлларнинг босмачиларга бўлган жирканч қарашларини ва улардан халос бўлганларидан сўнгги руҳий севинчларини маҳорат билан ифодалаган.

*Кўча чанг... тупроқда кўз очиб — ўлмайди,
Кун иссиқ, ҳарорат нафасни бўғадир.
Кўча чанг... тиқинда йўл очиб бўлмайди,
Юракда борлиққа зўр нафрат тугадир,
Тили йўқ гуноҳсиз ва ювош ҳайвонлар,
Муқаддас ном билан юз минглаб сўйилар.
Озмиди тўқилган шу қадар пок «қонлар»,
«Савоб» деб, «Қурбон» деб янами қўйилар?
Бир элким беш йилдир қонларга буланган,
Отаси ўғлини «душман» деб бўғадир.
Сўнг бурда нони ҳам қолмасдан таланган,
Еш гўдак боласи «бир бурда нон» дейди.
Очлик ҳам ҳар кун «қурбонлик» сўрайди,
Ҳар кун унга ҳам юзларча «қурбонлар» —
Қирилиб тугалиш даҳшати ўрайди.
Янами гуноҳсиз беҳуда соф қонлар,
Бир бурда нони йўқ гўдакка бергали,
Мингларча қўйи бор қурбонлик қилгани!*

Бу шеърда ўша вақтдаги босмачиларнинг ваҳшатини ва ҳукм сураётган очликнинг оғир фалокатларини тасвирлайди.

Чўлпоннинг асарларига қизиқиш, уни ўрганиш 1922 — 23-йилларда кучайди. Шу чоқда Тошкент ўлка билим юрти ва бошқа Олий ўқув юртларида унинг шеърлари текширила бошланди. «Мен шоирми?» шеърини олий мактаб талабалари текшириб, унга ўша паллада ижобий баҳо берган эдилар.

Чўлпон мамлакатда қайнаб турган ҳаётда чиниқди. Совет ва партиявий мажлисларда қатнашиб, кўрганларини ўз шеърларида акс эттириб борди. Бизнинг қўлимизда мавжуд 1921 йиллари Андижон партия ва совет фаолларининг мажлисида олинган бир расм бу фикримизнинг гувоҳидир. Чўлпон шу йиғилишда Ўрта Осиё партия бюросининг раиси Карклин, генерал Тодорский, Хидир Алиев, Султон Сегизбоев каби партия ва жамоат арбоблари билан бирга қатнашган.

* * *

Чўлпон 1926—27 йилларда Москвада ишлаб турган пайтларида мен у билан тез-тез кўришиб турардим.

Шу вақтларда рус адабиёти ва санъати билан жиддий шуғулланиб адабий таржималар қилди. Юсуфжон қизиқнинг «Яна ўйланман» ҳикоясини 3 пардали 7 кўринишда қилиб адабий раҳбар сифатида русчага таржима этиб, Мейерхольд театрининг артисти Л. Н. Свердловга берди.

Свердлов уни саҳналаштирган эди. Мана шу пайтларда Юсуфжон қизиқни шу даврда машҳур бўлган кино артисти комик — Харолд Ллойддан кам санъаткор эмаслигини исботловчи мақолалари чиққан эди.

Шу мақоладан кейин Чўлпон: «Мен бир ўзбек совет қизиқчисини дунёга машҳур бўлган американинг артистидан кам эмаслигини исботлашим билан фахрланаман. Мен учун бундан ортқ завқбахш нарсани тасаввур қилиш мумкин эмас», деб ғурурланиб юргани хотираманда.

Чўлпон мана шу вақтларда Москвадаги ўзбек драмстудиясида бадиий раҳбар сифатида кўмаклашиб, унинг ишлари ҳақида, шунингдек Мейерхольд театрининг аҳамияти ва рус санъатшуносларининг фаолияти ҳақида Тошкент матбуотида мақолалар юбориб турарди.

1927 йили февраль ойининг бошлари эди, Чўлпон менинг бўлмаганга кириб келди. Бир немис итини ҳам эргаштириб олган эди. Бир оз суҳбатлашганимиздан кейин, Москванинг қорига бағишланган қуйидаги шеърини ўқиб берди:

*Кеча-кундуз қор...
Бу ерда фалак —
Эрка малак...
Пар сочиб йўнар!
Бу ерда қуёш
Жуда эринчак,
Нозли келинчак,
Билгани йўнаш!
Шундай кўришиб,
Жилмайиб, кулиб,
Бир ўпиш бермай,
Қучоққа кирмай
Яна кетади,
Ситам этади!¹*

Шу пайтларда Чўлпон немис тилини жиддий ўқир ва уни ўзлаштириб олишга қаттиқ киришган эди. Кичкинагина бир бўлмасида ҳалиги немис итини сақлаб, унинг билан немисча гаплашарди. Ити Чўлпоннинг гапини тушунар эдим, йўқми — буни аниқ айтиш қийин, бироқ Чўлпон сўзлаганда ити унинг юзига тикилиб, гўё тушунгандек бир вазият олиб турарди. Мен Чўлпондан немис тилини ўрганишга бундай қаттиқ берилишининг сабабини сўраганимда, у бундай деб жавоб берган эди: «Бизнинг Туркистон ва Бухородан Берлинга ўқишга юборилган талабаларимиз мана шу йилларда ўқишларини битириб Ўзбекистонга келадилар. Биз Совет мамлакатига тарбия олаётганлар Берлинда ўқиб келётганлардан ҳеч бир ёқдан кам эмасмиз, ижтимоий ва сиёсий масалаларда улардан афзаллигимиз бор. Аммо улар келгунча бизларнинг немис тилини яхши билиб олишимиз Берлин талабалари олдида Совет маданияти савиясининг юксаклигини исботлаш керак. Шунинг учун немис тилини яхши билиб олишимиз зарур. Биз Совет олимлари ва шоирларига немис тилини билмаслик, менинг фикримча, уят».

Чўлпоннинг бу фикрлари унинг Совет маданиятининг улвиятига ва унга бўлган ифтихорининг кўркам намунасидир. Шу пайтлардаги суҳбатларимиздан бирида Чўлпон шеърларидан менга ўқиб бераркан, жуда афсусланиб сўзлагани ҳали-ҳали ёдимда: «Мен бир нарсага хайронман, мен нима ёзмайин, айрим ўртоқлар менинг шеърларим маъносининг тескарисини беришга тиришадилар. Яқинда адабиётчи ўртоқларимдан бири менинг: «кулиб қарама бизга, қизил юзли шафтоли, куларлик эмас-ку, бу боғчаларнинг аҳволи», деган мисрамга салбий маъно берганлигини сўзлади. Ҳақиқат ҳол бундан иборат эди: мен Фарғонада бир дўстимнинг боғида югуриб кетаётганимда бир шафтолининг шохи бошимга тегди. Қарасам, шу шохда бир пишган луччак шафтоли осилиб тураркан. Шу онда ерга ўтирдим-да чўнтагимдан ён дафтарчамни олиб бадохатан² мазкур мисрани ёзган эдим. Шу парчани ёзар эканман, кўз олдимга дарҳол босмачиларнинг шу вақтларда Фарғонани хароб қилиб турганликлари келди-да, ўшани тасвирладим. Бу парчам босмачиларга нисбатан бўлган ғазабим туғённинг кичкина бир нитькоси эди. Лекин, афсуски, менинг ҳақиқий фикримни тушунмайдилар ёки тушунини истамайдилар. Мен ҳаммадан бир нарсага таажжуб қиламанки, менинг шеърларимни ўртоқлар парда орқасидан танқид қилишадилар. Хатоларим бўлса, юзимга очик-ойдин айтмайдилар. Менинг адабий ижодим устида ёзилган қисқача танқидий мақолалардан Олим Шарафиддинов, Ойбек, Абдурахмон Саъдийларнинг мақолалари бўлди. Бу мақолалар менинг асарларимнинг моҳиятини тўла очиб бера олмаганлигига қарамай, ўз вақтида керакли хулоса чиқариб олганман. Агар менинг асарларимга бетарафона қиммат берувчилар ва янглиш ерларимни кўрсатувчилар топилса, уларга ташаккур айтишга тайёр эдим. Лекин шуниси мен учун оғир. Менга берилган нотўғри баҳолар, мени руҳан ёзди, ижодимни бўғайди. Шу ҳақда ўйлайман, баъзан инжийман, инжийман-да, ниҳоят шундай деб ўзимни юпатаман: афтидан, мен фақат танқид қилиниш учун яратилган бир шахс эканман-да, дейман».

Чўлпон шеърятдан ташқари фалсафани гоят севар, у ҳақда кўп мутолаа қилар, рус файласуфлари билан суҳбатлашарди. Идеалистий фалсафани ҳам рус ва турк тилларида

¹ Бу шеър Тошкент матбуотида ҳам босилган эди.

² Бадохат — экспромт, ўйламасдан.

кунт билан ўқирди, файласуфлардан Арасту, ал Маарий, Форобий, Декарт, Бекон, Ломоносов, Кант, Гегель, Виндельман, Бергсон ва Ризо Тавфиқ кабиларни кўп мутолаа қиларди. Шу вақтларда Туркияда босилган турли адабиётлар ичида оз бўлса-да фалсафага доир асарлар «Меҳнаткаш Шарқ халқларининг коммунистик дорилфунуни»¹ га келиб турарди. У шундаги адабиётлардан менинг воситам билан фойдаланаркан, ўзининг идеалистик фалсафани кўп мутолаа қилишининг сабабини бундай деб изоҳлаган эди: «Виз идеалистик фалсафани буржуазиянинг ўзидан яхшироқ билмасак, улар билан мафкуравий курашда матлуб ютуққа эга бўла олмаймиз». Шу кезлари турли мавзуларда гурунглашар эканмиз, мен унга, «Сиз қайда ва кимдан илм олдингиз?» деган савол берган эдим, у бунга жавобан, мушфиқона бир жилмайиб:

*«Зуҳури ранги касрат партави нури худодандир,
Талавун ҳайъати ашъда таъсири зиёдандир»,*

деган турк шоири Номик Камолнинг тасаввуфона мисрасини ўқиб, билимни ўзининг саъй ва ғайрати билан олганлигини рамз билан билдирган эди.

* * *

Чўлпон ўзига хос бир табиатга эга, таъён шоир яратилган. Зийрак, вазмин, нозик хаёл, латиф ҳис, ҳаётининг турли-туман гўзалликларини, нафосат ва латофатларини яхши сезган ва уларнинг шайдоси эди. Муҳокамада кизиққонликка йўл қўймаслик, бирор масаланинг муҳокамасида мантиқдан четга чиқмаслик, ҳамсуҳбатларининг аҳвол-руҳияси билан ҳисоблашиш ва уларнинг қалбини оғритмасликка тиришиш унинг фазилатларидан эди. Агарда бир масалага норози бўлса, уни сўз билан ифодаламасдан, тийран ўйга толгандек вазият олиб, юзингизга оҳиста бир қараб қўярди. Унинг бу қараши кишига кўп фикрларни оқизона арз этгандек туюларди. Муҳитидаги ҳодисалардан бадний завқларини озиклантирадиган асарлардан қаттиқ мутаассир бўлиш ва ҳаяжонланишда Чўлпон алоҳида бир зот эди. У адабиётни жону жаҳонидан севган ва адабий завқини тарбиялаган бир шоирдир. Чўлпон асарларидан унинг қалбини ўқиш қийин эмас. Шеър унинг қалбининг маҳбубаси эди. Унинг санъати самимийлигида, қиймати табиийлигидадир.

* * *

XX аср бошларида вужудга кела бошлаган янги ўзбек адабиёти Умархон давридаги адабиётимизга нисбатан тил ва бадий жиҳатдан кучсиз эди. Уни тўлақонли ўзбек адабиёти деб айтиш мумкин эмас. Бу давр адабиётида вази ва услуб ёғидан ўзгариш ғоят аҳамиятсиз бўлди. Фақат мавзу ва бирқадар дунёқараш ўзгарди. Шу давр адабиётининг намоёндаларидан Айний, Авлоний, Ҳамза каби муҳаррир ва шоирларда тараққийпарварлик, халқчиллик, чоризм ва феодализм тузумига қаршилик кучли эди. Лекин буларнинг дунёқарашлари ҳам марксизм қарашларидан олис эди. Бу адабиётни таълимий (дидактик) адабиёт дейиш мумкин. Бу даврда тил ишланмади, бир қатор татар, турк, озар сўзлари, атама ва таъбирлари ишланмасдан адабиётимизга киритилди. Натижада муғлак фикрлар, мантиқий боғланмаган жумлалар адабиётимизда кўп учрайди. Бундай бўлишига ўзбек тили муайян қондаларининг йўқлиги ва илмий ишланмаганлиги жиддий омиллардан эди. Чин ўзбек адабиёти Октябрь социалистик инқилобидан сўнг юзага келди. Тил, шакл, вази, услуб, мавзу ва дунёқараш жиҳатидан томиридан ўзгарди. Ўзбек адабиётининг мана шу даврида Чўлпон алоҳида мавқега эгадир. Шу паллада ўзбек адабиётининг ривожланишига, тилининг нозиклашишига Чўлпоннинг ҳиссаси унинг асарларида намоёндыр. У Октябрь руҳи билан сўғорилиб, ўзига махсус адабий қиёфа ва янги услуб яратди. Чўлпон тил ва услубни соддалаштирди. Лекин аруз вазиининг йиқилишида Фитратнинг хизмати жиддий бўлди. Мана шу адабий инқилобнинг илк даврида шеърда қофиясизлик, вазнисизлик, бир қадар озодлик вужудга келиш билан бир

вақтда анархистлик ҳам майдонга чиқа бошлади. Сафдан чиқарилган эски вазилар ўрнига қатъий қоида ёзмаса-да, ўз бадий асарларида маълум бир вази вужудга келтирди. У яратган вазилари ҳар бирининг бирор мусиқий оҳанги бўлди. Чўлпон: «Кулиб қарама бизга, қизил юзли шафтоли, куларлик эмас-ку, бу боғчаларнинг аҳволи», мисрасида ўзининг айтмоқчи бўлган фикри шеърнинг оҳангида сезилди ва ундан бир мусиқий садо анкиб туради.

Чўлпон, юқорида айтилганидек, турк, татар адабиётига ҳам тақлид қилиб ёзганлардандир. Унинг Октябрнинг илк кунларидан 1924 йилгача ёзган асарларида мазкур адабиётларнинг таъсири сезилиб туради.

1923 йилда Чўлпоннинг «Ички ҳислар остида» сарлавҳали шеъри рақс кечасида қоғоз гул сотувчи бир татар қизига бағишланган:

*Ҳой, туюш, кўп жойдингиз,
Бизлар туюшдиқ сиз учун!
Бир кулиш, бир жилмайиш,
Ортиқми дерсиз биз учун!*

*Тўлди кўкракка бутун,
Гуллар, чечаклар, лолалар,
Сиз қадаб қўймасангиз,
Бир пулга турмайди улар...*

*Жингалак сочлар билан,
Кўз ўйнатиб, гул санҳдингиз.
Ох, фақат дилда муҳаббатдан
Жароҳат очдингиз!*

*Гул-чечак ҳам лолалар,
Бағримда сўлғай тезгина,
Кўп замон яшнаб юрарсиз,
Кўп кўнгулда сизгина...*

*Бу кеча кўрдик фақат,
Сизни... юрак бир ўйнади!
Езмас эрдим, авф этарсиз...
Ички ҳислар қўймади,*

сингари шеърлари Абдулла Тўқайга тақлид қилиб ёзилган. «Сезги» шеъри ҳам шундай асарлардандир.

Чўлпон Октябрдан илгари мистицизм, инқилобнинг илк йилларида символизм ва романтизм адабий оқимларидан четда қолмаган бўлса-да, 1922 йилдан реализмга яқинлай бошлаган эди. Лекин уни социалистик реализм деб айтиб бўлмасди. 1930 йилдан кейин социалистик реализмга ўтганлигини эътироф этувчилар оз бўлмаса-да, юқорида айтилганидек, 1927 йилнинг баҳоридан кейинги асарлари тўғрисида сўз очмайман, чунки шу йиллардан кейин менинг Чўлпон билан муносабатим бўлмаган эди.

Чўлпоннинг «Ерқиной» ва «Узун кулоқ бобо» пьесалари,¹ «Йўлда бир кундуз» очерки, «Қишлоқдан хабар» ҳикояси, «Кўзғол», «Виждон эрки», «Қуролга!», «Кураш», «Кишан», «Сени кўп кўрмасин», «Қурбон», «Халқ», «Яна ўт», «Икки бош — бир тана» каби шеърлари ғоявий жиҳатдан юксакдир. Ўзбек совет адабиётида илк дафъа Фарғонанинг эски халқ куйларида шеър ёзган Чўлпон эди. Унинг «Қора сочим ўсиб», «Адолчакон», «Қиш кўшиги», «Икки-бир» сингари асарлари шулар жумласидан.

Илм-фанни қамраб олишда ирфон даражаси юқори бўлган Чўлпон ўзбек совет адабиётининг юксалиши пайтида ўз асарлари билан Айний, Ҳамза, Жулқунбой, Фитратлар қаторида совет адабиётхонлари учун мутолаага завқ, мароқ ва шавқ яратди. Адабиётимизнинг ёриқ юлдузларидан Ойбек, Уйғун, А. Қаҳҳор ва Шайхзодага ўхшаш шоир ва ёзувчиларимизнинг асарларига кизиқишимизга Чўлпон, Фитрат, Жулқунбой, Хуршид, Мирмулла Шермуҳамедов, Ғайратий, Элбек каби шоир ва муҳаррирларимизнинг асарлари биринчи бўлиб йўл очиб берди. Айний ўзининг «Одина», «Қулар», Ҳамза «Яша Шўро» каби ўлмас асарлари билан Улуғ Октябрни чин юракдан истиқбол қилиб олдилар. Октябрнинг йўлчи юлдузлари бўлган бу сўнмас сиймолар

¹ 4 пардали бу драм асарни 1926 йилда Москвада менга кўрсатган эди.

¹ Шу дорилфунунда мен дарс берардим.

Ўзбек совет адабиётида инқилобий жасоратлари ва муҳим хизматлари билан ўзларига ҳайкал ўрнатиб кетдилар. Авлодий муаллим, муҳаррир, шоир ва жамоат арбоби сифатида қимматли ўрин ишрол қилишга кўпдан ҳуқуқ касб этган. Октябрдан олдинги муҳаррир ва драматургларимиздан Абдулла Бадрий «Жувонмарг», «Номоз ўғри», «Мамадона», «Шўрим қурсин», «Қозихонада», «Аҳмоқ», «Ўғай ота», «Бой бачча», «Миркомилбой», «Мен ҳам худонинг бандаси», «Хуш келдинг — хуш кетдинг», «Жаноби олий»; Қудратулло Нусратулло ўғли «Тўй»; Бехбудий «Падаркуш»; Фитрат «Мунозара» (наsr билан), инқилобнинг дастлабки йилларида «Қон», «Бегижон», «Чин севиш»; Гулом Зафарий «Ҳалима», «Бинафша», «Эрк болалари»; Мўминжон Муҳаммаджонов «Турмуш уринишлари»; Ҳожи Муин «Эси ва янги мактаб», «Маалуа хотин», «Кўкнори», «Янги адабиёт», «Гулдастаи адабиёт» янглиг асарлари билан ўзбек театр санъатининг яратилишида, эскиликка, феодализмга қарши курашда ва фикрий тараққийимизда муайян роль ўйнадилар. Лекин уларга биз ҳали ўзларининг сазовор бўлган баҳоларини бера олганимизча йўқ.

Романчилик ва сатирик адабиётимизнинг асосчиси Жулқунбой инқилобнинг дастлабки йилларида яратган «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари билан адабий тилимизнинг ишланишида халқ сўзларини ўзига хос иборалар, истеҳзо, кесатиқ, қочиринлар, завқбахш ҳажвий жумлалар ила бойитди.

Чўлпон «Ерқиной», «Чўрининг қўзғолиши», «Чўпон севгиси», «Халил фаранг» каби драм асарлари, «Қўзғолиш», «Икки бош — бир тана» ва «Халқ» янглиг шеърлари билан бошқача кўлдузидир. Адабиётимизда уларнинг юқори поғоналарга кўтарилиши зарурий ва қонунийдир. Фитрат билан Чўлпон равон, нозик ва содда ўзбек тилининг яратилишида намунали улш ҳада этдилар. Бу йўналишда Фитрат раҳбар бўлди. Лекин Фитрат кўпроқ истеъмолдан чиқиб кетган эски Чигатой ўзбек тилини адабиётимизга киритишга тиришди ва қисман киритди. Чунончи: дунёни «очун», шаҳарни «болик», қаламни «ёзғич», фойдани «осиг», ёзувни «битим», мактабни «ёзоқ» каби. «Ёзғич ва «ёзоқ» сўзлари ўша пайтда ўнлаб чиқарилган эди. Лекин бу сўзларни ҳаёт қабул қилмади. Чўлпон эса, ўзбек халқ тилининг ҳаётларини топиб (кўпроқ Фарғона шеваидан олиб), ўзбек адабиётига киритди. Мана шу тил билан Чўлпон ўтмишга қараб ўзининг қалбий фарёдларини, руҳий аламларини, кўҳна дунёга бўлган нафратларини изҳор этди. Жамиятга ва севган Ваганига бўлган муҳаббатини ўз асарларида акс эттирди. Адабиётимизда биринчи ўлароқ, жиланглаб, жўяк (жияк), лапашанг, талваса, чучмал, пилонглаб, шовва, апил-тапил, жумак, нопша-нозандак, тонгланмоқ, жиккак, қақажон, ўйчан, сергак, аннайкин, ҳадик, галдир, чинглашга ўхшаш сўзларни Чўлпон ишлатди. Унинг тахаллусларидан бири Галдир эди. 1924—26-йиллари ёш адабиётчилар орасида Чўлпонни йиғлоқ, бадбин ва миллатчи дегувчилар бўлди, лекин бу фикрни илмий ва назарий ёқдан исбот қилувчилар бўлмади. 1926 йили Чўлпоннинг «Тонг сирлари» шеърый тўплами босилиб чиққанида Жулқунбой мазкур асарга сўзбоши ёзиб, мана бундай деган эди: «Ваъзи ўртоқлар Чўлпонни йиғлоқ деб айбитадилар. Балки ҳақлари ҳам бордир. Чунки унинг «чечаклар ўсгуси кўз ёшларимдан, бўғинлар унгуси ўйлашларимдан» деб ҳасратланиши бизнинг кўз ўнгимизда «йиғлоқ» бир шоирни гавдалантиради. Бироқ шоир у тўққан кўз ёшларидан чечаклар ўстирмақчи бўлса эди, биз ҳам унинг муътаризлари қаторига кирган бўлар эдик. Анқов таъначилар шоирни ранжитишда давом этдилар, ҳатто «сен кўк шоир» дегувчилар ҳам бўлиб, чорасиз шоир уларга ўз ҳолидан очик жавоб беришга мажбур қолади: «Сиз дейсизки мен кўкларни ўйлайман, ер бегига сира назар солмайман! Янглишасиз: мен кўкларга беркинган, Ер қизидан ҳаёлимни олмайман!» Октябрь ўзгариши қора тунимизнинг тонгини оттирган бўлса ҳам, бу мудхияш кечанинг баднамо кўлагалари ҳамон шоирнинг юрагини титратдилар, у чорночор йиғлади. Шу йиғи орасида барқ уриб кўринган эрк қуёши бу кўз ёшларидан «чечаклар унгуси»ни сўзлади. Менимча, «Тонг сирлари»да кўринган кўз ёшларининг сирини шудир».

Абдулла Қодирий Чўлпоннинг яқин ўртоқларидан бўлиб, улар бир-бирларини яхши таниган ва ёзган асарларини ўз-ара муҳокама қилиб туришарди. Жулқунбой Чўлпон ҳақи-

да: «Навоийдан кейин чиққан ўзбек шоирлари ичида энг кучли лирик шоир Чўлпондир», деган эди. Жулқунбой бу фикрида муболагага йўл қўйган, лекин унинг бу фикрида ҳақиқат улushi ҳам йўқ эмас. «Сўзлар султони» лақабини олган Лутфий, олим ва шоир Саккокий, Бобир ва Оғахий сингари шоирларимизнинг рубобий (лирик) шеърларининг юксаклигини ҳар бир адабиётшунос яхши билади. Чўлпоннинг 1922 йилда ёзган:

*«Шоирлик менда бир сояма дейман,
Ҳар бир тушунчани ёза олмагач!
Рассомдек хаёлни чиза олмагач!
Ҳақир борлигимга кўп афсус ейман...»*

шеърый парчаларида бадбинлик, қандайдир бир ишонмаслик ҳолатлари сезилади. Аммо, шу шеърдан бир оз кейин ёзган «Кишан» номли шеърда:

*«Кишан, гавдамдаги доғинг
Хануз ҳам битгани йўқдур!
Фақат, буткул қутулмоққа,
Умидим энди ортқудир!»*

каби сатрлари Чўлпонда ҳаётга неқбинлик ва қатъий ишонч ҳосил бўлганлигини билдиради.

1927 йил февралда Олим Шарафиддинов: «Чўлпоннинг юраклари, тэмрилари муҳим ва замон таъсири билан тепмайди» дейди. Шунинг билан бир вақт ўша мақоласида: «Шоир-адибларимиз орасида айрим ўрин тутган Чўлпондир. У эски тил ва ифода йўсинларини халқлаштирди, тилини соддалаштирди. Бугунги адабий ўзбек тили, шубҳасиз, Чўлпон тилидир. Унинг тилини ўзбек ўрнак деб танийди, унга тақлид қилади. Чўлпон бунинг-ла тақдир этарлик ва мақтарликдир», деган эди. Шарафиддиновнинг танқидига қарши Ойбек Чўлпонни ёқлаб, унга берилган салбий сифатларини инкор этиб: «дунёда хаёлисиз шоир ва хаёлисиз адабиёт тасаввур этолмас. Математикада ҳам хаёл керак. Хаёлисиз дифференциал ҳам интеграл масалаларни ечиш мумкин эмас», деган эди.

1924 йили Боту Чўлпонга бадбинлик таққан чоғида Шокир Сулаймон уни инкор этди.

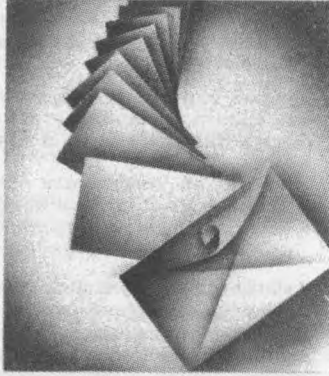
Чўлпон ижоди ҳақида энг кейинги қисқача танқид ва тақриз тарих фанлари доктори проф. М. Ғ. Ваҳобовнинг «Ўзбек социалистик миллати» номли китобида берилди. Муаллиф Чўлпон яшаган даврнинг адабий асарларига ўз мулоҳаза-фикрларини баён этаркан: «Боту ва Чўлпон каби қалама кучли лирик шоирлар бу вақтда пессемистик руҳ билан суғорилган жуда кўп шеърлар яратдилар. Улар совет тузуми туфайли ўзбеклар ҳаётида вужудга келган янги прогрессив ўзгаришларни кўрмадилар», дейди. Ва айна бир вақтда муаллиф Чўлпон, Фитрат, Элбек сингари шоирлар 1930—31-йиллари совет воқелиги ва колхоз қурилиши тўғрисида асарлар яратишга киришганликларини алоҳида қайд этади: «...Мазкур паллада Чўлпоннинг колхоз тузулишига бағишланган бир қатор шеърлари, асарлари босилиб чиқди. Улар ичида «Ўртоқ Қаршибоев» пьесаси гоёвий жиҳатдан кучсиз бўлса ҳам, бадий ёқдан анча кучли эди», дейди.

Шундай қилиб, Чўлпон асарлари ҳақида, 40 йил мобайнида мана шундай қисқача фикрлар, танқид ва тақриزلар берилди. Бу фикрларнинг ичида, шубҳасиз, ҳақиқат ҳиссаси бор эди. Лекин Чўлпоннинг асарлари шуни исбот қиладики, Чўлпон ҳаминша бадбинлик руҳида ёзмаган. Аммо баъзан шундай ҳолларга тушган.

Мен Чўлпон билан кўп йиллик танишлигим давомида унинг рус халқига қатта ҳурмат билан қараганлигини яхши биламан. Аммо Туркистонда яшаган рус мустамлақачиларига, чор маъмурларига салбий назарларини Чўлпон 1919 йилда «Кўгарт водийси» унволи йўл ёсдаликлари очеркида очик ёзган эди. Чўлпонга берилган «айбномалар», бизнинг фикримизча, унинг илк ижодларидан айрим шеърларига оиддир.

Ажойиб истеъдод эгаси, шоир Абдулҳамид Сулаймон ўғли — Чўлпон дунёқараши ва адабий ижоди билан совет шоирдир.

¹ «Ўзбек социалистик миллати», 326, 373, 374-саҳифалар.

Қатағонлар

Сурхондарёдан хат

«Ешлик»да эълон қилинган Юсуф Жумаевнинг «Менинг ёшим нечада?» (1987 йил №№ 8—9) асарини ўқиб, жуда тааж-жубландим. Негаки журналдан тарбия ишига ҳисса қўшмайдиган, шубҳа уйғотувчи материал жой олган.

Асарнинг биринчи қисмида, «Қатағон» бобида шундай жой бор: «Бир маҳал — тушимдами, ўнгимдами — кимдир тепамга келгандек бўлди.

— Ҳой, шоир, тур ўрнингдан, — деди у.

Турдим.

— Кимсан ўзи?

— Қатағонман!

— Қатағон? Қайси Қатағон?

— Машрабни осган Қатағон!

— Қўйсанг-чи, у аллақачон оламдан ўтган, саккизинчи иқлимда нима қилади?

— Чиндан ҳам Қатағон бўлсанг, нега эгнингда зарбоф тўн эмас, костюм-шим, нега бошингда салла эмас, шляпа? Ҳатто галстук таққансан? — деб таъна қилинади ва ёзувчи қатағонларнинг устидан кулади. Ёзувчи уларни нотўғри фикрли илмий бўлим мудури, алдаб пулни олувчи магазинчи сифатида тасвирлайди.

Асарнинг «Пайканд мусобақаси» қисмида Худбин Машрабга қарата: «Қатағонлар сени бекор этмаган таҳқир», дейди. Бу ерда қатағон сўзи кўплик маъносидан ишлатилаётир, қолаверса, бутун этник группа ҳақида сўз юритилаётир.

УзСЭда «Машраб Балх ҳокими Маҳмуд Қатағон амри ва руҳонийларнинг фатвоси билан дорга осиб ўлдирилди» дейилади. Ёзувчи 1711 йилдаги бу воқеани ҳозирги замон билан боғлашга, ҳозирги қатағонларни ҳам айбламоққа уринади.

Асарнинг кейинги қисмида «Туш» деган боб бор. Унда «бизнинг шерга ўхшаш бир ҳайвон кўкка қараб нола чекади» ва кўк билан савол-жавобда одамлардан арз қилади, шунда кўк: «Тўғри, ўсимликини сиз, сизни одамлар ейдилар. Лекин уларнинг ҳам кушандаси бор», дейди.

«Ешлик»да чоп этилаётган ҳар бир асарга беҳисоб ўқувчилар муносабат билдираётганлиги, табиийки, бизни қувонтиради. Уз навбатида бу журналнинг маърифатчилик кучига куч қўшилаётганлигидан, айни пайтда ўқувчиларнинг талабчанлик мезони, мушоҳада тарзи кундан-кунга ўсиб бораётганлигидан далолат беради. Сурхондарёлик журналхон Ш. Сафаровнинг мактубида бадий асарда қўлланилган айрим сўзлар ҳақида муайян мулоҳаза билдирилган. Хатни эълон қилар эканмиз, маълум уруғ, уй-жой номлари тамомила бўлак маъно ташишини ҳам, ҳар сўзнинг минг маъно англатишини ҳам эслатиб ўтишни жоиз деб биламиз.

«Қатағон» сўзи баҳс этилган ушбу материалларни тайёрлар эканмиз, болакайга тил ўргатаётган боғча опасию олий ўқув даргоҳида тилдан сабоқ бераётган олимгача, ижодқору луғат тузаётган мутахассисгача, яъни ҳар биримизнинг олдимизда ҳали қилинмаган, бироқ бажарилиши лозим бўлган катта ишлар турганлиги ойдинлашди.

кимлар?

«— Одамларни-я?

— Ҳа, ёмонлари бир-бирини ейди.

— Наҳотки?

— Шундай! Қатағонлар яхшиларга ҳам кун бермайди.

— Наҳотки?

— Шундай. Сизга жабр етказган — шулар. Яхшиларга ёндошинг сиз...»

Ёзувчи уйқудан уйғониб, илтижо қилади: «Қатағонларни эслатма, фалак!»

Мабодо, Юсуф Жумаев «кихтиро этган» ҳайвон шер бўлса, унинг ўт ейишига, гўштани эса қатағонлар ейишига ёзувчининг имони комилми?

Асарда: «Шундай! Қатағонлар яхшиларга ҳам кун бермайди», дейилади. Демак, қатағонлар ёмон экан-да? Бу ибора нимага асосланиб ёзилган ва уни қандай изоҳлаш мумкин? Ва охири: «Қатағонларни эслатма, фалак!» дейилади. Наҳотки, Ю. Жумаев қатағонлардан шунчалик куйган бўлса?!

Маълумки, қатағон уруғи туркий халқларга мансуб қадимий этник группалардан биридир. Улар ўзбек миллати шаклланишида фаол қатнашган... Улар улуг мамлакатимизнинг барча кишилари қатори жамятимизнинг актив қурувчиларидир.

Тарихий воқеа, шахс ҳақида бадий асар ёзаётган киши ўша даврнинг, шахс фаолиятининг барча жиҳатларини чуқур ва атрофлича ўргангач, иш бошласа, фойдадан холи бўлмайди. Ю. Жумаев асарини ўқир эканман, худди шу жиҳатдан оқсалганлиги маълум бўлди, асарда реалистик руҳ кўринмайди.

Юсуф Жумаевнинг ушбу асари тарбия ишига қандай ҳисса қўшади? Шу масалага унинг қарашини билмоқчи эдим.

Шониёз Сафаров,
Термиз шаҳри

* Ушбу баҳс материаллари жузъий қисқартириш билан босилмоқда.

Бир сўз қиммати

Юсуф Жумаевнинг «Менинг ёшим нечада?» асари журналхонлар орасида маълум қизиқиш уйғотди. Асарда даврининг қатор муаммолари шартли-рамзий шаклда ифода этилган.

Қатағон сўзининг мазмуни ва бу сўзнинг асарда қўлланиши ҳақида менинг фикрим қуйидагича: қатағон — қадимда туркий қабилалардан бирининг номи бўлган. Бу қабил қачон пайдо бўлгани ва унинг асосини қайси уруғ ташкил этгани аниқ эмас.

Хатда тилга олинган Маҳмуд Қатағон ҳақида шуни айтиш мумкин: тарихий манбаларда қайд этилишича, XVII асрда қатағонларнинг анча қисми Тошкент вилоятида ҳам яшаган. Тошкент ҳоқими Турсунхон 1628 йилда урушда ҳалок бўлгач, унинг қўшинининг кўпчилигини ташкил этган қатағонлар қирғин қилинади. Омон қолган қатағонлар Ҳисорга, дашти Набатга кўчади, бу ерда яшаган бошқа қабилалар билан бирлашади. Қабилалар бирлашмаси қатағонлардан Бекмурод деган кишини ўзларига бошлиқ қилиб сайлашади, Кўлобни, Қундузни забт этишади. Шундай қилиб, қатағонлар XVII аср ўрталарида Балх вилоятида нуфузли қабилалардан бирига айланади. Бекмуродхон вафот этгандан кейин (1698—99 йиллар) унинг ўрнини ўғли Маҳмуд бий оталиқ эгаллайди. Хатда зикр этилган Маҳмуд Қатағон шу. У Балхда яшаган исёнкор шоир Машрабни ёқтирмай қолади. Бу зиддият шоирнинг қатл этилиши билан якунланади. Бунда ҳоқим табақа вакиллари, айниқса, дин пешволари катта роль ўйнайди. Сабаби Машраб ҳоқимлар зулмини, дин арбоблари риекорлигини фош қилувчи, халқ орасида улар обрўсига раҳна солувчи ўткир ҳажвий асарлар яратган эди.

Қатағонлар турли уруғ ва қабилалар уюшмасидан ташкил топган. Юсуф Жумаевнинг асарида қатағон сўзи мана шу реал уруғ (қабил) маъносида ишлатилмаган. Асар мазмуни шартли-рамзий характерга эга бўлгани учун, ундаги персонажлар ҳам шартли-рамзий шахслардир. Асарда Беруний, Ибн Сино, Улуғбек каби олимларнинг номлари бор. Бу номлар асарда муайян идеяни, умумлашмани ифодалаш учун ўзига хос рамзлар, символлар сифатида қўлланган. Беруний ҳозирги Амударёни кўриб, суви камайиб қолгани учун уни «жилға» деб атайди; Улуғбек ватаннинг ҳозирги ҳолатини кўриб, бу шарқ эмас, ғарб дейди. Буларга қараб ёзувчи фактларни бузиб кўрсатган дейиш кулгили бўлур эди, чунки асарнинг шартли-рамзий мазмуни, жанри воқеаларни шу йўсинда тасвирлашга тўла имкон, ҳуқуқ беради.

Қатағон сўзининг қўлланиши ҳам асарнинг шартли-рамзий мазмуни асосида баҳоланиши керак. Ёзувчи бу сўзни муайян идея, умумлашманинг ифодаси, рамзи сифатида ишлатган. Асарнинг «Қатағон» деб номланган қисмида уйқусизликдан қийналган ёзувчи тонгга яқин кўзи илингани ҳақида ёзади. Бир маҳал — тушидами, ўнгидами — тепасига кимдир келгандек бўлади. Бу кимса ўзини «Қатағонман!» деб таништиради, бир вақтлар Машрабни ўлдиргани, лекин ўзи ҳамон тирик экани, замонга қараб кийиниб ва иш тутиб юргани (замонга мослашиб юргани), мактаб илмий бўлими мудирини қиёфасида унга озор бергани, юлғич магазинчи сифатида алдаб пулини олгани ҳақида гапирди. Булардан англашиладики, ёзувчи бу сўз воситасида худбин, шахс эркинлигини поймол қилувчи, одамнинг ҳар қандай табиий интилишларига ғов бўлувчи салбий кучларни умумлаштирмоқчи бўлган. Асарнинг «Туш» деб номланган қисмида бу ният яна ҳам аниқроқ ифодаланган, мазкур салбий кучлар одамзоднинг душмани, кушандаси сифатида кўрсатилган.

Энди шундай савол туғилади: муаллифнинг нияти билан уни ифодалашга қаратилган сўз мазмуни орасида зиддият йўқми, аниқроғи ёзувчи кўзда тутган салбий кучларни қатағон сўзи ёрдамида ифодалашга интилиш ўринли чиққанми?

Авалло шуни айтиш керакки, қатағон сўзи, қабил маъносидан ташқари, яна тақик, ман деган маънони билдиради. Турли халқлар ва қабилаларнинг қадимий урф-одатларидан бирининг номи бўлган табу сўзининг маъноси ўзбекча луғатларда тақик, қатағон (ибтидоий халқларда баъзи бир иш-ҳаракат, сўз ёки буюмнинг ман этилиши) деб изоҳланади. Қатағон сўзининг шу маъноси кўзда тутилса, «Менинг ёшим нечада?» асарида ўринли қўлланилган бўлиб чиқади.

Асарда Худбин томонидан Машрабга айтилган:

**Қайтиб олгин бу сўзингни қани, девона.
Қатағонлар сени бекор этмаган таҳқир! —**

каби сўз ҳам бор. Бу сатрларда қатағонлар сўзини салбий кучлар маъносида ҳам, қатағон уруғининг вакиллари маъносида ҳам уқиш мумкинлигини англаш қийин эмас. Бу — ёзувчининг нияти билан унинг ифодаси учун қўлланилган сўз орасида муайян зиддият бор, демакдир. Шу маънода асар китоб ҳолида нашр этилганида, қатағон сўзини бошқа сўз билан алмаштирган маъқул.

Бундан, халқнинг қабил-уруғларга бўлинишини ҳисобга олиш, уруғчилик шажарасига қараб иш тутиш зарур экан, деган хулоса чиқармаслик лозим. Ўзбек халқининг қабил-уруғларга бўлиниши ўтмишга хос ҳодиса. Ҳозир ягона социалистик ўзбек миллати бор. Кимнинг қайси уруғ ёки қабилга мансуб эканлиги деярли унутиб юборилган. Кундалик муомала-муносабатларда ота-бобонг қайси уруғ ё қабилдан келиб чиққанлигига қараб иш тутиш ўтмиш сарқити сифатида ҳар томондан қораланиши лозим, чунки бу кишиларнинг фазилатларини ҳаққоний баҳолашга ҳалақит беради.

Иристой Кўчқортоев,
филология фанлари доктори.

Маломатга далил

Шониёз Сафаровнинг хатини ўқиб чиқишим билан энг аввал луғатни очиб қарадим: «Қатағон — эск. Тақик. Ман. Қатағон қилмоқ. Масалан: Бу ерда чекиш қатағондир». («Ўзбек тилининг изоҳли луғати», II жилд. 560-бет).

Агар Шониёз Сафаров луғатни очиб бу изоҳ билан танишганида ёш шоир Юсуф Жумаевга нисбатан билдирган этнирозолари асоссиз эканлигини, «қатағон» сўзи фақат этник группа атамасигина эмас, шу билан бирга бошқа маънога ҳам эга эканлигини билган бўларди.

Хуллас, журналхон мактубда кўрсатган ўринларнинг ҳаммасида Ю. Жумаев «қатағон» сўзини «тақик қилувчи», «жабр кўрсатувчи» маъносида қўллайди. Агар Ш. Сафаров «қатағон» сўзини шу сўзлар билан алмаштириб ўқиса балки сўзимизга ишонар... Шу сабабдан ҳам мен қиссадаги «қатағон» сўзи ишлатилган лавҳалар устида тўхталиб ўтиришни ортиқча деб биламан.

Аммо, Ш. Сафаров мактубидаги бошқа мулоҳазаларга нисбатан муносабат билдириш лозим деб ўйлайман. Жумладан, журналхон ўз мактубида: «Наҳотки ёзувчи «костюм» терминини аниқ билмаса ва уни «костюм-шим» деб ифодаласа, костюмнинг пиджак ва шим ёки жакет ва юбкадан иборатлигини билмаса?» — деб ёзибди. Ҳақиқатан ҳам луғатда «костюм» сўзи — «Пиджак

ва шим ёки жакет ва юбкадан иборат устки кийим» деб изоҳланган. Бу ўринда «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» жуда паст савияда тузилгани «қатағон» ҳамда «костюм» сўзининг изоҳида кўзга ташланади. Агар биринчисида у этник группа номи сифатида берилмаган бўлса, иккинчисида луғатни тайёрлаган олимлар сўзининг рус тилидаги изоҳини тўғридан-тўғри, сунъий тарзда ўзбек тили қатламига олиб кирмоқчи бўлишган. Амалда-чи? Ҳақиқатан ҳам турмушда ўзбеклар «костюм» сўзини «пиджак ва шим ёки жакет ва юбка» маъносига қўллайдиларми? Йўқ, албатта! Халқ орасида «костюм-шим» сўзи қўлланади. «Костюм» сўзи эса фақат «пиджак» маъносига ишлатилади. Борингки, шундай бўлгандаям бу сўзни ёзувчи ўзи тўғри топган маънода ишлатишга ҳақлидир.

Яна бир мулоҳаза: биз узоқ вақт ўтмишни фақат қоралаш билан ва бу ниятни амалга ошириш учун тўғри келган воситаларнинг ҳаммасидан кенг фойдаланиш билан шуғулланиб келдик. Бунинг оқибатида жамиятда хотирасиз кишилар, маърифатдан йироқ бутун бир авлодлар дунёга келди. Бу ҳодисанинг ожиз кўриниши Шониёз Сафаровнинг мактубидаям кўринади. Албатта, мен ҳурматли журналхонни маърифатсизликда айбламоқчи эмасман. Мактубдаги эътироз билдиришга молик бўлмаган ҳақиқатдек кескин айтилган ушбу жумлалар мени чуқур ўйлантириб қўйди: «Улуғбек, Машраб, Ҳамзадек улуғ инсонларни руҳонийлар фатвоси туфайли таҳқир этилганларини ким билмайди? Тарихдан маълумки, ислом дини таъсиридаги шоҳлар, хонлар, амирлар, ҳокимлар ўз фаолиятларини дин асосида бошқаришган. Давлат ишлари ҳам руҳонийлар фатвоси асосида амалга оширилган». Хўш, ислом дини таъсирида бўлмаган даврда, яъни бизнинг социалистик жамиятда Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Файзулла Хўжаев, Мирқомил Миршаропов ва бошқа жуда кўп буюк инсонлар ҳам руҳонийлар фатвоси туфайли таҳқирланди ва қатл этилдиларми? Ёки ислом таъсиридаги шоирлар, олимлар, файласуфлар инсоният маданияти хазинасининг нодир дурдоналари саналмиш даҳо асарлар ёзганларини қандай изоҳлаш керак?!

Биз исломнинг халқимиз тарихида тутган ўрнини чуқур ўрганиш ўрнига уни тўғри-нотўғри қоралашга шу қадар ҳам ўрганиб қолдикки, олис мозийда қайсики қора фожиа бор экан унга ислом сабабчи дейишдан нарига ўтмадик. Бундай қараш то шу кунгача давом этди ва бу хотин-қизларимизнинг ўз-ўзига ўт қўйишида асосан дин сабабчи деб чиққан баъзи ўта курашчан «олимлар»нинг мақолаларида кўзга ташланди. Бу даҳшатли худкушликларнинг асл сабабини жамиятнинг ўзидан эмас, илоҳи борича ундан узоқ, чунончи «енгилган дин»дан, «чириб кетган капитализм», «феодал ахлоқ» таъсиридан деб даъво қилишга ўрганиб қолган бундай ҳозиржавоб «файласуфлар» мамлакатимизда кечаётган қайта қуриш ишига фақат зарар келтирадилар ва касалликнинг асл сабабини қидириш ўрнига нотўғри ғояларни олға суриб кишиларни чалғитадилар. Куни-кеча мамлакатимизда кенг нишонланган Руснинг чуқинтирилиши 1000 йиллиги муносабати билан чоп этилган турли китоб ва мақолалар сабаб ислом динига бўлган бир ёқлама қарашларимизни қайта кўриб чиқишимиз зарур деб ўйлайман.

Мана, яқинда республика матбуотидаги бир суҳбатда: «Қуръонни ўзбек тилида чоп этиш мумкин эмасми?» деган саволга: «Қуръонни таржима қилиб... уни кўп нусхада чоп этишнинг ҳожати йўқ. Ахир биз фашизмга қарши курашни авж олдириш учун ишни аввало Гитлернинг асарларини чоп этишдан бошламаймиш-кум, тўғрими?» деб жавоб берганини қандай изоҳлаш мумкин.

Исломнинг фашизм билан муқояса қилиниши инсоният тараққиёти тарихини билмаслик — маърифатсизлик эмасми?

Зеро, кеча, бугун ва эрта бу соҳада қўйилган ҳар бир жоҳилона қадам учун жавоб бериш керак бўлади. Буюк бобомиз Алишер Навоийнинг ушбу сатрлари ҳамиша эсимизда турмоғи зарур:

**Донолик эзур элда маломатга далил,
Доно улус олдида хижолатга далил.**

Шониёз Сафаровнинг муҳаббати халқ тарихини чуқур билишга қаратилса, қувонарли бўлади, албатта. Мана, бир неча йилдирки марказий матбуотда, радиотелевидениеда «Ўзбек иши» («Ўзбекское дело») деган сўз жуда тез-тез қулоққа чалинмоқда. Турғунлик йилларида бутун жамиятимизда бўлганидек Ўзбекистонда ҳам жуда кўп салбий ҳодисалар, оғир жиноятлар бўлиб ўтгани очиқ-ойдин ҳақиқатдир. Бироқ, бир тўда олчок, имонсиз, ўғри кимсаларнинг қора кирдикорларини бугун бир халқ — меҳнаткаш, донишманд, меҳмондўст ўзбек халқи номи билан аташни ҳақоратдан бошқача изоҳлаш мумкин эмас. Шу сабаб бу сўзни ишлатган ҳар бир кишидан нафратланаман. Минг афсуским, «узбекское дело» деган сўзни қатағон қилиш талаб этилган. Ш. Сафаров мактубига ўхшаш қаҳру ғазабли норозилик мактублари ҳали редакциямизга келиб етганича йўқ.

Мана шу нарса мени ташвишга солади ва юрагимни зирқиратади...

Р. С. Ушбу мақолани ёзиб бўлгандан сўнг, моҳир таржимонимиз Ваҳоб Рўзиматов билан суҳбатда «қатағон» сўзининг «қўриқхона» маъносига ҳам қўлланишини билиб олдим ва ўзбек тилининг бойлиги «Изоҳли луғат»да умуман акс этмаганига яна амин бўлдим. Бу эса қандай оқибатларга олиб келишини «қатағон» сўзи мисолида кўриб турибмиз.

Хуршид Даврон,
Ўзбекистон Ленин комсомоли
мукофоти лауреати.

Мен қаттолларни айтмоқчи эдим...

Шу ёшга кириб, ҳали ҳеч кимдан уруғ суриштирган эмасман. Мендан ҳам биров келиб, қайси уруғдансан, деб сўраганича йўқ. Журналхон хатини ўқиб, жуда ҳайрон бўлдим. Ушбу мактубни ёзган одам ўзи англамаган ҳолда, назаримда, уруғчиликни тарғиб қилаётганга ўхшайди. Ва мен, Тоғли Қорабоғдаги нохуш воқеалар ҳам мана шунақа қарашларнинг, тушунмовчиликларнинг оқибат-натижаси эмасмикан, деган ўйга бордим. Ҳар ҳолда биз эрта-индин буюк инқилобнинг етмиш бир йиллигини нишонлаймиз. Айни пайтда инқилобий руҳдаги улуғвор қайта қуришни амалга ошираётирмиз! Шундай бир пайтда замондошимнинг уруғ суриштириши, аслида бўлмаган «ҳақорат»дан уруғини «ҳимоя» қилиши... жоизмикан?

Уруғ ва уруғчилик шахсан мени ҳеч қачон қизиқтирмаган. Шунинг учун ҳам хат муаллифи асар чоп этилишидан аввал фикрларини баён этганида ҳам ёзганларимга ўзгартириш киритмаган бўлар эдим. Чунки «қатағон» деган сўзни қўллар эканман, қандайдир уруғни мутлақо назарда тутмаганман, тутмайман ҳам. Гарчи Маҳмуд Қатағон қачонлардир шу уруғга ҳоким бўлган бўлса-да. Наҳотки Маҳмуд Қатағоннинг қоралаш бутун

ТИЛ САНДИҒИ

(Бошланиши 60-бетда)

бошли уруғни қоралаш бўлса? Ахир, Гитлерни, фашизми лаънатлаш бутун бошли немис халқини лаънатлаш эмас-ку! Мен қандайдир уруғ ҳақида эмас, бутун бошли миллат ҳақида гапирётиман: ахир, немислар орасидан Гитлернинг етишиб чиқиши ва инсоният бошига шунча кулфат солиши Бетховен сонатаси ёки Гёте шеърисига бўлган чексиз эҳтиромга зиғирча соя солгани йўқ-ку!

Кимда ким, Гитлерни лаънатлаш бутун бошли миллатни лаънатлаш ёки Маҳмуд Қатағонни қоралаш бутун бошли уруғни қоралаш дейдиган бўлса, у янглишади. Қолаверса, Машрабдек улуғ шоирни қатл эттирган ҳокимни ҳатто қатағон уруғига мансуб бўлган бирон-бир маърифатли одам оқлашига мен ишонмайман.

Қатағон деган бўлсам, ўзбек тили сўз бойлигидаги битта сўзни қўллаганман, холос. Бу сўзнинг қатағон уруғига ҳеч бир алоқаси йўқ.

Маҳмуд Қатағон қачонлардир ўтган ва ўлиб кетган, мен айтмоқчиманки, ҳамон ундан қолишмайдиган, шоир умрига эгов бўладиган, нафақат шоирнинг, балки ҳалол кишиларнинг бошига бало ёғдирадиган ивogarлар, жоҳил ва ҳасадгўйлар, юлғичлар ҳамон бор, улар сиз билан бизнинг орамизда яшаётди, эзгу ишмиизга ҳалақит бераётди. Лаънатлаган бўлсам, ўшаларни лаънатлаганман.

Ахир, ўттиз еттинчи йилда бўҳтондан иборат хатлар билан Файзулла Хўжаевнинг бошига етган ўшалар эмасми? Абдулла Қодирийнинг умрига зомин бўлган, Чўлпон ва Фитратни қаро ерга тикқан ўшалар эмасми? Эллингичи йилларда-чи? Истеъдодлар бошига кулфат ёғдирган, ёғдираётган ким? Шайхзоодай улкан шоирни қаматиб юборган, Усмон Носирнинг умрига завол бўлган-чи?

Турғунлик даврида халқни талаган Ҳайдар Яҳёев, Абдувоҳид Каримов, Аҳмаджон Одиловлар Маҳмуд Қатағондан нимаси билан фарқ қилади?

Энди маълум бўлишича, туркман шоираси Аннасулов Кикиловани XX асрнинг қатағонлари жувонмарг қилишган. Наҳотки уларни ёмонлаш қатағон уруғини ҳақорат қилиш бўлса?!

Пушкиннинг умрига зомин бўлган Дантес номи билан боғлиқ шундай ибора юради халқда: «Ҳар бир катта талантнинг ўз дантеси бўлади». Мен назарда тутган қатағон ҳам дантес дегандай бир гап. Бу сўзни шу маънода англаш керак.

Юсуф Жумаев,
Бухоро

Бўғозми, бўғизми?

Географик адабиётларда икки сув ҳавзасини ёки бир сув ҳавзасининг икки қисмини бирлаштириб турган камбар сувлик (акватория) **бўғоз** дейилади. Бу сўзга изоҳли луғатда ҳам шундай таъриф берилган.

Бўғоз терминини руслар «пролив», баъзан эса «горло», яъни бўғиз-томоқ дейишади.

Маълумки, бўғиз (томоқ) калла билан танани бирлаштириб турадиган камбар аъзо (баъзи идишларнинг оғзидан қорнига-ча бўлган тор қисми ҳам бўғиз дейилади). Демак, бу термин бўғоз эмас, **бўғиз** бўлиши керак. Тошкент ва Фарғона областларидаги **Тўя бўғиз** деган жойларни эсланг. Нега бу сўз бўғоз бўлиб кетган?

Усмонли турклар, татарлар, туркманлар томоқни бўғиз эмас, бўғоз дейишади. Босфор бўғизини усмонли турклар бўғоз деб қўя қолишади. Каспий денгизининг Туркманистон ССР қирғоғидаги камбар қисми туркман тили билан Қорабўғоз гўл деб аталади.

Бу терминнинг тилимизга бўғоз шаклида кириши татар тили ёки ўз вақтида Урта Осиёда ишлаган ёш турклар ижодининг инъикоси бўлиши мумкин.

Қўриқхона

Баъзан тилда янги сўзлар ясалади. Бунда кўпинча тилнинг луғат таркибида олдиндан мавжуд бўлган элементлардан фойдаланилади. Қўриқхона ҳам ана шундай ясама сўзлардан биридир.

Қўриқ сўзи қадимдан маълум. Бу сўз Наршахийнинг «Бухоро тарихи»да, «Бобурнома»да «қўриқланадиган жой» («заповедник») маъносида тилга олинган. Бобур Самарқанд яқинидаги бир ўтлоқ ҳақида бундай деб ёзади: «Кониғил... хили яхши ўлангдир. Самарқанднинг салотини (султонлари) ҳамиша бу ўлангни қўруқ қилурлар. Ҳар йили бу ўланга қичиб, бир ой, икки ой ўлтурурлар».

Қўқон хони Худоёрхоннинг ҳам бир неча **қўриғи** бўлган. Бу қўриқларда хоннинг оила аъзолари дам олишган, ов қилишган, ўтин тайёрлатишган.

Зомин, Бахмал, Ғаллаорол, Фориш районларида сув бўйларига ўсиб ётган бўлиқ ўтларни **қўриқ** дейишади.

Адабий тилда эса умуман экин экилмаган бўз ер ёки бир замонлар экин экилиб, ташлаб қўйилган партов ерлар **қўриқ** дейилади. Қўриқ сўзининг «заповедник» маъносини ҳисобга олиб, лекин «бўз ер» маъноси билан шаклан ўхшаш бўлиб қолмасин учун бундан 20 йиллар олдин географик адабиёт, дарсликларда «заповедник» термини ўрнига «**қўриқхона**» терминини таклиф қилган эдик. Бу термин адабий тилдан мустақкам ўрин олганга ўхшайди.

Ғалча

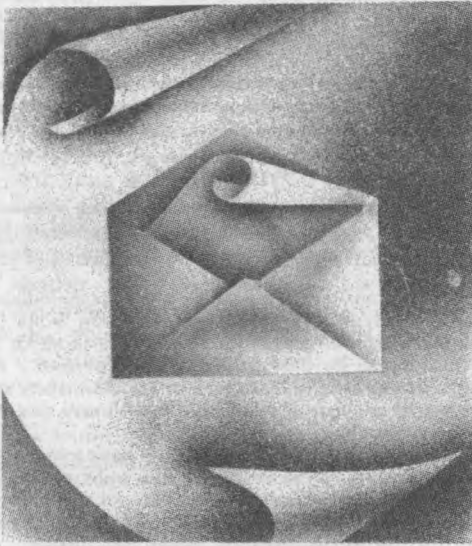
Ҳозирги ўзбек адабий тилида **ғалча** сўзи икки маънода ишлатилади: 1) пакана миқти одам; 2) ўз тилидан бошқа тилга тушунмайдиган киши.

Ғалча сўзининг ана шу иккинчи маъноси кенг тарқалган. Ғалча номи қишлоқлар ҳам бор. Бундай қишлоқларда Тожикистоннинг тоғли қисмидан кўчиб келган тожиклар яшашган. Хўш, бу сўз қаердан келган? **Ғар** (баъзан **ғарч**) қадимий сўз бўлиб, эрон тилларида, жумладан, суғд тилида «тоғ» деган маънони англатган. Тоғда яшайдиганлар ғарча, кейинчалик ғалча, яъни «тоғлик» деб аталган. Мурғоб дарёсининг юқори оқими (Афғонистон территорияси) X асрда Ғарчистон — «тоғли ўлка» (тўғрироғи, «тоғликлар мамлақати») деб аталган. XII асрда Зарафшон дарёсининг юқори қисми — Помир тоғлари Самарқанд Ғарчистони деб аталган. Кейинчалик бу ўлка ҳозирги тожик тили билан Кўхистон деб юритилган.

Суюн Қораев,

А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг катта илмий ходими.

Менинг фикрим...

Ҳозирги пайтда «Оилани планлаштириш» деган ибора пайдо бўлиб қолди. Эҳтимол, бу тадбирнинг фойдаси каттадир. Лекин пропаганда ходимлари тақачига ўхшаб фикр юритмасликлари, аравани қуруқ олиб қочмасликлари керак. Узлари одамлар қалбига йўл топа олмайдилар, одамларга тушунтира олмайдилар-да, сўнг «ифвогар бор» деб баъзи шоиру ёзувчиларнинг юзларига қора чаплашади.

Ҳозирги пайтда қишлоқ районларидаги ёш болаларни озиқ-овқат, гўшт, тухум, сут, сабзавот, мева билан таъмин этишдаги нуқсонларни ким бартараф этади? Нима учун шаҳарлик боғча боласи яхши овқат еб, соғ-саломат бўлади-ю, қишлоқ боласи йил бўйи касалдан қутулмайди? Бундан ташқари, мактабда ҳам аҳвол шу.

Сизлар ишонасизларми ё йўқми — билмадим-у, биз 11—12 ёшлигимизда катталардан кўпроқ ишлашга мажбур эдик; эрта саҳарда далага бориб, кеч 9—11 ларда уйга қайтар эдик. Узимиз навбатма-навбат иссиқ овқат уюштирдик, баъзан овқат бўлмай қолар эди. Кимнинг ота-онаси гўштни ҳадеб 7—8 сўмга олиб берарди дейсиз! Қуруқ макаронни еб, чойни ичаверардик. Ҳаётимиз, ёшлигимиз шу аҳволда ўтди.

Уша пайтда ягана, чопиқ, ўтоқ, пахта териш нормасини ким бажармаса, кимки ишга кеч келса ё эрта кетса, ўқитувчимиз бемалол болаларнинг оқ қорнига тепарди.

Мен ўз кўзим билан кўрганларимни ёзаяпман. Қишлоқдаги шароит ўзгардим, йўқми — билмадим-у, аммо бизнинг фарзандларимиз асло ўша кунларни кўрмаслиги керак.

Умуман олганда, ҳайрон қоладиган замон эди-да, ўша турғунлик йиллари! Энди эскича яшаш, ишлаш, фикр юритиш мумкин эмас, шу сабабли оилани планлаштирувчиларнинг бир ёқлама фикр юритишлари, албатта одамнинг гашини келтиради. Гўдакларнинг нобуд бўлишига, носоғлом туғилишига, ёки жисмонан заиф бўлишига фақат кўп туғишни айб-лашга уялиш керак. Ахир, юзимизни ўзимиз қора қилмаяп-мизми? Нега энди тўғридан-тўғри кўп болали оналарни ҳамма бало-қазога тўғри қилиш керак?!

Бир томонлама фикр юритиш асло фойда келтирмайди. Бир савобли иш қилиш натижасида, иккинчи ишнинг пачаваси чиқиб турса, бунинг нимаси яхши? Агар раҳбарларга, завод ва фабрикаларга четдан келаётган ишчи кучидан фойдаланишга имконият яратиб берилверса, улар ҳеч қачон бошларини қотиришмайди, ички резервлардан унумли фойдаланишмайди. Бугун республикамизда 500—600 минг ортиқча ишчи кучи бўлса, 10—15 йилда бу кўрсаткич 1 миллионга чиқиб кетмаслигига ким кафолат беради? Миллий ишчи кадрлар тайёрлаш масаласи биринчи навбатда ҳал қилиниши лозим бўлган мўаммодир. Чунки жуда кўп ёшлар қишлоқ жойларида иш-ламасдан юришибди. Имконияти бўлса, Хоразм ва Фарғона водийси аҳолисининг ортиқча ишчи кучини йирик шаҳарларга юбориш лозим. Нима учун энди туб аҳоли фақат қўриқ ер ўзлаштиришга ярайди дегандек, фақат чўлу даштга юборила-веради?

Ўзбек халқидек меҳмондўст, меҳнатқаш, камтарин халқ бўлмаса керак. Аҳвол шу даражада давом этаверса, туб аҳоли умуман қоқлашиб, фан-техника ютуқларидан бебахра қолади-ку?! Кимдир шу масалани ўртага ташлаши, ҳал қилиши лозим эмасми?!

М. Уктамов
Наманган области

Мен қўлимга қалам олишдан олдин, умуман бу ҳақда ёзишнинг кераги борми деган савол устида узоқ ўйландим. Охири шундай бир хулосага келдим: «Ёзиш кераккина эмас, балки шарт ҳамдир». Зеро, Ватанимиз халқлари тарихини бузиб кўрсатган, кимлар томонидандир ўйлаб топилган ва қоғозга туширилган «Тарихлар» қанча! Улар у ёки бу халқ елкасидан оғир тош бўлиб босиб турибди.

Масалан, Шомилни олайлик. Доғистонда уни миллий қаҳрамон сифатида эъзозлаб, у ҳақда қўшиқлар ва афсоналар айтиб юрадилар, дейишади. Лекин «СССР тарихи» бўйича чиқарилган дарслик ва қўлланмалардан бизга маълумки, Шомил Кавказни Россияга қўшиб олиншига қарши курашган, халқ томонида турган, унга бошчилик қилган. Шомилнинг ҳаракатида диннинг таъсири озми-кўпми бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас. Бироқ бу Шомилни ғирт «ғазовотчи» қилиб тасвирлаш учун асос бўлолмайди деб ўйлайман.

Афсуски, Ватанимиз тарихи баён этилган китобларда ўзбек халқига тааллуқли «оқ доғларда мавжудки, шу вақтгача бу ҳақда кимдир ўйлаган, лекин кимдир ўйлашни, қайғуришни ўзига эп билмаган. Битта «оқ доғ» Жалолиддин Мангуберди номи билан боғлиқдир. Маълумки, 1219 йил Чингизхон бошлиқ мўғул қўшинлари Хоразм давлатига юриш бошлайди. 1220 йилда ўзини «даврининг Искандари» деб атаган Муҳаммад Хоразмшоҳ қочиб кетади. Тахтга унинг ўғли Жалолиддин чиқади. Сарой аъёнлари ва лашкарбошиларнинг кўпчилиги Жалолиддинга, халққа хиёнат қиладилар. Улар Жалолиддинга бўйсунмайдилар. Натижада шаҳзода қўшиннинг ўзига содиқ қисми билан Урганчи ташлаб Хуросонга кетишга мажбур бўлади. У истилочи мўғулларга қарши курашга бел боғлаган мард, жасур Темур Малик қўшини билан бирлашади. Жалолиддин Темур Малик билан ҳамкорликда Хуросонда, Ҳинд дарёси бўйларида ва бошқа жойларда истилочиларга қарши қаттиқ жанглар олиб боради. Лекин 1221 йили Ҳинд дарёси соҳилида бўлган жанглардан бирида Жалолиддин енгилди. У хотини, болалари ва онаси душман асоратида яшашларини истамайди ва уларни дарёга чўктириб юборади. Ўзи эса дарёнинг нариги қирғоғига сузиб ўтади ва афсоналарга кўра, қилчичини боши узра айлантириб, душманга пўписа қилади. Шунда Чингизхон ўғилларини ва саркардаларини қақриши шундай дейди: «Агар сизлар ҳам мана шу йигитдай мард бўлганларингизда, мен аллақачон дунёга ҳокимлик қилаётган бўлардим...»

Жалолиддин Мангуберди дастлаб Ҳиндистонда юради, сўнг

қўшинининг омон қолган қисми билан Кавказга йўл олади. У ерда йирик давлат тузиш мақсадида урушлар олиб боради. Қаршилик кўрсатганларни аёвсиз қилишдан ўтказилади.

Қаранг, Жалолиддиннинг тақдири қанчалар мураккаб: дастлаб юртини босқинчиларга бермаслик учун курашади, маълумиятга учрайди, сўнгра ўзи босқинчилик сиёсатини бошлаб юборади. Лекин олий ўқув юрларининг тарих факультетлари ва барча ижтимоий факультетлар учун дарслик сифатида тасдиқланган икки қисми «СССР тарихи» (М. 1979 й. русчадан таржима, Тошкент, 1981 й.) китобида Жалолиддин ҳаётининг сўнги йиллари ҳақидагина сўз юритилади, лекин шунда ҳам ҳақиқат бузиб кўрсатилган: «Муҳаммадшоҳ қочиб кетишни афзал кўрди... Унинг ўғли Жалолиддин шох бўлди. У ҳам халққа ишонмас эди ва босқинчиларга қарши курашиш ўрнига Закавказьега босқинчилик мақсадида ҳужум қилиш билан шугулланди» (1-қисм, 130-бет).

Жалолиддин Мангубердини забардаст шоир ва олимларимиз Гафур Фулом ҳамда Ойбеклар: «Урта Осиё халқлари тарихининг ифтихори, улугъ Хоразм баҳодири», деб атадилар. М. Шайхзода «Жалолиддин Мангуберди» драмасини ёзди (Афсуски, драма фақат бугунги кунларда ўқувчилар қўлига етиб борди). XIII аср тарихчиси Насавийнинг қўйидаги маълумотлари орқали Жалолиддин ҳақида ҳақиқий, тўғри фикрга эга бўлишимиз мумкин: «Бу жанг мусулмонларнинг мўғулларни қонга белаган ва уларнинг танасини пора-пора қилиб жавлон урган биринчи қиличи бўлган». («УзССР тарихи», Т., 1956 й, I том, 1-китоб, 324-бет.) Насавий бу ерда Жалолиддиннинг мўғул истилочиларга қарши биринчи жангини кўзда тутган.

Ана шу тарихий ҳақиқат, ундан келиб чиқиб Жалолиддинга берилган юксак баҳо, ёзилган драмадан кейин, «Жалолиддиннинг халққа ишонмаганлиги» ва унинг «босқинчиларга қарши курашмаганлиги» ҳақидаги «тарих»ни ўқиб, ёқа ушламай иложингиз йўқ. Афсуски, бу «тарих» — ўша икки қисмли китоб одамлар назаридан четда қолиб кетмапти. Уни минглаб бўлғуси педагоглар ўқияпти, улар кейинчалик ана шу «тарих»ни ўз ўқувчиларига етказмоқдалар.

Тарихга, халққа ҳурматсизлик бунчалик бўлмайди-да!

Биз Жалолиддиннинг Закавказьеда олиб борган босқинчилик сиёсатини инкор этмаймиз, лекин ўтмишга бир ёклама муносабатда бўлиб, халқимиз тарихига «оқ доғлар» тушишини ҳам истamayмиз. Токи, Шомиллар, Жалолиддинлар ҳақидаги тарих бузиб кўрсатилмасин!

**Дармон Иброҳимов,
Сирдарё Давлат педагогика институти
Ўзбек филологияси факультетининг
1-курс студенти**

В. И. Лениннинг миллий тиллар масаласидаги асосий принциплари Октябрь революциясидан кейин украин тилига бўлган унинг муносабатида яққол намоён бўлади: «Украин маданияти (тил, мактаб ва б.қ.) асрлар давомида чоризм ва Россия эксплуататор синфлари томонидан таъқиб қилинганлиги боисдан РКП(б) МК ўзининг барча аъзолари украин тили ва маданиятининг ривожланишига тўсқин бўладиган ҳамма ҳодисаларни бартараф қилишда бутун имкониятларини ишга солишга мажбурдирлар. Асрлар давомидаги зулм натижаси ўлароқ украин оммасининг қолоқ қисмида миллатчилик кайфияти мавжуд. РКП(б) аъзолари ана шу кайфиятга эҳтиёткорлик, чидам билан ёндошиши ҳамда Россия ва Украина меҳнаткашларининг манфаати бир хил эканлигини ўртоқларга тушунтириш ишини унга қарама-қарши қўйишлари лозим. РКП аъзолари Украина территориясида украин тилининг сунъий равишда камситилишига, уни иккинчи даражали тил бўлиб қолишига қарши курашиш билан бирга украин тилини барча меҳнаткашларнинг коммунистик маърифийлиги қуролига айлантириш ҳамда барча совет идораларида амалда украин тилида муомала қилишга эришиш лозим. Зудлик билан тегишли чоралар кўриб, барча совет идоралари керакли миқдорда украин тилини биладиган хизматчилар билан таъминланиши керак, бу келажакда ҳамма хизматчилар украин тилида муомала қилишини таъминласин!».

В. И. Ленин 1920 йил 22 февралда Харьковга зудлик билан йўллаган телеграммасида: «Ҳамма штаб ва ҳарбий ташилот-

ларни тезда таржимон билан таъминлаш ҳамда турли қоғоз ва аризаларни украин тилида қабул қилишга ҳаммани мажбур қилиш керак. Бу жуда зарур, тил масаласида ҳамма имтиёзлар берилиши ва максимал тенглик бўлиши керак», деб ёзган эди.

Ҳозирги қайта қуриш даврида республикамизда тил масаласида йўл қўйилган бирёқламалikka ҳам ҳалол баҳо беришимиз ва тўғри йўл танлашимиз керак деб ўйлайман. Сир эмаски, тил ўрганиш масаласи дейилганда кейинги ўн йилликларда фақат рус тилини ўрганиш назарда тутилди ва республика юқори ташкилотлари турғунлик даврида бирон марта ҳам ўзбек тили тақдирига доир масалани кўриб чиқмади. Иккитилликка эришиш тушунчаси, амалда рус тилини ўзбек тилига қарама-қарши қўйишга олиб келди. Бу нарса айрим мафкурарий душманларимиз тегирмонига сув қуйди; улар Совет Иттифоқида (Урта Осиёда) руслаштириш сиёсати олиб борил-япти деган шов-шув кўтардилар. Мухолифларимизнинг бу шов-шувлари ҳақиқатдан узоқ эканини изоҳлаб ўтиришга ҳожат бўлмас керак. Лекин барибир ҳаётга тик, тўғри баҳо берайлик: қурултойдан бошқа қайси анжуман ўзбек тилида олиб борилади? Бирорта масъул шахс республика аҳолисининг асосий кўпчилиги бўлган ўзбеклар тилини (урф-одати, маданияти, тарихини) билмаганлиги учун мансабга тайинланмай қолганини кўрганмизми? Қайси идора ўзбек тилида ёзган аризонгизни хўмрайиб қарамасдан қабул қилади? Буларни ҳам изоҳлаб ўтиришга ҳожат бўлмас керак. Бу одам рус тилининг кенг қўлланишига қарши экан деган хулосага келишга шошилманг. Рус тилининг бизнинг жамиятимиздаги роли, унинг миллатлараро алоқа воситаси эканлиги, бизларнинг халқаро миқёсга чиқишимиз учун кенг дарвоза эканлиги, илм-фанни чуқурроқ эгаллашимиз учун калит эканлигини жуда яхши тушунаман ва бу тилни чуқур ҳурмат қиламан. Нафсиларини айтганда, мамлакатимиздаги (республикамизда) биронта рус тили вакили рус тили родини ўзбек тили ҳисобига кучайтиришга ҳаракат қилмаган, бунга кўпроқ ўз она тилини у ёки бу сабабларга кўра чала ёки мутлақо билмайдиган (она тилини яхши билмаган одам ҳеч бир даврда маданиятли шахс ҳисобланмаган) миллатдошларимиз ўйлаб чиқарган.

Бизнинг жамиятимизда сўнги ўн йилликларда демократик принциплар тил сиёсати масаласида ҳам бузилганининг гувоҳимиз. Бу айниқса, бизнинг республикамизда яққол кўринади. Юқорида айтганимиздек, иккитилликнинг моҳиятига ёки тушуниб етилмади ёки атайлаб бузилди. Иккитиллик сиёсати — бу икки тилнинг муайян даврда ва территорияда ҳар жихатдан (ўқиш-ўқитишда, фанда, анжуманларда идора усулида, оғзаки сўзлашувда...) тенг бўлишидир. Бунда бирон-бир тилга имтиёз берилмайди, озгина имтиёз берилса, у ерда иккитиллик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Иккитиллик сиёсати кўпмиллатли давлатларга хосдир. Кўпмиллатли давлатларда миллий масалага, унинг бош масаласи — тил масаласига жуда катта эътибор берилади. Чунки она тили ҳар бир миллатнинг энг нозик томони, унга эътиборсизлик миллий норозилик туйғусини келтириб чиқаради. Ана шунинг учун ҳам В. И. Ленин Биринчи Конституция-мизда рус тилини давлат тили деб киритилишига қарши чиққан ва бунга эришган эди. Бу билан Иттифоқимиздаги бошқа тиллар родини камситмаган, аксинча, уларнинг қўлланиш доирасини кенгайтириш, жойларда ишлайдиган рус тили вакиллари-дан тезда маҳаллий тилни ўрганиб, ишни ўша маҳаллий тилда юритишни талаб қилган эди. Афсуски, кейинги даврда тилга ленинча қарашлар ҳам унутилаёзди.

**Бахтиёр Исабеков,
ТошДУ доценти**

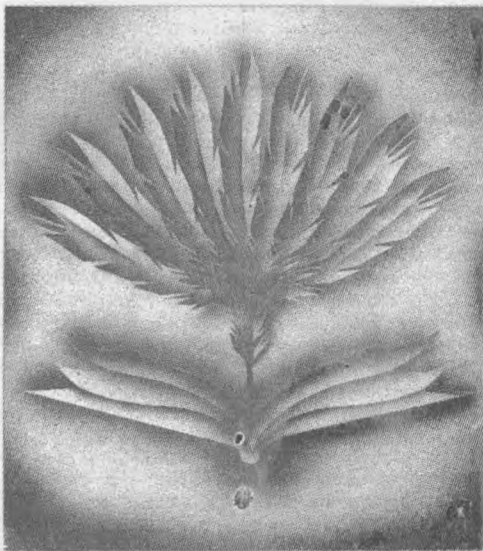
Рус эроншуноси Базиль Никитиннинг нури хотирасига бағишланади*

Муҳаммад Али
Жамолзода

Шўробод

(«Халқ бахти учун курашувчилар»)

Ҳикоя

Раҳимжон Отаев таржимаси

Миллат оталари ва ҳокимият эгалари халқ маорифини доимо Эрондаги ижтимоий тараққиётнинг энг мақбул омили ҳисоблаганлар. Азбаройи шу эзгу ва муқаддас мақсад йўлида улар, дейлик, «Халқ бахти учун курашувчилар» жамияти аталмиш ижтимоий ташкилот тузганлар. Мамлакатнинг барча вилоятлари, жамики катта-кичик қишлоқларида, шунингдек, юрт сарҳадларидан ташқарида ҳам мазкур жамиятнинг нуфузли бўлимлари ва марказлари ишлаб турибди. Ҳар бирининг президенти, вице президентлари, ҳисобчилари, ҳурилиқо котибалари, ёш-ёш офатижон машинкачилари, ташвиқот бўлимлари, ҳисобот бошқармалари, тафтишчилари ва ниҳоят, банкларда махсус смети борлигини айтмайсизми? Жамиятнинг энг ишончли ва ғайратчан вакиллари бутун мамлакат бўйлаб ялпи сафарбар этилгандилар, токи улар авом халқни олдиларида турган улкан вазифалар билан таништирсинлар, жойларда маданият тарқатиш учун қулай шарт-шароит яратсинлар, шундай қилиб, азиз ватандошларини бахт-саодат ҳамда фаровонлик сари етакласинлар.

Мамлакатнинг жануби-шарқидagi қишлоқлар қаторида Шўрободга ҳам ташриф буюриш доктор Масъуд Заминия, Мирзо Абдужавод Гамхар ва Мирзо Мансурпур (яъни, Пуржаноноб, яна бошқачароқ айтадиган бўлсак, Саёқ ул Вузаро)лар зиммасига юкланган эди. Бу маданият арбоблари аввалдан тайёрланган махсус анкеталарни жойларда тўлдириб чиқишлари, керакли маълумотлар тўплашлари ва қишлоқларда саводсизликни тезда бартараф этиш учун баъзи бир зарур тадбирларни белгилаб олишлари лозим эди, токи халқ оммаси оқ-қорани танисин, рўшнолик кўрсин...

Доктор Заминия, Американинг аниқ адресга эга бўлмаган, бироқ обрўли дорилфунунларидан бирида «аграр фан»га ўқиган, айтишларича, ўша дорилфунунда энг илғор талаба бўлган. Жаноби олийлари ўзларининг етти юз эллик сахифадан иборат докторлик диссертацияларини, ёхуд художўйлар тилида айtilса, «олий илмий рисола»ларини «Инсон ва ҳайвондаги очофатлик аломатларига ирсиятнинг таъсири» мавзуида ёзганлар. Мабодо ўз халқи ва Ватанига сидқидил муҳаббати бўлмаганида эди, бу жаноб Қўшма Штатларда бамайлихотир яшаб қолаверган, ўша дорилфунунда профессорлик ишини давом эттираверган, демакки, катта миқдордаги маошу маданый ҳаётнинг барча неъматларидан баҳра олиб юраверган бўларди-я! Тўғри, Эронда ҳам унинг аҳволи ёмон деб бўлмайди. Қишлоқ хўжалиги ва маданиятга оид барча масалаларда, шунингдек, бошқа талайгина соҳаларда ҳам бу киши йирик мутахассис саналадилар. Гарчи ўз моюналарининг арзимаслигидан ҳамиша нолинсалар-да, (гўё маош деганлари ҳеч нимага етмас эмиш!) тез орада ажабтовур мулкка ва жамиятда муайян мавқега эга бўлдилар.

Жаноб Гамхар ҳам олий маълумот соҳиби, лекин ҳамкасбидан фарқли ўлароқ, ўша маълумотни Эрондаёқ қўлга киритган. Мана, саккиз йилдирки бу киши «Қобус Ибн Вушмагининг таълим-тарбия методикасига доир қарашлари» мавзуида докторлик диссертацияларини ёзмоқдалар.

Тўғри, дўст-ёрлари: «Сен бу аччиқ ичагингни қиёматга қадар чўзмоқчисан шекилли?» дея уни тез-тез масхаралашади.

Маданият, жамиятга фидойилик, таълим-тарбия, тил, миллий ифтихор, оламга машҳур даҳолар мероси ва шу каби мавзуларда гапириш имконияти туғилиб қолдими — бас, жаноб Гамхар бу имкониятни ҳеч қачон қўлдан бой бермайди. Авом, ўқимаган ва ғарибу бенаво ватандошларига ачиниш ихзор қиларкан, унинг маърифат зиёсига тўла кўксидан қандай оҳ-фарёдлар отилиб чиқмайди, дейсиз! Баъзида (айниқса, нимадандир қаттиқ хафа бўлиб турганида) ўша лапашанг-ландовурларга олло таолодан ўлим тилайдилар ҳатто.

Пуржаноноб Саёқ ул Вузаронинг бу икки ҳамроҳига нисбатан ёши улуғроқ эди ва, аслини олганда, уларга бошлиқ ҳам эди. Ихчамгина кузалган соқоли ўзига ярашиб турарди. Афсуски бу киши оқ кўйлагу галстукка ҳеч ўрганолмадилар. Билъакс, иштонбоғли шолворию оппоққина хотинчалиш ковуши ҳамкасб-

* Базиль Никитин — Василий Петрович Никитин (1885—1960), йирик курдолог ва эроншунос, 1917 йилдан сўнг Францияда яшаган ва ишлаган, унинг «Курдлар» номли китоби Совет Иттифоқида нашр этилган.

ларида масхарали кулгу уйғотарди. Молия министрлигининг энг қадимий чиновникларидан бири бўлмиш бу одамнинг ўзи уқтиришича, айни шу даргоҳда соқоли оқариб, қадди ёйдек эгилган. Пуржаноб қолган беш кунлик умрини министрликдаги ёзув столи қошида эмас, қа дайидир бошқа жойда ўтказишни ҳаттоки тасаввур қилолмайдилар. Севимли идораларида шу қадар мустаҳкам кўрним топанларки, агар ҳокимият юз қарра ағдарилб-тўнтарилса ҳам, ўзлари айтганларидек, «дарё тубидаги қумга ўхшаб» ҳаракатсиз қолаверишлари мўқаррар. Пуржаноб ҳамisha ҳар қандай молиявий масалалардан бохабар. Устига устак, ҳуснихат устаси, имлоси тузук, ҳисоб-китоб ишининг яхшигина билимдони. Ўзларининг зўр бериб таъкидлашларича, ҳозирги саводсиз, ўқимаган ёшлар учун «Янги лексикон» номили бир китоб ёзганмишларки, бу китоб эртадир-кечдир давлат ҳисобидан нашр этилармиш ва, қатъий ишонишларича, шу биргина хизматлариёқ ўзларию етти пушталарига оллонинг раҳмати ёғилмоғи учун кифоя қилармиш.

Энди Шўробод қишлоғига келадиган бўлсак, аввало бу қишлоқнинг Эрондаги қирқ акки-қирқ уч минг қишлоқлардан бири эканлигини, уларнинг қирқини каби маданий марказлардан олисроқда, чунончи, улкан Лут чўлининг бир чеккасида жойлашганини айтишимиз керак бўлади. Дунёда шундай бир қишлоқ борлигини камдан-кам одам эшитган. Номини ҳаттоки жуғрофий харитада ҳам учратмайси. Тусмол қилиш мумкинки, тарихда бу ном неча қарра ўзгарган бўлса керак. Эҳтимолки, қачонлардир, қадим-қадимларда, «Шўробод» деб аталганга қадар, балки унинг номи «Нуробод»ми ёки «Гулбод» бўлгандир — ким билади дейсиз! Хуллас, бу қишлоқ мамлакатнинг жануби-шарқидаги ҳатто қушлар ҳам учиб боролмайдиган Макрана ва Кермон тарафларида жойлашган. Қишлоқ уч томондан қум барханлари ўйновчи Дарандаш ва Баранхут саҳролари билан ўралган бўлиб, тўртинчи томондан қуёш тафтида жизғанаги чиқиб ётувчи яланғоч тоққа туташиб кетган. Бизнинг расмий статистикамиз ҳар бир квадрат километрида 0,6 нафар одам яшайдиган айрим районлар ҳақида маълумот беради. Бироқ, аслида, Шўробод атрофларида аҳолининг нисбий зичлиги бу кўрсаткичдан анчагина пастроқ. Энг аянчли аҳволда амал-тақал жон сақлаётган шўрободликлар атиги саккиз ёҳуд тўққизтагина оила бўлиб, уларнинг қандай, нега ва қай бир куч туйфайли бу ёруғ оламда яшаб турганликлари, ростини айтганда, биз учун қоронғу. Шунга қарамасдан шўрликлар подшоҳ, пайғамбар—имомлар ҳақида эшитишган. Қандай тоат-ибодат қилиш, қачон рўза, қачон мотам тутишни яхши билишади. Бутун форс тилидан бир неча юзтача энг содда ва энг зарур сўзларгина уларга маълум. Бошқа ҳеч бир нарса ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас, десак хато қилмаймиз.

Шўробод қишлоғи номигагина аллақайси амалдорнинг мулки ҳисобланади. Лекин бу одам қандай ва қачондан бери бу мулкнинг ҳўжайини бўлиб қолган — ҳеч ким билмайди. Амалдор Форс вилоятидаги қишлоқлардан бирида — Кетке-кенди, яъни, «Қўзи қишлоқ» деб галатиноқ номланувчи жойда истиқомат қилади. Бойнинг ўзи-ку, ҳеч қачон Шўрободда бўлмаган. Лекин ҳар икки-уч йилда бир марта сахро кўйинидан чангга беланган аллақандай отлик чиқиб, худди азроилдек қўққисдан бостириб келади-да, от устида бир коса сувни ютоқиб ичади. Сўнгра қишлоқ аҳлига қарата бақириб-чақириниша тушади: ҳайқиради, таёқ ўқталади, аллақандай дор, қамоқ ва сургун билан қўрқитмоқчи бўлади. Икки оёғида базўр тик турган бу рамақижон кафангадолардан, барибир, ҳеч вақо ундириб бўлмаслигини кўриб-билиб турса-да, ярим яланғоч бечора оқсоқолу шир яланғоч қишлоқ аҳлидан пул ва озиқ-овқат талаб қилади. Шу йўл билан фуқарога ҳўжайинлари борлигини эслатиб (ахир, булар ҳўжайинимиз аллақачон дорилбақога равона бўлиб, ҳомийсиз қолганимиз, деб ўйлашмасин-да!), қишлоқда яратганининг мўъжизавий қудрати билангина ҳаром қотмай тирик юрган тирриқ товўқлардан бирини еб, чавандозимиз тагин эгарга қўнади ва келган тарафга қараб от қўяди. Шўрпешона қишлоқ аҳлининг илтижою таваллолари алламаҳалгача унинг ортидан эшитилиб туради.

Май ойининг сўнги кунларидан бирида табаррук исм-шарифлари юқорида тилга олинган уч нафар қаҳрамонимиз ҳам хизматкор Едулланнинг етакловида хачир миниб ана шу қишлоққа кириб келдилар. Шўробод аҳли аввалига бу аъсаю дабдабали юришини туш ёҳуд сароб бўлса керак, деб ўйлаб қолишди. Ҳозирга қадар ўша лаънати иш бошқарувчидан ўзга бирон-бир жон уларга қорасини кўрсатмаган, ҳаттоки

қишлоқнинг энг кўп яшаган қариялари ҳам узоқ умрлари мобайнида бегона қорасини атиги икки ёки уч мартабагина кўра олганлар-да, ахир!

Деҳқонлар ҳайрату таажжубдан донг қотган кўйи ўз кулбаларидан бирин-кетин чиқиб кела бошладилар. (Худони ўртага кўйиб айтманки, шўрободликларнинг бошпаналари учун ҳаттоки «кулба» сўзи ҳам хайф кетган бўлур эди; уларни оддийгина ертўла, қапа ёҳуд ковак деб аташ тўғрироқ эди.) Қишлоқ аҳли дуд-тутун ва ёғин-сочинлардан қорайиб кетган, ўзлари учун эшик вазифасини ўтовчи туйнуқлари олдида мисли кўрилмаган даҳшатдан тарракдек қотиб, келгиндиларга кўзларининг пахтаси чиққудек бақрайиб туришарди.

Қишлоқ одамларининг қиёфаси шу қадар афтодаҳол ва аянчли эдики, гўё уларнинг қошлари остидаги бу чуқурчаларда кўзлар эмас, бир жуфт тубсиз қудуқ мунгга тўлиб тургандек. Қўрқувдан қарийиб беҳуш, сочлари пахмоқ, ранглари синиққан аёллар ва болалар эркаклар ортига яширинишга уринардилар. Уларнинг кийимлари шу қадар жулдур эдики, бундай увада-латталар не бир мўъжизага кўра елкаларда осилиб тургани ўтакетган жумбоқ эди. Ҳа, дарҳақиқат, бу даҳшатли ва аянчли манзара эди. Тирикка нисбатан ўликка кўпроқ ўхшовчи инсоний қиёфалар бўз тупроқ рангида эди ва дастлабки қарашдаёқ беихтиёр одамда «бу бояқишларнинг тақдир олдида не ёзуғи бор экан сира?» деган савол тўғиларди. Деҳқонлар бизнинг олдимишга кимлар, қаёқдан ва қандай ниятда келишди, дея ўйлаб, алланечук ҳадик-хавотир ила ўзаро ши-вирилшардилар. Бироқ, афтидан, уларда даҳшат ва таажжуб билан баробар аллақандай табиий қизиқувчанлик ҳам ўйғонгандики, бу ҳолат одатда қафасдаги жониворнинг одамни кўрган пайтдаги қизиқувчанлигига ўхшарди.

Юракни увиштирувчи сукунат Пуржанобнинг чийилдоқ овози остида парчаланди:

— Ҳой, оқсоқол! Ким бу ерда оқсоқол?

Озгин, кўзлари ожирок, жисми-жони тутдек тўкилай-тўкилай деб турган, соқоли оппоқ қария бир қадам олға босди ва таъзим қиларкан, хирқироқ овозда салом берди. Бошқа барча яланғоёқ ҳамқишлоқларидан фарқли ўлароқ, оқсоқолнинг оёғида чориқ бор эди. Лекин қандай! Бу биз — эронликлар ўз ватандошларимизнинг оёқларида бот-бот кўриб турадиган айни ўша машъум чориқ эди! Башарти лой-тупроқни си-дириб, узилиб-сочоқланган, бир учи ерда чувалиб ётган ип-ларни суғуриб олгудек бўлсангиз, чориқ деганларидан асар ҳам қолмайдигандек. Бундан қатъи назар, айни мана шу чориқ ўз эгасининг оқсоқоллигини кўрсатиб турувчи энг муҳим белги эди. Чол икки букилган кўйи олдинга тағин бир қадам қўйди-ю, тўхтаб қолди.

— Яқинроқ келаверсанг-чи! — Оқсоқолнинг саломига алик олган Пуржаноб унга далда берди. Чол тағин икки қадам юриб тўхтади.

— Бериоқ келвер! Исмнинг нима?

— Итоаткор қўлингиз Абдулла.

— Марҳамат қилиб айт-чи, азизим Абдулла, мабодо бу ер Шўробод эмасми?

— Худди шундай, Шўробод қишлоғи, тақсир.

— Қўйсанг-чи, шу ҳам қишлоқми! — Пуржаноб беихтиёр илжайди-ю, тағин дабдурустдан жиддий тортиб, оқсоқолга деди: — Марҳамат қилиб одамларинга буюр, манови хачирларнинг юқини туширилсин, ўзларини отхонага олиб кириб боғлашсин.

— Тақсир, бизда отхона йўқ.

— Унда... молхона бордир?

— Молнинг ўзи йўғ-у, молхона қаёқдан бўлсин, тақсир?

— Ие, қанақасига йўқ бўларкан?

— Шунақасига. Молни қаёқдан олайлик биз шўрликлар?

— Ажабо! Ҳай, унда буюр, манови бечора хачирларни лоақал бирон сояроқ жойга обориб, қайишларини бўшатишсин, озгина ем солишсин. Хотиржам бўл, ҳақини тўлаймиз.

— Кечирасиз, жаноб, тушунмадим, нима солиш керак дегингиз?

— Ем...

— Тағин тушунмадим?..

— Хў-ўш, деб айтсам, озгина арпа, тарик, буғдой...

— Тақсир, биз арпа-буғдойни қаёқдан оламиз?

— Астағфурилло! Шу ёшга кириб арпа-буғдойи йўқ қишлоқни энди кўришим! Тушунсанг-чи, манови хачирлар оч-чанқоқ. Икки кундан бери туз тотишмади жониворлар. Нима берсанг — еяверади.

— Бизда ҳеч нима йўқ-да!— Оқсоқол шундай дедию тева-рагига олазарақ қараб олиб, гапида давом этди.— Майли, ҳо-зир озгина хас-хашак топиб солишни буюраман.

— Яхши. Сендан яна бир илтимос, биродар, тагин айтгин-ки, биз учовимиз учун қулайроқ бир жой ҳозирлашин, кейин манови Ғудллахонга ҳам...

— Бизда сизларга мосроқ бошпана йўқ-да! Бўлса — бажо-нидил эди-ку, тақсир.

— Оббо, не кунларга қолдик сира! Ҳай, майли, ҳозир ёруғ ёз-ку. Айтгинки, шундоққина очиқ далада биз учун жой ҳозир-лаб, гиламча тўшашину бир пиёла чой беришин. Қуруқ чой билан қанд бизда бор. Қани, имиллама, ҳаммамиз ҳолдан тойганмиз.

— Бизда гиламча йўқ, самовар йўқ, пиёла йўқ, чойнак йўқ.

— Ие, у ҳолда, нима бор ўзи сенларда?

— Тақсир, бизда бори кўз олдингизда турибди. Бошқа ҳеч вақо йўқ.

— Нима еб-ичасанлар ўзи?

— Олло таоло суюкли бандаларини насибасиз қолдирмай-ди, тақсир.

— Қани, ўша оллонинг насибаси, менга кўрсат-чи?

— Бесабр бўлманг-да, тақсир. Ҳализамон чигирткалар ёпи-рилиб келишади. Биз уларни тутиб оламизу тузлаймиз. Ерга кўмиб қўямиз-да, кейин бир чеккадан очиб еяверамиз.

— Насибаларинг шугинами?

— Агар, егулик илдиз-пилдиз топилиб қолса, майдалаб туямиз-да, унияем еймиз.

— Шуям емиш бўлибдию!

— Ҳар қалай...

— Қандай жон сақлаб турибсанлар?!

— Шундай! Гоҳида тошлар орасидан хуштаъм гиёҳлар ҳам топилиб туради. Баъзан эса, ёшларимиз хипчину ипдан тўр ясашади. Яратган эгам «ол, қулим!» деб, тўрга ов ташла-са, ҳаммамиз баҳам кўрамузу худого шукр деб ётаверамиз.

— Наҳотки сизларда на қўй, на сигир, на товук-повук бўл-маса?

— Уларнинг емиши бўлмагач, ўзлари қаёқдан бўлсин! Тўғ-ри, эгаларига ўхшаб овқатсиз яшай оладиган икки-уч тирриқ товугимиз бор. Очлик ё касалликдан сулайиб қолмагунча улар-ни сўймаймиз.

Икки-уч йилда бир марта бўлсаям, аини Наврўз кунларида, олло таолонинг марҳамати билан иссиқ овқат ичиб турамыз, ҳар қалай.

— Қанақа иссиқ овқат?

— Биз уни бир ҳовуч ун билан барра гиёҳлардан тайёр-лаймиз. Тўғри, кўпроқ гиёҳнинг ўзигина бўлади.

— О, худо! Ахир, бу ҳам овқат эмас-ку!

— Начора! Одамнинг қорни гиёҳларга ҳам, илдизларга ҳам мослашади. Айниқса, улар яхшилаб қайнатилиб тузланса. Ба-шарти тўрга тушгудек бўлса, болаларимиз гоҳида каламуш ҳам еб туришади.

— Каламуш?! Каламушни еб бўларканми?

— Нега еб бўлмас экан, тақсир? Териси шилинади, тузла-нади, қайнатилади, кейин ейлаверилади.

— Ахир, Қуръонда айтилган-ку, каламуш гўшти ҳаром, деб?

— Биз бу ерда ҳаром билан ҳалолнинг фарқига кўпам бора-вермаймиз. Очликдан ўлаётганлару ўлганлар учун ҳаром нар-санинг ўзи йўқ, тақсир.

— Шуям яшаш бўптию! Сенлар қандай тирик юрибсанлар? Наҳотки тирикчиликнинг бошқа йўли бўлмаса?

— Нега йўқ бўларкан? Бу ерда нима кўп — туз кўп. Биз уни йиғиб қўямиз. Йилига бир-икки марта хачир миниб майда савдогарлар ва олибсотарлар келишади. Биз тузни жўхори уни, қотган нон ва бўзга айирбошлаймиз.

— Ҳўп, тирикчилик шундай экан. Энди, айтилик, егулик ҳеч нима топилмай қолди. Унда нима қиласанлар?

— Худого илтижо қиламиз.

— Шугинами?

— Албатта-да! Агар жудаям тоқатимиз тоқ бўлиб кетса, уза-ла тушиб ётамузу ўлаверамиз. Ҳаммаси олло таолонинг иро-даси, тақсир.

— Худо ўз паноҳида асрасин сенларни! Нима, бу қиш-лоққа эга йўқми?

— Нега энди, бор!

— Исми нима унинг?

— Ғазанфар Элла Ялла.

— Бунақа исми эшитмаган эканман. Ким ўзи у? Қаерда яшайди?

— Шероз атрофида. Айтишларича, қадим замонда бу та-рафларга Ал Муфассал от суриб келгандан бери қишлоғи-миз унинг авлодлари қўлида экан.

Пуржаноб ўзича қария Ал Музаффарни* айтаётган бўлса керак, деб ўйладию мийғида кулиб, суҳбатни давом эттир-ди:

— Нега у ўз мулкидан лоақал хабар олмайди?

— Мулки шунгаям арзимаса керак-да, тақсир.

— Балки сенларга даъвоси ҳам бордир у оқаснинг?

— Йўғ-э! Худо ёрлақагур бизни ҳеч безовта қилмаган. Аф-тидан, номига бўлса ҳам шу қишлоққа хўжа саналиб юриш кифоя қилса керак унга. Умуман, беозор одам у! Ишқилиб, яратган эгам кўнглидан меҳр-шафқатни айирмасин.

— Ҳамма бойларга ўхшаб у ҳам қўй терисини ёпинган бўри бўлса-чи?

— Йўғ-э, тепамда худо турибди, унинг ёвузлиги ҳақида эшитмаганмиз. Биз у одамдан ҳеч бир ёмонлик кўрмадик.

— Сенларнинг шу туриш-турмушларингдан баттарроқ қан-дай ёмонлик бўлиши мумкин?

— Эҳтимол, у бизнинг ҳолимиздан мутлақо беҳабардир.

— Худо ҳаққи, Ерда эмас, худди бошқа сайёрада яшаб тур-ганга ўхшайсанлар...

— Тагин худо кўрсатмасин-у, агар биз шу ҳолимизча бошқа сайёрада яшасак, аллақачон ақлдан озардик.

— Бу каби тирик мурдалиқдан ақлдан озганингиз маъқул эди...

— Нима десангиз денг — ихтиёрингиз. Биз ҳаммамиз — сизнинг содиқ хизматкор ва итоаткор қулларингиз...

Орадан чорак соат ўтганда меҳмонлар ярим хароба паҳса девор сосяида, Ғудлла тўшаган палослар эстида ўтирардилар ва сафар халтасидан олиб қўйилган ноз-неъматлардан тано-вул қила бошлагандилар. Улардан ўн қадамча нарида оқсоқол, сал нарироқда эса, бошқа ҳамқишлоқлар: эркаклар, аёллар, чоллар ва болалар чақирилмаган меҳмонларга суқ билан қа-раб турардилар.

Дастлаб Заминиянинг тоқати тоқ бўлди:

— Биз-ку, биродарлар, нимадир тамадди қилиб кун кўряп-миз. Манови чалажонлар бўлса, кўз тикиб туришибди. Хунук иш бўляпти-да! Томоғимдан ўтмаяпти. Мен ўз улушимни улар-га бермоқчиман.

— Менга ҳам ноқулай бўляпти,— минғирлади Гамхар,— еганим ичимга тушмаяпти, худо ҳаққи!

— Қани, дастурхонни йиғиштир,— деди Пуржаноб Ғудла-лага.— Узинг егулигингни олиб қол-да, органини ановилар-га тақсимлаб бер. Бир мириқишин!

Ана шунда фавқуллода ҳодиса рўй берди. Бояқишлар умр-ларида биринчи марта кўриб туришган таъми ҳатто тушлар-рига кирмаган ноз-неъматларга шундай ташланишдики, бир лаҳзада дастурхонда урвоқ ҳам қолмади. Одамлар жағла-рига зўр берган ҳолда худого ҳамду сано ўқирдилар. Бир пайт оқсоқол меҳмонларга яқинроқ келиб таъзим қилди:

— Олло таоло сизларга узоқ умр берсин. Илоё бу дунёю у дунё хор бўлманглр...

— Бас, эгилиб-букилаверма-да энди!— Уни гапдан тўхтат-ди Пуржаноб.— Яхшиси бизга бир ҳўплам сув олиб келсанг бўларди. Чанқоқдан ўлар бўлсак ўлиб бўлди-ку.

— Худо урсин, бизда ичимлик сув йўқ,— куйиниб қасам ичди оқсоқол.

— Ўзларинг қандай сув ичасанлар?

— Қишлоғимиз яқинида алмисоқдан қолган ер ости канали бор, ҳозир у ҳам бузилиб кетган, ҳеч ким тозаламайди. Шу канал тубидан минг машаққат билан шўр сув олиб чиқа-миз. Бизда чучук сувнинг ўзи йўқ-да. Шўр сувни қуму бал-чиққа аралаштириб кўзаларга қуйиб чиқамиз. Сув тиниб, шўри андак камайгач, ичамиз-да, Карбало даштида дини ислом йў-лида чанқоқдан ўлиб кетган аждодларимизни хотирлаб, Язид-ни* қарғашга тушамиз.

— У ҳолда экинларингизни нима билан суғорасизлар?

— Қани бизда экин?

— Экинсиз қандай қишлоқ бу?!

* Ал Музаффар — 1340 йилда Язид ва Кермонни қўлга киритган музаффарийлар давлатининг асосчиси Муҳаммад ибн Музаффар (1314—1358).

— Тўғри, қишлоғимиз бир пайтлар кўкаламзор бўлган, дейишади. Ҳозирги аҳволини ўзингиз кўриб турибсиз.

— Нега лоақал ёмғир сувини тўпламайсанлар?

— Бу тақирга ёмғир қаёқдан келсин! Мабодо фалакнинг гардиши чаппа айланиб, ёмғир ёғиб қолса, сувини тўплаймизу кўрсатган каромати учун худого шукр қиламиз, албатта.

— Бундай аҳволда кўрган кунларинг қурсин сен шўрпешаналаринг!

— Тиригимиз ҳам, ўлигимиз ҳам яратган эгамнинг қўлида, тақсир.

— Нега бу қарғиш теккан ердан бош олиб кетмайсанлар?

— Қаёққа борамиз?

— Қаёққа борсанглар ҳам бу дўзахдан яхшироқ жойга борсанлар-ку.

— Яқинроқда бошқа қишлоқ йўқ. Бизда эшак ҳам, хачир ҳам йўқ. Кўч-кўронимизни қандай олиб кетамиз? Бу ердан яхшироқ жой бор бўлсам эгасизмасдир, ахир. Қолаверса, манови саҳродан қандай ўтамиз? Ичи облис билан шайтонга, инс-жинсларга тўла бу саҳродан соғ-омон чиқиб бўлармиди?

Меҳмонлар кулишди.

— Оббо, қария-ей, ғалати экансану сен! Йўқ нарсага шунча ваҳмами?

— Нега энди йўқ бўларкан? Борлигини ҳамма билади. Мен ўзим неча марта дуч келганман уларга. Ҳар гал базўр қочиб қутулганман. Жин-ажиналар одамни кўрганда отини айтиб чақиради, йўлдан оздиради, кейин таппа ташланади-да, товодан сўриб қонини ичади, ундан кейин, лошини ейишга тушади. Алвастилар бўлса, кўпинча адашган сайёҳ қиёфасида кўринади. Ариқнинг олдида йиғлаб туради-да, елкага кўтариб ўтказишни ёлбориб сўрайди. Одам унинг алдовига лаққа учиб, ариққа тушган заҳоти бўйнидан бўға бошлайди...

— Менга қара, қария, нимадир қилишларинг керак-ку? Ё қўл қовуштириб ўтираверасанларми, «берсанг — ейман, урсанг — ўламан», деб?

— Биз минг чиранмайлик, ҳаммаси оллонинг иродасига боғлиқ, тақсир.

Келгиндилар ўзаро гаплаша бошлаганларида қишлоқ одамлари доктор Заминиянинг унвонини эшитиб қолиб, врач деб ўйлашди, чамаси, қутилмаганда унинг теварагини ўраб олишдию ёрдам, дори-дармон сўрай бошлади. Ҳамма хаста ва нимжон эди — ораларида бирон соғи йўқ... Бечора доктор ўзининг врач эмаслигини, даволай олмаслигини ҳарчанд уқтирмасин, ҳеч ким унинг гапларини тингламади. Ахйир келгиндилар бор-йўқ дориларни тарқатишга мажбур бўлишди. Пуржаноб ўзининг носвойини ҳам бериб юборди, лекин у ҳам кўпчиликка етмай қолди... Яхшиямки, можарога Едулла аралашиб, докторга тирик мурдалар қўлидан қутулиб чиқишда ёрдам берди.

— Эҳ-ҳе, сенларнинг бу феъл-атворларингдан қўрққулик-ку, Карбалойи Абдулла!— Пуржаноб қизишиб оқсоқолга буюрди.— Кел, яхшиси энди қишлоғингни айлантир.

— Бутун қишлоқ кўз олдингизда турибди-ку, жаноб.

— Мен бу ерда базўр тик турган капалардан бошқа ҳеч вақо кўрмаяпман-ку. Буларинг одам яшайдиган уй эмас, ёввойи ҳайвонларнинг уясидек хароб-ку.

— Бориға барака-да. Шу ерда туғилиб, шу ерда ўламыш. Улсак, шу ерга кўмишади.

— Дарвоқе, қабристонларинг қани?

— Қанақа қабристон, жаноб! Қишлоқ чеккасида чуқурлик бор, унга ўликни ташлаймиз-да, йиртқич ораламасин деб, устидан тупроғу тош тўкамиз, кейин марҳумга жаноза ўқиймиз.

— Ҳа, айтгандай, сенларда ҳаммом масаласи қандай?

— Ҳаммом деган нарса бир замонлар бўлган, дейишади. Бироқ ҳозир... шу нарса йўқ. Чўмилсак ҳам кўмга ё чанг-тўзонга «чўмиламиз»...

Атрофга қоронғулик чўкди. Келганлар ўша увада девор панасида ётиш учун тараддуд кўришга мажбур бўлишди. Оқсоқол улар билан хайрлашиб, бошпанасига кетди. Дехқонлар ҳам қапа-капаларига тарқалишди. Кўп ўтмай бақир-чақирлар эшитилмай қолди. Болаларнинг йиғилари ҳам тинди. Гўё

тирик жондан асар йўқдек, теваракни беистисно бир сукунат эгаллади.

Очиқ-ойдин далада кўрпа-тўшаксиз ётарканлар, биродарларимиз сукунатнинг гаройиб салтанатига буткул асир бўлиб қолдилар. Бош устини шундай бир улғувор, беқиёс даражада тиниқ, бамисоли тирик жонзоддек бетиним ҳаракатдаги юлдузлар тўла осмон бус-бутун қоплаб олгандики, бундай жозиб манзарани улар ҳеч қачон кўрмагандилар. (Бу юрт осмони — жануби-шарқий Эрондаги сахро осмони — қадимдан маълум ва машҳур). Ернинг жароҳатларга тўла жисми малоҳатли туннинг ҳарир пардасига бурканган, белоён осмонда миллионлаб юлдузлар ғужғон ўйнарди. Бошқа ўлкаларда хира милтираб кўринувчи юлдузлар бу жойда улкан, ёруғ ва шу қадар яқинда тургандек туюлардики, гўё қўлингни узатсанг, уларни тутиб оласан. Ҳар бир юлдуздан ерга томон кумушранг ипақ толаларидек нозик нур риштаси таранг тортилган бўлиб, улардан бирига осилиб осмонга, нақ ўша юлдузга чиққинг келарди. Юлдузларнинг ўзиям, худди ярадор қушча юрагидек, бетиним питирлаб-титраб турарди. Бу титроқ инсон сезгиларига шу қадар яқин эдики, ҳатто товушини эшитиш мумкиндек.

— Ё раббим! Бу, ахир, чинакам жаннат-ку!— алланечук орзиқиб хитоб қилди доктор.— Шахсан мен бундай осмон остида ухлаёлмайман.

— Ҳа, бундай ғаройиб тунда ухлашнинг ўзи гуноҳ!— унинг гапларини маъқуллади Гамхар.

— Мен на ёзувчи, на расомман,— суҳбатга қўшилди Пуржаноб,— бироқ Жамолзоданинг бир ҳикоясидаги худди шундай туну худди шундай осмоннинг тасвири хотирамга маҳкам ўрнашиб қолган: «Юлдузлар томиримизда оқаётган қоннинг беҳисоб зарралари янглиғ бетиним ҳаракатланардилар, турфа рангларда живаланардилар. Кўк тоқида бамисоли бир рўё ўз жамолини кўз-кўз этиб турарди...»

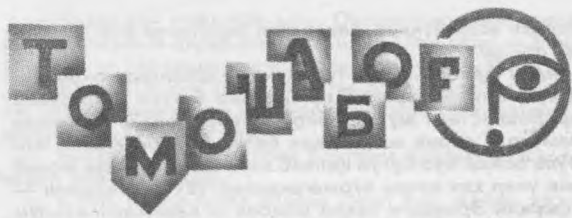
Сахро ёзининг юлдузли осмони тасвирлаб бўлмас даражада фусункорлигига қарамай, барибир, йўл азоби ўз ишини қилди: биродарларимиз тез орада ширин уйқуга ғарқ бўлдилар. Лекин бир неча соатдан сўнг одатий сахро кечасига хос совуқдан дилдираб уйғондилар. Қуни кеча бениҳоя хунук ва тароватсиз кўринган яйдоқ чўлга таниб бўлмас даражада файз киритиб, қоқ тепада тўлиб ой порлаб турар эди.

Дўстларимиз аввалига бир-бирларининг пинжига тиқилишиб, тағин ухлашга уннаб кўрдилар. Лекин кўп ўтмай уйқудан умидни узишга мажбур бўлишди. Кўкка кўз тикиб, жунжикиб-қунишиб ётаверишди. Мана, ниҳоят, «Қарвон, йўлга туш!» деб аталувчи тонг юлдузи жамол кўрсатди. Бу ном бежиз қўйилмаган. Қадимда тонг элчиси бўлмиш бу юлдуз кўриниши билан қарвонлар йўлга отланганлар. Фалак кўксига қадалган фахрли медалга қиёслаш мумкин эди бу ёруғ юлдузини. Орадан кўп ўтмай осмон бўзара бошлади, кейин қизғиш тус олди. Соат тўрт яримда атроф батамом ёришди. Роппа-роса чоракам бешда эса, уфқда худди олов тўла жомашовдек ловуллаб, қуёш пайдо бўлди. Бу бешафқат ва қонхўр ёритқич кишиларни ўрнидан туришга қатъий ундар эди. Ва биродарларимиз унинг иродасига итоаткорона бўйсиндилар.

Ун қадамча нарида қўлларини кўксига қўйиб, уларнинг амру фармонларини кутиб оқсоқол турарди. Модомики чой қайнатишга яроқли сув йўқ экан, сафар халтасининг кунжагида қолган қаттиқ нон бўлаклари билан кифояланишга тўғри келарди. Ювиниб-тараниш эса... келажак саодатли кунларга қолдирилади...

Давоми журналнинг келгуси сонида

*Язид (680—683) умовийлар сулоласидаги иккинчи халифа. Унинг ҳукмронлик даврида имом Ҳусайн ўлдирилган, шу боисдан шиалар Язидни бутун умр қаргайдилар.

Америка ёзувчилари ҳақида

Бир куни Эрнест Хемингуэйдан сўрашибди:

— Сизларда қандай яхши ёзувчилар бор!

— Бизда яхши ёзувчилар жуда оз. Булар Генри Жеймс, Стивен Крейн ва Марк Твен. Мен уларни даражаларига қараб санаёлмайман. Аслида яхши ёзувчиларда даражанинг ўзи бўлмайди.

Бутун Америка адабиёти Марк Твеннинг битта китобидан — «Гекльберри Финн»дан ўсиб чиққан. Агар уни ўқий бошласангиз, негр Жим Гекни шилиб кетган жойида тўхтанг. Қолган ҳаммаси — уйдирма. Бироқ бизда бундан яхшироқ китобнинг ўзи йўқ. Бутун Америка адабиёти шу асардан ўсиб пайдо бўлган. «Гекльберри Финн»гача бизда ҳеч нарса йўқ эди, ундан кейин ҳам ўқишга арзийдиган асар ҳали ёзилганича йўқ.

— Шундай бўлса ҳам Америка ёзувчилари ҳақида тўлароқ маълумот берсангиз.

— Биз ёзувчиларни жуда тез ҳалок этамиз, бунинг учун бизда жуда кўп воситалар бор. Биринчидан, биз уларни моддий қашшоқликда ҳалок қиламиз. Улар ўлиб-тирилиб пул кетидан қувишади. Бойиб олгач эса, ёзувчиларимиз ёғоч оёқ билан юра бошлайдилар ва шу ердаёқ қоқиладилар. Энди улар — истасанг-истамасанг, ўзларининг мавқеларини сақлаш учун, бола-чақасини боқиш учун ва ҳоказо, ва ҳоказо нарсалар учун ёза бошлайдилар, оқибатда эса хашаки асарлар пайдо бўлади. Ҳамма бало шундаки, улар ҳеч қандай айтадиган гаплари бўлмаса ҳам, яъни қудуқларидаги сув аллақачон қуриб қолган бўлса ҳам сув бор дея уялмай ёзаврадилар. Баъзан эса шунақаси ҳам учрайдики, ёзувчилар ўзлари ҳақидаги танқидни ўқишга муккасидан кетишади. Агар сен ҳавойи гаплар билан чиранаётган танқидчига ишона бошласанг, унда ўзингга бўлган ишончини йўқота борасан. Ҳозир бизда танқидий мақолаларни ўқий бошлагани учун ёзишга ярамай қолган иккита яхши ёзувчи бор. Танқидчилар уларни «бепушт» қилиб қўйган.

— Келажакда Америка адабиёти қандай бўлади?

— Мен олдиндан ҳеч нарса дея олмайман, чунки у пайт менинг ўзим бу дунёда бўлмайман, бироқ бизнинг давримизда ҳар хил ёзувчилар учрайди. Маълум бир ёшга етгач, эркак ёзувчиларимиз вайсақиларга айланишади. Адибаларимиз эса жасорат ва жанговарликнинг кўчасидан ўтишмаса ҳам ўзларини нақ Жанна Д'Арк деб ҳис қилишади. Улар ҳам, булар ҳам ўзларини тап-тайёр пайғамбар деб ҳисоблашади. Изларидан кимлар эргашади — бунинг фарқи йўқ. Агар издошлар топилмаса, уларни ўзлари ўйлаб топишади...

Бир куни Марк Твендан биринчи марта ишлаб топган пулингизни эслай оласизми, деб сўрадилар.

— Ҳа, — деди у. — Мактабда ўқиб юрардик. У пайтлар ҳамма болалар мактаб мулкани кўз қорачиғидек сақлардилар. Бизнинг мактабимизда шундай қонунга амал қилинарди. Агар ўқувчи партага ручка ё пичоқ билан бирон белги қўйса, у бутун мактаб ўқувчилари олдида тан жазоси оларди ёки беш доллар жарима тўларди.

— Ота, — дедим бир куни, — мен партага исимини ёзиб мактаб қонунини бузиб қўйдим. Энди мен жарима тўлашим ёки тан жазоси олишим шарт.

— Сэм, — деди отам, — бутун мактаб олдида Клеменс номи тилга олинса, бу яхши эмас. Майли, жарима тўлайман. Бироқ мен сени жазосиз қолдиришни хоҳламайман. Юр, директорнинг олдига борамиз.

Шундай қилиб отам билан бирга директорнинг ҳузурига бордик. Мен директордан кечирим сўрадим. Иккинчи марта такрорланмайди, деб ваъда бердим.

Хуллас, мен беш долларни сақлаб қолдим.

Бу менинг ҳаётимда биринчи марта ишлаб топган пулим эди.

...

Бир куни Марк Твен Нью-Йорк киборлар жамиятининг машҳур аъзолари томонидан уюштирилган опера кечасининг азиз меҳмони бўлди. Эзма уй бекаси спектакль давомида гапиравериб ёзувчининг жиғига тегди:

— О, қадрли жаноб Клеменс, мен сизнинг чоршанба куни бўладиган опера кечамизда ҳам қатнашишингизни истайман. Ишонаманки, янги опера сизга маъқул бўлади.

— Албатта келаман, — деб жавоб берди Твен. — Сизнинг овозингизни у операда тингламаганман, ахир.

...

Марк Твен бир куни қўшнисининг шахсий кутубхонасидан китоб олгани борганида у деди:

— Мен сизни китоб билан таъминлаётганимдан хурсандман, лекин қабул қилинган қонунга кўра, кутубхонадан олинган ҳар бир жилддан фақат бизнинг коридорда фойдаланиш мумкин.

Кейинги ҳафта қўшни Марк Твеннинг ҳовлида ишлатиладиган ўроқ машинасини сўраб борди.

— Олинг, марҳамат! — деди Марк Твен истеҳзо билан. — Лекин яқинда қабул қилинган сиёсатга кўра, шахсий ўроқ машина каминанинг ҳовлисидан ташқарида ишлатилмаслиги керак.

Инглиз тилидан Уроқ РАВШАНОВ таржимаси